

ISSN 1682-9123

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN
ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

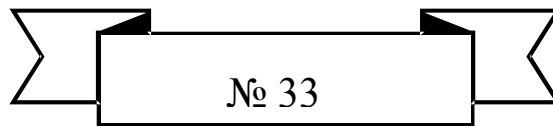
HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL
NEWS OF
ODLAR YURDU UNIVERSITY

HUMANITIES SERIES

НАУЧНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ИЗВЕСТИЯ УНИВЕРСИТЕТА
ОДЛАР ЮРДУ

СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Bakı ☆ 2012 ☆ Baku

Baş redaktor: prof.Ə.A.VƏLİYEV

Humanitar elmlər üzrə baş redaktor müavini: h.e.d.S.Ə.Vəliyev

Dəqiq elmlər üzrə baş redaktor müavini: f.r.e.d.V.Ə.Sadıqzadə

Məsul katib: f.-r.e.n.F.K.Xudaverdiyev

Redaksiya heyətinin üzvləri: akad.A.M.Paşayev, akad.T.Ə.Bünyadov, akad.M.İ.Əliyev, akad.A.C.Hacıyev, AMEA müxbir üzvü R.S.Qurbanov, i.e.d.Ə.Q.Əlirzayev, f.r.e.d.K.İ.Xudaverdiyev, f.r.e.d.C.Məmmədخانov, f.r.e.d.Q.K.Namazov, f.r.e.d.Ə.X.Şamilov, tibb e.d.Z.Ö.Qarayev, i.e.d.M.M.Bağirov, fil.e.d.N.Q.Cəfərov, tex.e.d.M.İ.Əliyev, t.e.d.N.H.Cavadov, tex.e.d.T.S.Abdullayev, tex.e.d.M.İ.Əliyev, f.r.e.d.R.S.Sədirxanov, prof.A.Avey (Türkiyə), prof.M.Cəmşidi (ABŞ), prof.K.V.Bonfiq (Almaniya), prof.F.T.Əliyev (Türkiyə), prof.D.Q.Qordeziani (Gürcüstan), prof.H.B.Meladze (Gürcüstan), prof.A.Çxeidze (Gürcüstan), prof.K.Kordzaiya (Gürcüstan), prof.Y.M.Morozov (Rusiya), h.e.n.H.D.Qəmbərov, i.e.n.Ə.H.Ələkbərov, sos.e.n.F.Ş.Həsənov, fil.e.n.S.S.Nuriyev, f.r.e.n.N.A.Feyzullayev, p.e.n.S.V.Vəliyeva, f.r.e.n.M.S.Xəlilov.

Журнал рецензируется и реферруется в ВИНИТИ (№10211-5335/54-34)

Editor-in-chief: Prof. A.A.VALIYEV

Deputy Editors-in-chief: prof.S.A.Valiyev (Humanities), prof.V.E.Sadigzadeh (Exact Sciences)

Executive Secretary: F.K.Hudaverdiyev

Editorial Board: acad.A.M.Pashayev, acad.T.A.Bunyardov, acad.M.I.Aliyev, acad.A.J.Hajiyev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan R.S.Gurbanov, prof.A.G.Alirzayev, prof.K.I.Khudaverdiyev, prof.J.Mamedhanov, prof.G.K.Namazov, prof.A.H.Shamilov, prof.Z.O.Garayev, prof.M.M.Baghirov, prof.N.G.Jafarov, prof.M.I.Aliyev, prof.N.H.Javadov, prof.T.S.Abdullayev, prof.M.I.Aliyev, prof.R.S.Sadirkhanov, prof.A.Avey (Turkey), prof.M.Jamshidi (USA), prof.K.V.Bonfig (Germany), prof.F.T.Aliyev (Turkey), prof.D.G.Gordeziani (Georgia), prof.H.B.Meladze (Georgia), prof.A.Chheidze (Georgia), prof.K.Kordzaia (Georgia), prof.Y.M.Morozov (Russia), H.D.Gambarov, A.H.Alekperov, F.Sh.Hasanov, S.S.Nuriyev, N.A.Feyzullayev, S.V.Valiyeva, M.S.Halilov.

All the articles in this journal are peer-reviewed and include summaries.

The address of editorial office:

Room 384, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (994 50) 645 13 58

e-mail: fuadhud@yahoo.com

<http://www.oyu.edu.az/cat/400/>

OYU-2012

Az.073

«Odlar Yurdu» nəşriyyatı, 2012-ci il

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

Odlar Yurdu Universiteti, 384-cü otaq, tel.: (994 50) 645 13 58

TƏSİSÇİ:

Odlar Yurdu Universiteti

Jurnal 1998-ci ilin dekabr ayından nəşr olunur

Dövriliyi ildə ən azı iki dəfədir

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi: AB022011, 27.11.1998

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən riyaziyyat, mexanika, iqtisadiyyat, hüquq, tarix, siyasi, pedaqogika və filologiya elmləri sahəsində tövsiyə edilən elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, otaq № 384

Tel.: (050) 645 13 58
Faks: (012) 465 67 05
email: fuadhud@yahoo.com
www.oyu.edu.az/cat/400/

Odlar Yurdu University

Published since December 1998

Issued at least twice a year

Registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan under reference number №022011 (AB series) on November 27, 1998

Included into the list of scientific periodicals recommended by the Higher Certifying Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in the fields of Mathematics, Mechanics, Economics, Law, History, Political Science, Pedagogy and Philology

Editorial Address: Room 384, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (050) 645 13 58
Fax: (012) 465 67 05
email: fuadhud@yahoo.com
www.oyu.edu.az/cat/400/

Университет Одлар Юрду

Издаётся с декабря 1998 года

Выходит не менее двух раз в год

Официально зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики. Регистрационный номер: AB022011 от 27.11.1998

Включён в перечень изданий, рекомендованных для публикации основных результатов кандидатских и докторских диссертаций в области математики, механики, экономики, права, истории, политологии, педагогики и филологии ВАК при Президенте Азербайджанской Республики

Адрес редакции: Баку AZ1072, ул. Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, комната № 384

Тел.: (050) 645 13 58
Факс: (012) 465 67 05
email: fuadhud@yahoo.com
www.oyu.edu.az/cat/400/

FOUNDED BY

УЧРЕДИТЕЛЬ:

İQTİSADİYYAT BÖLMƏSİ

UOT № 336.77:338.43

AQRAR BÖLMƏNİN KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİNİN DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

M.Ə.Vəliyev

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, K.Rəhimov küçəsi 13
e-mail: munir@oksigen.az

Açar sözlər: dünya təcrübəsi, kreditləşdirmə, subsidiyalaşdırma, kooperativ kredit idarələri, məqsədli proqramlar, fermer, aqrar bölmə

Keywords: world experience, crediting, backing, co-operative credit organizations, target programs, farmer, agrarian sector

Ключевые слова: мировой опыт, кредитование, субсидирование, кооперативные кредитные организации, целевые программы, фермер, аграрный сектор

Xarici ölkələrdə aqrar istehsalın inkişafında kənd təsərrüfatı krediti mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların maliyyələşdirilməsində kreditin rolu 20-ci əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq xüsusilə yüksəlmiş və hazırda bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində aqrar kapitalda kreditlərin payı 50%-ə çatır.

60-cı illərdən başlayaraq, daşınmaz əmlak nəzərə alınmadan aqrar kapitalda ümumi kredit borcunun payı İngiltərə və Fransada 50%, Almaniyada 40%-dən, İtaliya və Belçikada 30%-dən çox təşkil edir.

Bu ölkələrdə kənd təsərrüfatına borc vəsaitləri əsasən dövlət kooperativ kredit idarələri tərəfindən verilir. Lakin bir sıra ölkələrdə bu sahədə birincilik şəxsi kommersiya banklarına məxsusdur. Məsələn, İngiltərədə kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsində ənənəvi olaraq dövlət və kooperativ kredit idarələrinin payı ümumi borcların 10-12 faizini təşkil edir. Əksinə, Fransada kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsində dövlət-kooperativ kreditlərinin ümumi kreditlərdə payı 90% təşkil edir. Qərbi Avropada aqrar sahədə kreditdən istifadə olunmasının getdikcə artması aqrar kapitalın intensiv yığılmasına səbəb olur və kənd təsərrüfatının sənayeləşməsi prosesinin təməlini təşkil edir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sosial-iqtisadi differensiasiyası nəzərə alınmaqla borc kapitalının rolunun təhlili tamamilə başqa qanunauyğunluqlar meydana çıxarır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, iri fermer təsərrüfatlarının ümumi kapitalında borc vəsaitlərinin payı kiçik təsərrüfatdakına nisbətən daha yüksəkdir. Təhlillər göstərir ki, iri kənd təsərrüfatı müəssisələri kapitalın daha intensiv dövriyyəsinə və böyük kreditqabiliyyətliliyinə malik olurlar.

Dünya təcrübəsində aqrar bölmənin dövlət tənzimlənməsinin mühüm aləti güzəştli kreditlərdir. Belə güzəştlər bir qayda olaraq dövlət siyasətinin üstün istiqamətlərini əks etdirən məqsədli proqramlar çərçivəsində həyata keçirilir. Belə ki, AFR-in renta bankından orta və uzunmüddətə verilən güzəştli kreditlərin 20%-dən çoxu “Kənd təsərrüfatı”,

M.Ə.Vəliyev

“Gənc fermerlər”, “Kəndin bərpası”, eləcə də “Kənd təsərrüfatı müəssisələrinə dövlət maliyyə yardımı” proqramları üzrə verilir [1, 47-57].

Dünya təcrübəsində güzəştli kreditləşmənin əsas prinsipi mövcud faiz dərəcəsinin qismən dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına ödənilməsidir. Lakin bu bütün ölkələrdə belə deyil. Onun tətbiqi mexanizmi konkret şərtlərdən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, Avstriyada kreditin güzəştli faiz dərəcəsi və büdcədən kompensasiyası bankın faiz dərəcəsi ilə eyni olmalıdır. Fransada güzəştli faiz dərəcəsi qəti müəyyənləşdirilmişdir və bankın faiz dərəcəsi yalnız büdcədən kompensasiyaların həcminə təsir edir. AFR-də hər iki göstərici sabitdir.

AFR-də “İnvestisiyanın stimullaşdırılması proqramı” və “Aqrar kreditlərin ümumi proqramı”nda iştirak edən fermerlər üçün güzəştli kreditlər illik 1% dərəcəsi və ya mövcud kreditlərin borc faizlərinin 4-7% aşağı salınması yolu ilə həyata keçirilir.

Fikrimizcə yaxşı olardı ki, Azərbaycan Respublikasında da sosial-iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə xüsusi proqramlar hazırlansın, zonalar və fermer qrupları üzrə güzəştli kreditlərin faiz dərəcəsi differensiallaşdırılsın.

Fransız fermerlərinə kreditin növündən asılı olaraq illik 3,75%-dən 8,25%-dək altı növdə güzəştli kreditlər verilir (gənc fermerlər üçün faiz dərəcəsi 2,75 faizlə 4% arasında dəyişir). Kreditin ödənilmə müddəti əlverişsiz təbii iqtisadi zonalarda 7-12 il, digər zonalarda isə 5-9 il təşkil edir. Kreditin miqdarı 250-800 min avro təşkil edir.

Xarici təcrübədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də güzəştli kreditlərin bir qayda olaraq kənd təsərrüfatının daha perspektivli sahələrinə və prioritet istiqamətlərə verilməsidir. Məsələn, Avstriyada güzəştli kreditlərin 40% təsərrüfatların təşkilatı quruluşunun təkmilləşdirilməsinə, Fransada ümumi güzəştli kreditlərin 70 faizi təsərrüfatların yenidən qurulması və modernləşdirilməsinə yönəldilir.

Bu təcrübənin Azərbaycan Respublikasında da aqrar sahədə perspektiv sahələrin, məsələn dünya bazarında böyük tələbat olan pambıqçılıq, çayçılıq, üzümçülük kimi sahələrdə tətbiqi bu sahə məhsullarının istehsal həcminin əsaslı şəkildə yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər. Bununla da daxili bazarda həmin məhsullara olan tələbat tam ödənilər və hətta xarici bazara çıxmaq imkanı qazanmaq olar.

Braziliyada kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına himayədarlığın həyata keçirilməsi əsasən kreditləşmə sistemində əsaslanır. Braziliyada kənd təsərrüfatının kreditləşməsində diqqəti cəlb edən məsələ aqrar bölməyə verilən kreditlərin faiz dərəcəsinin federal hökumət tərəfindən qəti müəyyənləşdirilməsidir. Hazırda kənd təsərrüfatına verilən kreditlərin illik faiz dərəcəsi 8 faizə yaxın təşkil edir. Baxmayaraq ki, bu orta bazar faizi səviyyəsindən xeyli aşağıdır, lakin banklar kənd təsərrüfatına kredit verilməsinə üstünlük verirlər. Bu da əsasən onunla əlaqədardır ki, Braziliyada bank qanunvericiliyinə müvafiq olaraq banklar minimum ehtiyat tələblərini ödəmək üçün depozit vəsaitlərinin 25 faizini ölkənin Mərkəzi Bankında saxlamalıdır. Hökumətin icazəsi ilə alternativ variant kimi banklar bu vəsaiti kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsinə yönəldə bilərlər.

Bu ölkədə aqrar bölmənin kreditləşdirilməsinin digər bir mənbəyi Braziliyanın bank sistemində aktivlərinin və məxsusi kapitalının miqdarı və kredit vəsaitlərinin verilməsində birinci yeri tutan “Banko do Brazil” dövlət bankıdır. Bank aqrar bölməyə kreditləri hökumətin təsdiq etdiyi faizlərlə verir və Federal hökumət, bazarda təşəkkül tapmış kredit faizi ilə bankın kreditləri verdiyi faktiki faiz arasındakı fərqi banka ödəyir. Bra-

M.Ə.Vəliyev

ziliyada kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı subsidiyalaşdırılır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun aqrar sahəyə ayırdığı kreditlərdən başqa, bütün digər kommersiya bankları və kredit təşkilatları kənd təsərrüfatına kreditləri müxtəlif və yüksək faizlərlə verirlər. Yəni ölkə üzrə müəyyən bir orta faiz dərəcəsi yoxdur. Məqsədəuyğun olardı ki, Azərbaycan Respublikasında da hökumət tərəfindən aqrar sahəyə ayrılan kreditlər üçün faiz dərəcəsinin müəyyən bir yuxarı həddi müəyyənləşdirilsin və aqrar bölməyə bu faiz dərəcəsiyindən yuxarı kredit verilməsi qadağan edilsin.

Aqrar iqtisadiyyatın maliyyə və istehsal mexanizminin fəaliyyət göstərməsinin mühüm şərti fermer kreditləri sisteminin yaradılmasıdır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrin aqrar bölmənin kreditləşdirilməsi sahəsində toplanmış təcrübəsinin təhlili göstərir ki, dövlət yardımı və himayəsi olmadan ölkənin ərzaq təminatı və təhlükəsizliyinin yeganə mənbəyi olan kənd təsərrüfatının fəaliyyəti qeyri-mümkündür.

ABŞ-da kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının müasir mərhələsi borc kapitalına tələbatın artması ilə xarakterizə olunur. Bununla əlaqədar olaraq ABŞ iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi sistemində kənd təsərrüfatına kreditlərin (o cümlədən güzəştli) verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı kreditlərinin dövlət tənzimlənməsi xüsusi dövlət kredit institutlarının yaradılması, kredit təşkilatlarına qiymətli kağızlar buraxmaq hüququ verilməsi, fermerlərə aşağı faiz dərəcəsi ilə kredit alma imkanlarının yaradılması, xüsusi kredit təşkilatlarına alınmış kreditin və onlara görə faizlərin qaytarılmasına dövlət təminatının verilməsi, kredit faizlərinin aşağı salınması və kreditlərin mümkün qaytarılması ilə əlaqədar zərərlərin bağlanması üçün kənd təsərrüfatını kreditləşdirən təşkilatlara büdcədən maliyyələşdirmənin ayrılması kimi formalarda həyata keçirilir.

1916-cı ildən bəri aqrar bölmənin kreditləşdirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi ABŞ-da dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu siyasətin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi məqsədilə ABŞ Konqresi tərəfindən fermerlərin kreditləşdirilməsi sisteminin təməlinə çevrilmiş federal torpaq bankları yaradılmışdır [2, 132].

1923-cü ildə aqrar bölmənin ortamüddətli kreditləşməsi üçün federal bank, 1933-cü ildə isə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin kreditləşdirilməsi üzrə bir neçə xüsusi bank təşkil edilmişdir.

ABŞ-da dövlətin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalına müdaxiləsi əsas etibarilə aqrar bölməyə aşağı faizlərlə kreditlər verilməsi və ya subsidiyalaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. Kreditləşmənin dövlət proqramı kredit bazarının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaradır.

ABŞ-ın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərən Fermerlərin İşləri üzrə Rəhbərlik İdarəsi (FİRİ) kredit almaq imkanı olmayan yeni fəaliyyətə başlayan və ya müflisləşmə ərafəsində olan fermerlərin kreditləşdirilməsi ilə məşğul olur. Belə idarələr bütün ştatlarda və dairələrdə fəaliyyət göstərir. Bu idarələrin rəhbərləri senatın (konqresin) razılığı ilə ABŞ Prezidenti tərəfindən təyin olunur. Fermer təsərrüfatlarının inkişafının məqsədli proqramlarının həyata keçirilməsi məqsədilə konqres hər il fermerlər tərəfindən bütövlükdə alınan kreditlərin 8-10% məbləğində vəsait ayırır. Bu kreditlər fermer təsərrüfatlarının inkişafı proqramının himayə edilməsinə, çox uşaqlı ailələrə kömək göstərilməsinə, kənd mənzil tikintisi və fermerlərin öhdəliklərinin ödənilməsinə ayrılır. FİRİ fermerlər tərəfindən kreditlərin qaytarılmadığı təqdirdə banklara kredit ehtiyatları itkisinin 90%-ni ödəyəcəyinə təminat verir.

M.Ə.Vəliyev

ABŞ-da aqrar bölmədə əməliyyat xərclərinə qısamüddətli kreditlər 1-5 il müddətinə, texnika alınmasına 7 il və torpaq alınmasına 40 il müddətinədək verilir. Əməliyyat xərclərinə kredit faizləri 5-5,5%, digər xərclərə isə orta hesabla 6-6,5% təşkil edir. Uzunmüddətli kreditləşmədə faiz dərəcələrinə fermerlərin maliyyə vəziyyəti yoxlanıldıqdan sonra yenidən baxılır. Əgər fermerin maliyyə vəziyyəti yaxşılaşarsa fermer adi kreditləşmə sisteminə keçir [3, 170-171].

Ştatlarda və dairələrdə adi kreditləşmə ilə banklar və onların assosiasiyaları məşğul olurlar. Əmanətlər üzrə faizlər 3-5% təşkil edir, kreditlər 6-9%-ə verilir.

Bütün digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi ABŞ-da kredit təşkilatları kredit ehtiyatlarına görə əsas faiz dərəcələri kimi aşağıdakılardan istifadə edir: qəti müəyyənləşdirilmiş faiz dərəcələri – yəni inflyasiyanın səviyyəsinin və digər amillərin dəyişməsindən asılı olmayaraq bütün kreditləşmə müddəti ərzində ödəmə daimi dərəcələr üzrə həyata keçirilir; dəyişən faiz dərəcəsi – bir qayda olaraq bir neçə mərhələyə bölünməklə uzunmüddətli kreditləşmədə istifadə olunur və bu mərhələlərin hər birində öz faiz dərəcəsi fəaliyyət göstərir (burada qəti müəyyən olunmuş və tənzimlənən faiz dərəcələrindən qarışıq şəkildə istifadə olunur); tənzimlənən faiz dərəcəsi – maliyyə bazarındakı şəraitin dəyişməsindən asılı olaraq faiz dərəcələrinə daimi olaraq düzəlişlər edilir.

Hazırda ABŞ-da aqrar bölmənin dövlət tərəfindən güclü himayə olunması nəticəsində kənd təsərrüfatının səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri şərait yaradılmışdır.

ABŞ-da fermer təsərrüfatlarının əsas kreditləşmə mənbəyi kimi Fermer kreditlərinin Federal Sistemi çıxış edir. Burada fermerləri kreditlərlə və digər maliyyə xidmətləri ilə təmin edən bir neçə vasitəçi ayrılır:

- əhalinin azad vəsaitlərini depozit şəklində toplayan kommersiya bankları;
- pul bazarında mövcud olan azad fondları səfərbər edən kənd təsərrüfatı kredit kooperativləri;
- dövlət büdcəsinin vəsaitlərindən istifadə edən federal, regional və dairələr səviyyəsində qəbul olunmuş xüsusi dövlət proqramları;
- öz üzvlərinin kollektiv məsuliyyəti əsasında yaradılmış kredit ittifaqları;
- trust funksiyalarını yerinə yetirən sığorta kompaniyaları, pensiya fondları və digər iqtisadi institutlar;
- çoxsaylı fərdi kreditlər.

Bütün bu mənbələr Fermer kreditlərinin Federal sistemə (FKFS) və ABŞ-ın KTN nəzdində Fermerlərə xidmət üzrə Agentliyin (USDA Farm Service Agency) tərkibinə daxildir.

Hazırda Fermer kreditlərinin Federal sistemi Amerika fermerləri tərəfindən istifadə olunan kreditlərin üçdə birindən çoxunu təmin edir. Federal qanuna müvafiq olaraq Fermer kreditlərinin Federal sistemi xüsusi vergi güzəştlərinə malikdir və bu da ona kredit resursları bazarında əlverişli mövqe yaradır. FKFS-in fəaliyyəti ölkənin fermer kreditləri üzrə rəhbərliyi (Farm Credit Administration – FCA) tərəfindən tənzimlənir. FCA ABŞ hökumətinin tərkib hissəsidir.

İri kommersiya bankları tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına borc vəsaitləri bilavasitə özlərinin kənd yerlərində yerləşən kiçik bankları, həm də iri bank strukturlarının filialları vasitəsilə verilir. Amerika Bankirlər Assosiasiyasının (American Bankers Association) qiymətləndirilməsinə görə hazırda kənd yerlərində 9000 müxtəlif is-

M.Ə.Vəliyev

tiqamətli bank fəaliyyət göstərir. Yalnız bu banklar vasitəsilə fermerlərə verilən kreditlərin məbləği 2006-2011-ci illər ərzində 20 mlrd. dollar artmışdır.

Son dövrlərdə ABŞ-da fermer təsərrüfatlarının sayının bərpa olunmasına və kənd təsərrüfatı işçilərinin kənddə qalmalarının həvəsləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. 1994-cü ildə qəbul olunmuş Federal qanuna müvafiq olaraq yeni başlanmış və gənc fermerlər üçün Fermerlərə xidmət üzrə Agentliyin kredit resurslarının müəyyən hissəsi ehtiyatda saxlanılır. Belə fermerlər üçün əsas vəsaitlərin alınması üçün Agentliyə ayrılmış vəsaitlərin 70 faizi ehtiyatda saxlanılır. Eləcə də kreditlərə təminat verilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən ayrılmış vəsaitlərdən 25%-i daşınmaz əmlak alınması, 40%-i isə operativ fəaliyyəti kreditləşdirmək məqsədilə gənc fermerlər üçün ehtiyatda saxlanılır [4, 15-16].

Fikrimizcə yeni iş başlamış və gənc fermerlərə kömək məqsədilə bu təcrübənin Azərbaycan Respublikasında tətbiqi aqrar sahənin inkişafına təkan verə bilərdi. Bu, gənclərin kənd yerlərində qalaraq fermer təsərrüfatı yaratmalarına şərait yaradar və kənd təsərrüfatı məhsullarının artmasına yardım edə bilərdi.

Cədvəl 1-də ABŞ-da dövlət kreditlərinin ən çox yayılmış növləri və kreditləşmə şərtləri verilmişdir.

Cədvəl 1

ABŞ-ın KTN nəzdində Fermerlərə xidmət üzrə Agentliyin fermerlərə verdiyi dövlət kreditlərinin növləri və onların verilmə şərtləri

Proqramın adı	Kreditin maksimum məbləği	Kreditləşdirmənin şərtləri	İstifadə istiqamətləri
Əsas vəsaitlərin alınmasına birbaşa kreditlər	200 min dollar	- 40 ilədək - faizlər agentliyin xərclərinə əsaslanır - faiz dərəcəsi - 5%	- torpaq alınması; - bina və tikililər ucaldılması; - torpaq və su ehtiyatlarının yaxşılaşdırılması;
Yeni başlayan fermerlərə	Mülkiyyətin 40%-i dəyərində	- 15 il - faiz dərəcəsi - 4%	Ferma və ranço alınmasına;
Dövriyyə vəsaitlərinin alınmasına birbaşa kreditlər	200 min dollar	- 1 ildən 7 ilə - faizlər agentliyin xərclərinə əsaslanır - mümkündür ki, subsidiyalaşdırılmış faiz dərəcəsi olsun	- mal-qara, quşlar, avadanlıq, yeni toxum, kimyəvi maddələr alınmasına; - müəyyən məhdudiyyətlər daxilində mövcud bankların yenidən maliyyələşdirilməsi; - su və torpaq ehtiyatlarının yaxşılaşdırılması;
Fövqəladə kredit	Fermada itkinin 100 faizi 500 min dollar Bütün proqramlar üzrə borclar	- dövriyyə vəsaitləri üçün 1 ildən 7 ilə - daşınmaz əmlakın itkisinə görə 40 ilədək - faiz dərəcəsi - 3,75%	- fermer təsərrüfatlarının mühüm elementlərinin bərpası; - təbii fəlakətlərlə əlaqədar istehsal məsrəflərinin ödənilməsi; - fermerin ailəsinin yaşama xərclərinin ödənilməsi; - fermer təsərrüfatının yenidən qurulması; - mövcud borcların yenidən maliyyələşdirilməsi;

M.Ə.Vəliyev

Agentliyin təminatı ilə dövriyyə vəsaitlərinin alınması üçün kredit	899 min dollar	- 1 ildən 7 ilə; - faiz dərəcəsi orta bazar faizindən yüksək olmamaqla; - 4 faizdən aşağı subsidiyalaşdırma faizindən istifadə mümkündür	- mal-qara, quşlar, avadanlıq, yeni toxum, kimyəvi maddələr alınmasına; - müəyyən məhdudiyyətlər daxilində mövcud bankların yenidən maliyyələşdirilməsi; - su və torpaq ehtiyatlarının yaxşılaşdırılması;
Agentliyin təminatı ilə əsas vəsaitlərin alınmasına kredit	899 min dollar (infilyasiyaya uyğun düzəlişlər edilməklə)	- 40 ilədək; - ortamüddətli faiz dərəcəsini aşmamaqla	- torpaq alınması; - bina və tikililər ucaldılması; - torpaq və su ehtiyatlarının yaxşılaşdırılması;

Qeyd etmək lazımdır ki, federal kredit proqramları və ştatların proqramları, dövlətin nəzarəti altında olan təşkilatların fəaliyyət qaydaları və bank qanunvericiliyi kənd təsərrüfatı kreditləri bazarının əsas üç segmentə bölünməsinə imkan vermişdir:

- az ehtiyatlara malik və borcunu ödəyə bilməyən fermerlər krediti əsasən federal və ştatların proqramları üzrə alırlar;
- kənd təsərrüfatında qismən məşğulluğa malik fermerlərin kreditləşdirilməsində əsas mövqeni kommersiya bankları tutur;
- iri kommersiya bankları borc vəsaitlərini əsas etibarilə FKFS-dən alırlar.

ABŞ-ın Kənd təsərrüfatı nazirliyinin rəhbərliyi altında fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətinin daimi olaraq monitorinqinin keçirilməsi imkan verir ki, fermerçiliyin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinə vaxtında və səmərəli təsir göstərsin.

Bütövlükdə götürdükdə ABŞ-da kənd təsərrüfatı kreditlərinin yüksək səmərəli bazarı formalaşmışdır. Dövlətin aqrar siyasəti uzun illər ərzində kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsi sisteminin, eləcə də fermer kreditlərinin verilməsinin alternativ strukturlarının inkişafı və təkmilləşdirilməsinə imkan vermişdir. Bunun da nəticəsində hansı vəziyyətdə olmalarından asılı olmayaraq bütün fermerlər bir çox strukturlardan rəqabət əsasında və texnoloji prosesin tələb etdiyi müddətə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış miqdarda kredit ala bilərlər.

Bunlardan əlavə, ABŞ-da kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi məsələsi də əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ-ın Kənd Təsərrüfatı nazirliyi analitik məqsədlə kənd təsərrüfatı məhsullarının və kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələrinin qiymətləri barədə məlumatlar toplayır. ABŞ hökuməti kənd təsərrüfatı ehtiyatlarının qiymətlərinə nəzarət etmir və onları subsidiyalaşdırmır, eləcə də dövlət proqramları üzrə faiz dərəcələrinə nəzarəti həyata keçirir.

Baxmayaraq ki, kənd təsərrüfatında tənzimlənən qiymətlər və istehsal vasitələrinə dotasiyalar yoxdur, lakin Amerika hökuməti istehsal vasitələrinin alınması, bəzən də istehsal vasitələrinin fermerlərin özləri tərəfindən istehsalı üçün kooperativlər yaradılmasına köməklik göstərir, eləcə də "ASK-ın 1-ci sferasında" rəqabəti saxlamaq üçün digər tədbirlər həyata keçirirlər. 1933-cü ildən başlayaraq, ABŞ-ın Kənd Təsərrüfatı nazirliyi müəyyən şəraitdə bir sıra məhsullar üzrə minimum qiymətlərin saxlanması üçün proqramlar həyata keçirir.

Qiymətin müdafiə edilməsi və sabitləşdirilməsi proqramı illər üzrə əsaslı şəkildə
M.Ə.Vəliyev

fərqlənir. Yüksək məhsul və aşağı qiymətlər olanda büdcə xərcləri artır.

Fermerlərə dövlət tərəfindən bir başa ödəmələr kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə edilən vəsaitin bir qayda olaraq 5%-ni təşkil edir. Bu haldan bəzən istinalıqda olur.

Məsələn, 1987-ci ildə ABŞ-da kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı rekord səviyyədə olmuşdur.

Bununla əlaqədar olaraq, qiymət səviyyəsinin saxlanılmasına büdcə xərcləri 16,7 mlrd. dollar təşkil etmişdir ki, bu da fermer məhsullarının satışından əldə edilən daxiləmələrin 12%-ni təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında məhsul istehsalının tələbatdan yüksək olduğu halda fermerlərin iqtisadi vəziyyətlərinin sabit saxlanılması üçün bu təcrübənin tətbiqi əhəmiyyətli olardı.

ABŞ-ın Kənd Təsərrüfatı nazirliyi Amerika fermerlərinə satış kooperativlərini müdafiə etmək, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında rəqabəti təmin etmək, dünya bazarında standartlar və qiymətlər barədə dəqiq məlumatlar vermək yolu ilə məhsullarını satmaqda da köməklik göstərir. Hazırda fermer təsərrüfatlarında ABŞ-ın təqribən 150 milyonluq əmək ehtiyatından 3 milyon nəfəri aqrar sahədə çalışır. ABŞ-da fermerlərin müdafiəsi Aİ-dəkinə nisbətən, aşağı səviyyədədir. Bu da onunla əlaqədardır ki, ABŞ-ın bazar mexanizmi tələb və təklif qanununu daha dolğun əks etdirən qiymətlərə əsaslanır və qiymətqoymaya dövlətin müdaxiləsi minimum səviyyədədir.

Digər inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, Böyük Britaniyada aqrar sahənin kreditləşməsi dövlət tənzimlənməsinin obyektidir deyil. Bu ölkədə kreditləşmə ölkədə çox geniş filiallar şəbəkəsi və çoxlu digər kredit idarələri olan dörd iri bank tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət tənzimlənməsi burada dolayı yolla, məsələn ölkənin beş aparıcı bankına məxsus olan Kənd təsərrüfatı ipoteka korporasiyasının faizindən az faizlə dotasiya şəklində verilir.

Bütün bunlara baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə götürdükdə baxmayaraq ki, kənd təsərrüfatının İngiltərənin ümumi daxili məhsulunda payı cəmi 2-2,5% təşkil edir və bu sahədə məşğul əhəlinin cəmi 2,8% çalışır, aqrar sahə ölkədə o qədər də əlverişli olmayan iqlim şəraitində zəruri olan ərzaq məhsullarının 80%-ni istehsal edir.

Xarici təcrübənin təhlili göstərir ki, xarici ölkələrdə, birinci növbədə isə inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalına ərzaq təhlükəsizliyi çərçivəsində baxılır. Bu nöqtəyindən sabit istehsalın təmin olunması və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların gəlirlə işləməsinin himayə edilməsi üçün kənd təsərrüfatı istehsalçıları dövlət strukturları tərəfindən maliyyə, elmi, informasiya və digər köməklərlə təmin olunurlar.

Amerikada kənd təsərrüfatının yüksək inkişafının əsas amili yeni texnika və texnologiyanın aqrar sahəyə intensiv tətbiqidir. ABŞ-da aqrar sahənin dövlət müdafiəsi əsas etibarilə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artırılmasına, təbii mühitin müdafiəsinə yönəldilmişdir. Dövlət tənzimlənməsinin mühüm tərkib hissəsi iqtisadiyyatın aqrar bölməsinin maliyyə-kredit müdafiəsidir. Bununla bağlı federal səviyyədə iki nəhəng proqram “Gəlirlərin sabitləşdirilməsi” və “Elmi təminat” proqramları həyata keçirilir və büdcədən kənd təsərrüfatına ayrılan vəsaitlərin 30-50% bu proqramların icrasına yönəldilir.

“Gəlirlərin sabitləşdirilməsi” proqramına iki altproqram daxildir: “Məhsulun sığortalanması” və “Kənd təsərrüfatı krediti”. “Məhsulun sığortalanması” proqramına vəsaitlər fermerlərin məhsullarını təbii fəlakətlərdən sığortalayan Kənd Təsərrüfatı nazirliyi tərəfindən ayrılır. Federal səviyyədə 10-dan çox sahələrarası məqsədli proqramlar

M.Ə.Vəliyev

həyata keçirilir: konservasiya, əhalinin az təminatlı hissəsinə ərzaq yardımı, marketing, inspeksiya və başqaları. Bu proqramlara ayrılan vəsaitlərin 80%-nə Əmtəə-kredit korporasiyası (ƏKK) vasitəsilə KTN nəzarət edir. Son dövrlərdə üstünlük kəsb edən proqram “Qiymətlərin müdafiəsi Dövlət proqramı”dır. Bu proqramla hazırda Amerika fermerlərinin 1/3-i əhatə olunmuşdur. Bu məqsədlə büdcədən ayrılan vəsaitlərin 70%-i illik 100 min dollardan çox əmtəəlik məhsul istehsal edən fermerlərə verilir. Fermer gəlirlərinin birbaşa subsidiyalaşdırılması sistemində bir növ subsidiya da təbii fəlakətlərdən dəyən zərərlərin ödənilməsidir. Bu subsidiyanı əkin sahələrinin azaldılması proqramında iştirak edən taxıl və xam pambıq istehsal edən fermerlər alırlar.

ABŞ-ın dövlət büdcəsindən “Ərzaq köməyi proqramı”nın maliyyələşməsinə əsaslı həcmdə vəsait ayrılır. Bu proqramın məqsədi aşağıdakılardır: artıq ərzaq məhsullarının satışı; bazar qiymətlərini aşağı salmadan ərzaq məhsullarının daxili satış bazarının genişləndirilməsi; mövcud bazar qiymətlərində əhalinin az təminatlı təbəqəsinin ərzaqla təminatının səviyyəsinin yüksəldilməsi.

ABŞ-da kənd təsərrüfatı istehsalının müasir mərhələsi borc kapitalına olan tələbatın artması ilə xarakterizə olunur. Bununla əlaqədar olaraq ölkə iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi sistemində kənd təsərrüfatı kreditlərinin, o cümlədən güzəştli kreditlərin verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ABŞ-da kənd təsərrüfatı istehsalına xidmət göstərən kredit idarələrinin əsas qrupuna sığorta kompaniyaları, kommersiya bankları, Fermer kreditləşdirilməsi sistemi (FKS), Fermerlərin işləri üzrə Rəhbərlik (FİR), Əmtəə-kredit korporasiyaları (ƏKK) daxildir – (800 bank və assosiasiya). Kredit təşkilatlarının fermerlərin kreditləşdirilməsində xüsusi çəkisi Cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2

ABŞ-da fermerlərin kreditləşdirilməsinin strukturu və tərkibi (%)

Kreditlərin növləri	Kreditləşdirmə mənbələri				Cəmi
	Kommersiya bankları	Fermer kreditləşdirilməsi sistemi	Fermerlərin işləri üzrə rəhbərlik	Digərləri	
Qısamüddətli kreditlər	24,2	7,5	4,5	9,8	46
Uzun müddətli kreditlər	13,8	17,7	4,1	18,4	54
Cəmi	38	25,2	8,6	28,2	100

ABŞ-da fermer kreditləşdirilməsi sistemi 1916-cı ildən fəaliyyət göstərir. 1923-cü ildə ortamüddətli kreditləşmə üzrə federal banklar, 1933-cü ildə isə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin kreditləşdirilməsi üçün əlavə bir neçə bank yaradıldı. FKS fermerlərə, aqrobiznes müəssisələrinə, ölkənin kənd, rayonlarında yaşayan əhaliyə kreditlər ayırır. Məhz 1920-ci illərdə fermer təsərrüfatlarının dövlət kreditləşdirilməsi FKS vasitəsilə həyata keçirilmişdir. FKS-nə bank fəaliyyətinin inkişafı, o cümlədən dövlət aqrar proqramlarının həyata keçirilməsi proqramının həlli üçün federal büdcədən kömək verilməsi üçün xüsusi səlahiyyətlərə malik olmuşdur.

Xarici ölkələrin aqrar-sənaye kompleksinin maliyyə-kredit mexanizminin dövlət tənzimlənməsinin bir sıra məsələlərinə baxaq.

M.Ə.Vəliyev

Rusiya Federasiyasının Kənd Təsərrüfatı Naziri A.V.Qordeyeva inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatının rolu barədə yazır: “ABŞ və Yaponiyada açıq şəkildə etiraf olunur ki, ərzaq məhsulları ilə təchizatın vəziyyəti milli təhlükəsizliyin mühüm göstəricisidir və ərzaq təhlükəsizliyi bu ölkələr tərəfindən dövlətin suverenliyi, onun daxili siyasətinin mühüm şərti, beynəlxalq münasibətlərdə onun müstəqilliyinin ciddi tədbiri kimi qəbul olunur [3, s.24].

Bu siyasətin nəticəsidir ki, ABŞ və Fransada ərzaq məhsulları ilə özünü təminatın səviyyəsi 100%, Almaniyada 93%, İtaliyada 78% və hətta məhsuldar torpaqları az olan Yaponiyada 50% təşkil edir.

Inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi yalnız istehsal həcmünün artırılmasına deyil, eləcə də onun stabilliyinin təmin olunmasına, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, neqativ ekoloji və sosial nəticələrin yüngülləşdirilməsinə yönəldilir.

ABŞ-da kənd təsərrüfatı istehsalına dövlətin təsiri aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilir: məhsul istehsalının inkişafının stimullaşdırılması və kənd təsərrüfatının infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi; kənd təsərrüfatında elmi-tədqiqatların subsidiyalaşdırılması və onun nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi; ölkənin su və torpaq ehtiyatlarının müdafiəsi; ölkə daxilində ərzaq məhsullarına tələbin formalaşdırılması və tənzimlənməsi; əhalinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyacının ödənilməsi üçün kömək göstərilməsi; ixracın stimullaşdırılması və xaricdə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı bazarının formalaşdırılması; kənd təsərrüfatı sahəsində elmi yeniliklərin təbliği və təsərrüfatların statistik informasiya təminatı [7, s.15].

Maliyyələşdirmə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin “Fərmerlərin gəlirlərinin sabitləşdirilməsi” (bu proqrama “Qiymətlərin müdafiəsi dövlət proqramı”, “Məhsulun sığortalanması” proqramları daxildir), ümummilli əhəmiyyət kəsb edən məqsədli proqrama yönəldilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Hazırda ABŞ-da kənd təsərrüfatının müdafiəsi üzrə 500-dən çox məqsədli proqram həyata keçirilir. Son illərdə onların həyata keçirilməsinə hər il 100 mlrd. dollara yaxın büdcə vəsaiti yönəldilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud kreditləşdirmə sistemi birinci növbədə sənaye müəssisələri üçün formalaşdırılmış və inkişaf etmişdir. Kreditləşdirmə üçün aqrar bölmə az maraq kəsb etmişdir. Ona görə də kənd təsərrüfatının kreditləşməsi siyasətinə yeni yanaşmanın olması zərurəti meydana çıxmışdır.

Əmtəə və xidmətlər bazarından fərqli olaraq, pul kapitalı və kredit bazarı, əsasən də aqrar bölmədə o qədər də mükəmməl deyil. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının mövsümliliyi və uzunmüddətliliyi, bundan əlavə əlverişsiz bioklimatik və digər təsirlərə məruz qala bilməsi, aqrar bölməni investorlar üçün o qədər də maraqlı etmir. Əgər biznesin digər növlərində həmin müddət ərzində kredit vəsaitlərin bir neçə dəfə dövr etməsinə baxmayaraq, kənd təsərrüfatında bu proses əhəmiyyətli dərəcədə ləng həyata keçir.

Fransada ərzaq kompleksinin idarə olunması Kənd və Meşə təsərrüfatı nazirliyi, onun regional idarələri və departamentləri, kənd təsərrüfatı palatası, eləcə də bir sıra yarımdövlət və peşəkar təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Beləliklə səlahiyyəti kənd təsərrüfatı bölməsindən kənara çıxaraq, həm də ərzaq problemini kənd təsərrüfatı bazarlarının idarə olunmasını əhatə edən vahid idarəetmə orqanları sistemi yaradılmışdır. Fransada ərzaq kompleksində sahələrarası münasibətlər kənd təsərrüfatının inkişafı və yeyinti sənayesinin əlaqələndirilməsi üzrə Ali Şura tərəfindən həyata keçirilir. Ali Şura ərzaq növləri üzrə altkomplekslərin təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlayır, məhsulun istehsalı və satışı iştirakçılarının aqrar və ərzaq siyasətlərinin

M.Ə.Vəliyev

işlənilməsində dövlət hakimiyyəti orqanları nümayəndələrinin fəaliyyətlərini əlaqələndirir, maliyyə vəsaitlərinin qoyulması sferalarını, elmi-texniki nailiyyətlərin istehsala və emala tətbiqi, xarici-iqtisadi fəaliyyətin inkişafı istiqamətlərini müəyyən edir.

Hələ 1955-ci ildə Almaniya Fermerlər ittifaqı ilə hökumət arasındakı danışıqlar nəticəsində Almaniyanın kənd təsərrüfatı haqqında qanun qəbul olundu. Bu qanunda dövlət səviyyəsində aqrar siyasətin əsasları təsbit olunmuş, eləcə də onun həyata keçirilməsi üçün konkret siyasi vasitələr şərh olunmuşdur. Bununla da qanunda nəzərdə tutulan müddələrin milli səviyyədə aqrar bölməyə yardım göstərilməsi üçün bütün tədbirlərin giriş nöqtəsi olması müəyyənləşdirildi. Bütövlükdə götürdükdə qanun kifayət qədər ümumi məsələləri nəzərdə tutduğundan Almaniyanın Fermerlər ittifaqı konkret kömək tədbirlərinin qanunda nəzərdə alınmasına səy göstərdilər. Təklif bundan ibarət idi ki, kənd təsərrüfatı məsələləri üzrə daimi olaraq baş verən siyasi toqquşmalara verən son qoymaq üçün kənd təsərrüfatı məhsullarına yüksək tədarük qiymətlərinə təminat verilsin və aqrar siyasət institutlaşdırılsın.

Fermerlər ittifaqı buna tam nail ola bilməsə də, qanunda kənd təsərrüfatına münasibətdə ticarət, kredit, qiymət siyasəti və s. təsərrüfatın tənzimlənməsinin ümumi qəbul olunmuş alətlərinin köməkliyi ilə müdafiə tədbirlərinin tətbiq olunması təsbit olundu.

Beləliklə, qanunda ən yüksək siyasi səviyyədə aqrar sahənin maraqlarının daimi olaraq qorunması öz əksini tapdı.

Almaniyanın bütün torpaqları üçün kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsinin məqsədi, həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və rasionallaşdırılması üzrə investisiya tədbirlərinin müdafiə olunmasıdır. Krediti yalnız ümumi gəlirlərinin səviyyəsi hökumət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş sərhədləri aşmayan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları ala bilərlər. Eyni zamanda məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş təsərrüfat daxili investisiyaların himayə olunması da nəzərdə tutulur.

Almaniyada güzəştli dövlət kreditləri 28 il müddətinə illik 1%-lə verilir. Bundan əlavə gənc fermerlərə kredit almaq üçün xüsusi güzəştli şərtlər nəzərdə tutulur.

Avropa ittifaqına daxil olmamışdan əvvəl Polşada aqrar bölməyə münasibətdə dövlət siyasətinin işlənilməsi və onun Aİ-nin birgə aqrar siyasətinə uyğunluğu intensivləşdirilmişdi. İqtisadi əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) metodikası ilə hesabladıqda 1995-ci ildə Polşada subvensiya 21% təşkil etdiyi halda, Aİ ölkələrində bu 15%-49% arasında olmuşdur.

Polşada aqrar bazarın dövlət tənzimlənməsi alətləri sistemində əsas yer təminatlı qiymətlərə və əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının – taxıl, süd məhsulları, donuz və mal ətinin idxal və ixrac mexanizminə ayrılmışdır. Bu tədbirlər bu və ya digər dərəcədə Aİ-nin birgə aqrar siyasətinin tələblərinə cavab verir. Kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi nazirliyinin tabeliyində olan Aqrar bazar agentliyi bütün zəruri müdaxilə tədbirlərini həyata keçirir: aqrar məhsulları alır və satır, dövlət ərzaq ehtiyatlarını artırır və məxaric edir, kənd təsərrüfatı kreditlərinə və topdansatış ərzaq bazarlarının tikintisi üçün subsidiyalara təminat verir.

Polşa hökuməti ərzaq buğdasına və çovdara minimum qiymətləri müəyyənləşdirir. Əgər buğda və çovdarın bazar qiymətləri minimum qiymətlərdən aşağı düşərsə Aqrar bazar agentliyi müdaxilə satınması həyata keçirir. Bu yolla agentlik tərəfindən satın alınmış ehtiyatlar mövcud dünya ticarəti qaydalarına müvafiq olaraq həm daxili bazarda satıla, həm də ixrac oluna bilər. 1996-cı ildən Polşada şəkər bazarı üzrə xüsusi təşkilat fə-

M.Ə.Vəliyev

liyyət göstərir. Süd məhsulları üzrə də müdaxilə tədbirləri həyata keçirilir.

Polşada ət istehsalı və istehlakında donuz əti üstünlüyə malik olduğu üçün, bu bazara dövlət müdaxiləsi qiymətin sabitləşməsinə yönəlmiş olur. Digər aqrar məhsullar üzrə dövlət tədbirləri idxal-ixracın tənzimlənməsinə yönəldilir.

Buğda və donuz ətinin qiymətindən başqa Polşada digər aqrar məhsulların qiyməti Avropa ittifaqındakı qiymətlərlə müqayisədə əsaslı şəkildə aşağıdır.

Böyük Britaniyanın aqrar bölməsi yüksək əkinçilik mədəniyyəti ilə xarakterizə olunur. Əksər hallarda fermerlər öz bizneslərinin meneceri olmaqla öz torpaq sahələrinin mülkiyyətçiləridir. Lakin fermer çoxlu sayda servis, marketinq və məsləhətverici kompaniyaların və təşkilatların xidmətindən də geniş istifadə edir. Bunlardan da ən mühümü kompaniyanın idarəedicisinin öz menecerləri vasitəsilə xarici menecmentdən istifadə etməsidir. Təmiz menecmentdən əlavə kompaniyanın idarəedicisi özünün xüsusi dövriyyə kapitalından da istifadə edə bilər. Bu halda fermer müqavilədə razılaşdırılmış gəliri alır. Hətta bu halda da fermer yalnız özünün məxsusi ehtiyatlarından və müstəqil menecmentdən istifadə etdiyi haldan çox gəlir götürür.

Böyük Britaniyada ölkənin aqrar bölməsində maliyyə bazarını ələ keçirmək üçün iri banklar arasında rəqabət mübarizəsi getdikcə kəskinləşir. Banklar aqrar bölmədə işləmək üçün özlərinin siyasətini və iş üsullarını əsaslı şəkildə dəyişmişlər. Bunu ölkənin beş ən iri banklarından biri olan Midlendbankın təmsalında görmək olar. Aqrar sahənin maliyyə bazarının tətbiqi aşağıdakıların meydana çıxarılmasına imkan vermişdir: tədqiqatların nəticəsi göstərmişdir ki, ölkədə aqrar bölmədə nələrin baş verdiyi və onun dəyişmə meylləri barədə çox az bank ətraflı məlumatla malikdir; fermer təsərrüfatlarının maliyyəsinin idarəedilməsi konsepsiyası yoxdur; məlum deyil ki, pul dövriyyəsi zamanı fermerlərlə kim işləməlidir; fermerçilik az risk dərəcəsi olan etibarlı biznes növüdür.

Tədqiqatın materiallarına uyğun olaraq, Midlendbank öz strukturasında yeni bir qurum – kənd təsərrüfatı üzrə maliyyə menecmenti şöbəsi yaratmışdır. Bu şöbədə hər bir menecer fermer müştərilərlə bir başa işləyir, müstəqil olaraq onun kredit tarixcəsini, özünün təsərrüfatında onun menecmentinin səviyyəsini qiymətləndirir. Bundan əlavə bankda maliyyə menecmenti aqrar təsərrüfatda maliyyə vəsaitlərinin hərəkəti və auditin bütün göstəricilərinin ətraflı öyrənilməsinə imkan verir ki, bu da aqrar sahədən olan müştərinin müliyyə vəsaitlərinə olan real tələbatının qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

Midlendbank fermerlərə çox geniş dairədə bank xidmətləri göstərir. Bank aqrar bölməyə 5 ilədək qısamüddətli borclar, ümumi təyinatlı tikintilər üçün 10 ilədək uzunmüddətli investisiya kreditləri və 7 ilədək xüsusi təyinatlı kreditlər verir. Torpaq sahəsi almaq üçün 25 il müddətinə uzunmüddətli investisiya krediti ala bilər. Bank praktiki tapşırıqlar və stajkeçməkdən istifadə etməklə konkret fermer təsərrüfatları biznesplanlarının işlənilməsi və büdcənin planlaşdırılması üçün maliyyə menecerlərinin hazırlanmasına böyük diqqət yetirir.

Böyük Britaniyada aqrar-sənaye kompleksini idarə edən orqanların mütəxəssisləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, bazar münasibətlərinin hökmranlığı şəraitində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi hansı funksiyaları yerinə yetirməlidir? Böyük Britaniyanın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi aqrar sahənin idarə edilməsi üzrə cəmiyyət qarşısında aşağıdakılar üçün məsuliyyət daşıyır:

- insanların və cəmiyyətin sağlamlığının keyfiyyətsiz kənd təsərrüfatı məhsullarından qorunması;
- dövlətin ərzaq təhlükəsizliyi;

M.Ə.Vəliyev

- kənd təsərrüfatı istehsalının ekoloji təhlükəsizliyi;
- istehsal vasitəsi kimi torpaqdan səmərəli istifadə olunması;
- aqrar sahənin iqtisadi təhlili və onda dəyişiklik meylləri;
- kənd təsərrüfatı sahəsində ümumavropa qanunçuluğunun həyata keçirilməsi;
- Aİ ölkələri ilə əməkdaşlıq və Böyük Britaniya fermerlərinin maraqlarının qorunması;
- kənd təsərrüfatı heyvanlarının qorunması;
- sahənin daxili ehtiyatlarından istifadə olunması.

Nazirlik fermer təsərrüfatlarının işlərinə qarışmadan yuxarıda göstərilən bütün istiqamətlər üzrə yalnız ümumdövlət problemlərini həll edir. Nazirlik fermerlərin hər hansı bir dövlət proqramında iştirak etdiyi hal istisna olmaqla, digər hallarda onlara maliyyə yardımı göstərmir. Böyük Britaniya fermerləri üçün əsas subsidiya mənbəyi Avropa ittifaqında Avropa kənd təsərrüfatı bazarlarının tənzimlənməsi haqqında qanunla yığılan fonddan ayrılan vəsaitlərdir.

Ədəbiyyat

1. Международный сельскохозяйственный журнал, Москва, №4, 2001, 120 стр.
2. Б.А.Черняков. Калифорнийская модель аграрного сектора США. Россельхозакадемия, Москва 2007, стр. 258
3. Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты. Продовольственная безопасность, Раздел 2, М., «Знание», 2001, 252 стр.
4. USDA. ERS. Rural Conditions & Trends. Nov., 1998
5. М.И.Лишاپский, И.Б.Маслова. Финансы в сельском хозяйстве. М., Финансы, 1999, 430 стр.
6. Сигарев М.И., Сыздыков Б.Ш. Развитие экономики аграрного сектора Казахстана. Алматы, 2001, 410 стр.
7. Безопасность России. Правовые социально-экономические и научно-технические аспекты. Продовольственная безопасность. Раздел 2, М., «Знание», 2001, 480 стр.

WORLD EXPERIENCE OF AGRARIAN CREDITING

M.A.Veliyev

SUMMARY

This work is about agricultural credits in foreign countries and the role of the state in this matter. The analysis of the place of credits in the total sum of funds assigned for the development of agrarian sector in some developed countries is made and the impact of that on the agriculture is revealed. The role of the state in agrarian crediting in some countries such as the USA, the UK, France, Germany, Belgium, etc. is studied and suggestions are made to use the experience of these countries in the Republic of Azerbaijan.

M.Ə.Vəliyev

МИРОВОЙ ОПЫТ КРЕДИТОВАНИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА

М.А.Велиев

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается тема кредитов на развитие сельского хозяйства в зарубежных странах и роль государства в этом вопросе. Проведён анализ места кредитных ассигнований в общей сумме капиталовложений в сельское хозяйство в ряде развитых стран и выявлено влияние этого фактора на развитие аграрной отрасли. Исследована роль государства в кредитовании сельского хозяйства в США, Великобритании, Франции, Германии, Бельгии и других странах и представлен ряд предложений по применению зарубежного опыта в этой области в Азербайджанской Республике.

Мəqalə Odlar Yurdu Universitetinin “İqtisadiyyat və menecment” kafedrasının 26 may 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 9)

Мəqalə redaksiyaya 13 iyun 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 332.05

**AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN STRUKTURUNDA BAŞ VERƏN
KƏMİYYƏT VƏ KEYFİYYƏT DƏYİŞİKLİKLƏRİ**

R.X.Abbasov

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 31
e-mail: rabbasov@gmail.com

Açar sözlər: sənayedə kəmiyyət dəyişiklikləri, sənaye göstəriciləri, rəqabət yönümlü inkişaf
Keywords: quantitative changes in industry, industrial figures, competitive development

Ключевые слова: количественные изменения в промышленности, показатели промышленности, конкурентоспособное развитие

GİRİŞ

Son illər Azərbaycan iqtisadiyyatında böyük uğurlar əldə edilmiş və ölkəmiz özünün inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bütün sahələrdə olduğu kimi, sənayenin qeyri-neft sektorunda əsaslı canlanma yaranmış və müasir texnologiyalar tətbiq edilir. Davamlı inkişaf dövlət tərəfindən ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, neftdən əldə edilən gəlirlərin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi, real iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, sahibkarlara və iş adamlarına güzəştli kreditlərin verilməsi və s. mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Ölkədə yüksək iqtisadi artımda neft və qaz hasilatının əhəmiyyətli payı vardır. İqtisadiyyatın digər sahələrində kəmiyyət dəyişiklikləri hələlik keyfiyyətli artımı üstələyir ki, bu da diversifikasiya olunmuş milli iqtisadiyyatın keyfiyyətə yeni rəqabət qabiliyyətli sahələrin dayanıqlı inkişaf amilini ön plana çəkir. Bu məqsədlə məhsuldar qüvvələrin ölkə ərazisində bərabər bölüşdürülməsi, innovasiyalı iqtisadiyyata üstünlük verilməsi, qeyri-neft sektorunda iqtisadi artımın keyfiyyətinin artırılması əsasında iqtisadi inkişafa nail olmaq yaxın gələcəkdə həllini gözləyən problemlərdəndir.

Sənaye sahələrində baş verən kəmiyyət dəyişiklikləri

Respublikamızda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyət sahələri və növləri üzrə strukturunda baş verən dəyişikliklərə qiymət verərkən aydın olur ki, 2010-cu ildə 2005-ci ilə nisbətən sənayedə yaradılan bütün müəssisələrin sayı 79 vahid və yaxud 103.1% artmışdır. Müqayisə dövründə emal sənayesində müəssisələrin sayı 117 vahid azalmışdır. Əgər 2005-ci ildə bütün sənaye müəssisələrinin 78.8%-i emal sənayesi üçün xarakterik olmuşdursa, 2010-cu ildə bu göstərici 72.1%-ə enmişdir.

Emal sənayesində fəaliyyət növləri üzrə müəssisələrin tərkibinə qiymət verərkən aydın olmuşdur ki, 2005-ci ildə bütün emal sənayesi müəssisələrinin 76.8%-ni kiçik, 23.2%-ni isə orta və iri müəssisələr təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə hər iki qrup müəssisə üzrə say tərkibi azalmış və nəticədə 2010-cu ildə kiçik müəssisələrin xüsusi çəkisi artaraq 79.1%-ə çatmış, orta və iri müəssisələrin xüsusi çəkisi isə 20.9%-ə enmişdir. Nəticədə 2005-2010-cu illərdə emal sənayesində fəaliyyətdə olan kiçik müəssisələrin sayı 55 vahid, orta və iri müəssisələrin sayı isə 71 vahid azalmışdır.

Emal sənayesi müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyət sahələrində baş verən dəyişiklik 1 saylı cədvəldə əks etdirilmişdir.

Azərbaycan emal sənayesində kəmiyyət dəyişiklikləri¹

Cədvəl 1

İqtisadi fəaliyyət sahələri	2005		2010	
	Sayı (vahid)	Emal sənayesindəki xüsusi çəkisi (%-lə)	Sayı (vahid)	Emal sənayesindəki xüsusi çəkisi (%-lə)
Emal sənayesi üzrə - Cəmi, o cümlədən:	2026	100	1909	100
İçki və tütün də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalı	656	32,4	551	28,9
Toxuculuq və tikij sənayesi	187	9,2	175	9,2
Sellüloz-kağız istehsalı, nəşriyyat işi	193	9,5	176	9,2
Kimya sənayesi	104	5,1	77	4,1
Hazır metal məmulatlarının istehsalı	109	5,4	79	4,2

Cədvəldən görüldüyü kimi, emal sənayesində içki və tütün də daxil olmaqla qida məhsulları istehsalı müəssisələrinin sayı və xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edir. Növbəti mövqedə toxuculuq, tikij sənayesi, nəşriyyat işinin xüsusi çəkisi digər sahələrlə müqayisədə yüksəkdir. Bununla yanaşı tikinti materialları istehsal edən müəssisələrin sayı və xüsusi çəkisi də yüksəkdir. Lakin bütün hallarda onların sayında müəyyən azalmalar müşahidə edilir. 2010-cu ildə, 2005-ci illə müqayisədə, elektrik enerjisi, qaz, suyun təchizatı, istehsalı, bölüşdürülməsi və təmizlənməsi ilə məşğul olan müəssisələrin sayı 116,8% artaraq 430 vahidə çatmışdır ki, onların da əksəriyyəti kiçik müəssisələrdir. Bütünlükdə suverenlik illərində emal sənayesinin əsas iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə 279 kiçik, iri və orta müəssisələr istifadəyə verilmişdir (bax Cədvəl 2).

1991-2010-cu illərdə istifadəyə verilən əsas növ müəssisələrin sayı²

Cədvəl 2

İqtisadi fəaliyyət sahələri	Sayı	Yekuna görə çəkisi (%-lə)
Emal sənayesi üzrə - Cəmi, o cümlədən:	279	100
İçki və tütün də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalı	146	52,4
Kimya və neft-kimya sənayesi	6	2,2
Neft məhsullarının istehsalı və daşınması	8	2,8
Maşın, mexanizm və avadanlıqlar istehsalı	10	3,6
Tikinti sənayesi	37	13,2
Elektrik enerjisi, qaz, suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	56	20,1

¹ Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, "DSK", 2010, s.14-15, 2011, s.16-17

² Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Bakı, "DSK", 2011, s.18-64

İstifadəyə verilən müəssisələrin təsnifatı

Ölkə ərazisində bütün iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə tikilib istifadəyə verilən obyektlərin intensivliyi son illər üçün daha çox xarakterikdir. Belə ki, 2009-cu ildə Sumqayıt şəhərində 525 MVt gücündə Elektrik Stansiyası, Gədəbəy Qızıl-mis və Hacıqabul Kərpic zavodları, Quba rayonunda modul tipli “Şahdağ” Elektrik stansiyası, Bakı şəhərində Hövsan Aerasiya Stansiyasının əsaslı yenidən qurulması, ”Azadlıq prospekti” Metro stansiyası, Bakıda Beynəlxalq, Naxçıvan şəhərində Avtovağzal kompleksləri, Bərdə rayonunda avtovağzal binası, Şərur rayonunda Asfalt-beton zavodu, Naxçıvan şəhərində və Şərur rayonunda meyvə-tərəvəz saxlamaq üçün soyuducu anbarlar, Naxçıvan şəhərində “Gəmiqaya” Mineral sular zavodu və Unlu qənnadı məmlətlər istehsalı sexi, Şərur rayonunda İstixana kompleksi, ölkənin müxtəlif bölgələrində 288.5 km uzunluğunda fiber-optik magistral kabel xətti və 134.5 min nömrəlik avtomat telefon stansiyaları, bütün maliyyə mənbələri hesabına ümumi sahəsi 1363.3 min kvadrat metr olan yeni yaşayış evləri, 20622 şagird yerlik ümumtəhsil məktəbi, 90 yerlik məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 605 çarpayılıq xəstəxana, növbədə 1235 nəfəri qəbul edən ambulatoriya-poliklinika müəssisəsi, 140 yerlik klub, Şəmkir, İsmayılı və Şərur rayonlarında Olimpiya İdman kompleksləri, Bakı şəhərində Hövsan, Şağan Olimpiya İdman kompleksləri və ”Sərhədçi” İdman Olimpiya Mərkəzi, Azərbaycan Tennis Akademiyası və Elmi Tədqiqat Göz Xəstəlikləri İnstitutu, Hacıqabul rayonunda Uşaq Tibb Mərkəzi, Quba, Şamaxı və Bərdə rayonlarında Müalicə-Diaqnostika, Naxçıvan şəhərində Doğum və Şahmat mərkəzləri istifadəyə verilmişdir.³

2010-cu ildə Qəbələ rayonunda meyvə-tərəvəz saxlamaq üçün 5 min tonluq soyuducu anbar, Avtovağzal binası, ölkənin müxtəlif bölgələrində 2262.2 min nömrəlik avtomat telefon stansiyaları, 252.5 km uzunluğunda fiber-optik kabel xətti, bütün maliyyə mənbələri hesabına ümumi sahəsi 1803.2 min kvadrat metr olan yaşayış evləri, 886 çarpayılıq xəstəxana, növbədə 685 nəfəri qəbul edən ambulatoriya-poliklinika müəssisəsi, 17273 şagird yerlik ümumtəhsil məktəbi, 1270 yerlik məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 1055 yerlik klub, Ağdaş, Balakən və Göyçay rayonlarında Olimpiya İdman Kompleksləri, Füzuli rayonunda Horadiz Olimpiya İdman Kompleksi, Tibb Mərkəzi və Muğam evi, Mingəçevir şəhərində ”Kür” Olimpiya Tədris-İdman Mərkəzi və Şahmat məktəbi, Naxçıvan şəhərində Məhdud fiziki imkanlılar üçün Regional İnformasiya Mərkəzi, Cəlilabad rayonunda Müalicə-Diaqnostika Mərkəzi və Şahmat Məktəbi, Biləsuvar rayonunda regional Ana və Uşaq Mərkəzi, Bakı şəhərində Müşfiqabad İdman Mərkəzi, ”Dalğa Plaza” İş, ”Park Bulvar” Ticarət və İstirahət və Sərgi mərkəzləri, Gəncə şəhərində “Ramada Plaza” və Balakən rayonunda “Qubek” mehmanxanaları, Qəbələ rayonunda “Qafqaz Resort” və “Qafqaz Riverside” mehmanxanaları, habelə “Fitnes” Sağlamlıq Mərkəzi istifadəyə verilmişdir.⁴

2011-ci ildə ölkəmizdə 40-dan çox sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmiş, 100-dən çox sənaye müəssisəsinin tikintisi davam etdirilmişdir.

Bunula yanaşı, bir sıra sosial-infrastruktur obyektlərinin tikintisi yerli əmək və material resurslarından səmərəli istifadəyə imkan yaratmışdır. Onların içərisində Sumqayıt Texnologiyalar Parkında ağır maşınqayırma və sənaye qazları istehsalı, eləcə də Alüminium, Kondensator, MDF, ”Müasir Tikinti Materialları”, Qlükoza istehsalı zavodlarının istifadəyə verilməsi, ”Qaradağ Sement” zavodunun yenidən qurulması və 2

³ ARDSK-nın sosial-iqtisadi inkişaf aylıq statistik məcmuəsi №12. Bakı, ”DSK”, 2010, s.34

⁴ ARDSK-nın sosial-iqtisadi inkişaf aylıq statistik məcmuəsi №12. Bakı, ”DSK”, 2011, s.40

yeni sement, Bakı məişət tullantılarının yandırılması, Gəmiqayırma, Günəş Panelləri, "Xovlu İplik" Gübrə zavodlarının tikintisinin davam etdirilməsi diqqəti cəlb etmiş və ölkədə həyata keçirilən sənaye siyasətinin uğurlu nəticələrindən xəbər verir.

Sosial-infrastruktur obyektlərinin təsnifatı isə aşağıdakı kimi xarakterizə edilir. 2011-ci il ərzində ümumi sahəsi 1922.3 min şagird yerlik ümumtəhsil məktəbləri, Bakı şəhərində "Dərnəgül" metro stansiyası, Tikinti Materialları zavodu, Sumqayıtda olimpiya İdman Kompleksi, Qəbələ rayonunda Beynəlxalq Aeroport, 33 səhiyyə ocağı, 60-a yaxın məktəb, 4 olimpiya idman kompleksi, mədəniyyət ocağı tikilmiş və təmir edilmişdir. İl ərzində tikinti kompleksində aparılan inşaat işləri üçün bütün maliyyə mənbələrindən 12.8 mlyrd man. məbləğində investisiyadan istifadə edilmiş, o cümlədən 7.8 mlyrd manatlıq tikinti-quraşdırma işləri görülmüşdür. İnvestisiyanın 5.5 mlyrd manatı yaxud 43.1%-i məhsul istehsalı obyektlərinin inşasına sərf olunmuş, 80.3%-ini və ya 10.3 mlrd manatını daxili investisiyalar təşkil etmişdir.

Sənayedə baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri

Ölkəmizdə həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində onun mövqeyi son illər əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qalmış, iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar hüquqi baza yaradılmış, əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Eyni zamanda özəl sektorun iqtisadi inkişafda rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, ölkənin qloballaşan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını sürətləndirmək məqsədilə həyata keçirilən regional və beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin də təsiri ilə xarici iqtisadi əlaqələr dərinləşmişdir. Bir sözlə, həyata keçirilən qlobal layihələr ölkəmizin tərəqqisinə xidmət edir.

Aparılan sənayeləşmə siyasəti qeyri-neft sənayesinin xüsusilə dinamik inkişafını təmin etmişdir. Belə ki, qeyri-neft sənayesində məhsul istehsalı 11,1 faiz, o cümlədən emal sənayesi 7,1 faiz, kimya sənayesi 27,1 faiz metallurgiya sənayesi 1,9 dəfə, tikinti materialları istehsalı 4,4 faiz, elektrik enerjisi istehsalı 8,4 faiz, qida məhsulları istehsalı 5 faiz, mebel istehsalı 24,5 faiz, geyim istehsalı 56,5 faiz artmışdır.

Son illər respublika ərazisində bir sıra müasir innovasiya texnologiyalı və rəqabət qabiliyyətli müəssisələrin istifadəyə verilməsi sənayedə keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsini şərtləşdirir. Onların içərisində Qəbələ və Xaçmaz şirə konserv zavodları, Gəncə Alüminium və maşınqayırma, Şamaxı Elektrotexnika və s. müəssisələr diqqəti cəlb edir. 2011-ci ilin sonunda Ölkə Prezidentinin iştirakı ilə istifadəyə verilən Müasir Tikinti Materialları "AAC" zavodu innovasiya texnologiyalarının əsasında qurulan nadir müəssisələrdəndir. Məsaməli beton istehsalı ilə məşğul olan həmin müəssisədə yerli xammaldan istifadə edilir. Hazırda zavodun istehsal gücü gündə 600 kub. m. məsaməli betondur. Bununla yanaşı, müəssisədə gün ərzində müasir standartlara cavab verən yüksək keyfiyyətli 100 ton yandırılmış və 120 ton söndürülmüş əhəng də istehsal edilir. Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən "Qaradağ Sement" ASC, "Mətanət" ASC, "Azərsun" Holding, eləcə də mebel və tikinti materiallarının istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmış müasir texnologiyalar əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələr də iqtisadiyyatda baş verən keyfiyyət dəyişikliyi prosesində mühüm yer tuturlar. Ölkəmizin müasir texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, istehsal proseslərinin beynəlxalq standartlara uyğun qurulması tələbi nəticəsində mexanizm və avadanlıqların idxalı 1,7 faiz artmışdır.

İqtisadiyyatda baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində 2011-ci ildə ixrac edilən məhsulların həcmi idxalın həcmi 2,9 dəfə üstələmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatında, o cümlədən sənayedə baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə yüksək qiymət verməklə yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi artımın keyfiyyət amillərinə təsirinin gücləndirilməsi həllini gözləyən təxirə salınmaz məsələlərdəndir.

Nəticə və təkliflər

Ölkə sənayesində uğurlu kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaq üçün aşağıdakı təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi vacibdir:

- qeyri-neft sektoruna şamil edilən emal sənayesi müəssisələrinin dayanıqlı inkişafına təminat yaradan investisiya-innovasiya siyasətinin davam etdirilməsi;
- Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun hər il artırılacaq güzəştli kreditlərinin ayrılması hesabına yeni emal müəssisələrinin yaradılması və onların regionlar üzrə bərabər yerləşdirilməsi və yerli xammallardan istifadə prinsiplərinə üstünlük verilməsi;
- mövcud müəssisələrin amortizasiya ayırmalarının təyinatı üzrə xərclənməsi;
- bazarın yüksək tələbatına və dəyişikliyinə məruz qalan məhsulların istehsalı müəssisələrində innovasiya fəaliyyətini genişləndirmək üçün sürətləndirilmiş amortizasiya normasının tətbiqinin dövlət səviyyəsində rəsmiləşdirilməsi və həyata keçirilməsi;
- elmtutumlu və innovasiya yönümlü emal sənayesi məhsullarının istehsalına yönəldilən daxili və xarici investisiyaların həcmının artırılması;
- idxalı əvəz edən kimya, maşınqayırma, elektrotexnika, yüngül sənaye məhsullarının həcminin müştərək fəaliyyətin təşkili əsasında artırılması;
- iqtisadi artımın qiymətləndirilməsində natural ölçüdə qiymətləndirməyə və çeşid siyasətinin həyata keçirilməsinə üstünlük verilməsi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2011-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunları və 2012-ci ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasda ölkə Prezidenti İlham Əliyevin giriş və yekun nitqləri. "Respublika" qəzeti, 17 yanvar 2012-ci il.
2. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, "DSK", 2010, s.274 və 2011, s.278.
3. Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Bakı, "DSK", 2011, s.410.
4. ARDSK-nın "Sosial-iqtisadi inkişaf" aylıq statistik məcmuəsi. Bakı, "DSK", 2010, 162 s.; 2011, 192 s.

QUANTITATIVE AND QUALITATIVE CHANGES IN THE STRUCTURE OF AZERI ECONOMY

R.Kh.Abbasov

SUMMARY

Quantitative and qualitative changes in Azeri economy are analyzed in this article. Various factors able to affect these changes are revealed. Suggestions for making the development of manufacturing enterprises more stable and competitive are made.

**КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ И КАЧЕСТВЕННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ
В СТРУКТУРЕ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Р.Х.Аббасов

РЕЗЮМЕ

В статье, на основе многолетних статистических данных, проанализированы количественные и качественные изменения в промышленности Азербайджана. Раскрыты отдельные факторы, способные повлиять на эти изменения, разработаны рекомендации по устойчивому и конкурентоспособному развитию обрабатывающих предприятий.

Мəqalə Odlar Yurdu Universitetinin “Biznes və Menecment” fakultəsinin 24 sentyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 1)

Мəqalə redaksiyaya 15 fevral 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 338.436.33

TECHNOLOGRAMMING OF AGRO-MARKETING PROCESS

V.I.Ismayilov, M.T.Kerimli

Odlar Yurdu University
Baku, 13 K.Rahimov St.
e-mail: iviz6@rambler.ru

Açar sözlər: aqrar-sənaye kompleksi, aqro-marketing prosesi, alqoritmləşdirmə və texnoloqramlaşdırma

Keywords: agricultural sector, agromarketing process, algorithmization and technologramming

Ключевые слова: аграрно-промышленный комплекс, процесс агромаркетинга, алгоритмизация и технолограммирование

Scientifically justified agro-marketing activities implemented with special technologies and algorithms, technograms, models and overall flow block of agro-marketing process yields expected benefits and positive outcomes. Analysis of local and international research in the field of agro-marketing makes us believe that there are no solutions for correct conduct of agro-marketing activities. New scientifically feasible research is required to study and solve the matter. To this end, the problem of technologization and algorithmization of the agromarketing process is to be urgently solved. Therefore, building of flow blocks of technograms and algorithms, organisation and management of agro-marketing are main focus of this article.

Based on the experiments by the authors of this article aimed at justification of agro-marketing process, relevant flow schemes were developed as a result of application of process algorithms onto organisation and management of agro-marketing. Application of flow blocks helps much to algorithmize many operations throughout consecutive phases of agro-marketing process.

A number of technologies designed by Azeri and foreign scientists is analysed and different specifics are found in these technologies. Along with that, based on existing technologies we can conclude that the agro-marketing process includes 3-10 phases.

Thus, theoretical and methodological basis for the concept of agro-marketing technology can be formalised as follows: agro-marketing technology is a compilation of phases mentioned above and is understood as a combination of mandatory actions for correct and timely implementation of marketing decisions in agricultural sector. Azeri and foreign scientists refer to decisive and focal parts of agro-marketing process technology differently: level, stage, phase, action, element, step, etc. However, referring to the theory of agro-marketing activities the following generalisation can be made: agro-marketing technology may be divided into into 6 stages. Based on the above, the authors stress that initial stage of agro-marketing process technology starts with market research (1).

Market research is aimed at studying demand, customers, sales opportunities, competitiveness, rivals and their activities. Summarising the above-mentioned scientific approaches, it would be quite natural to come to a conclusion that the market research is one of the less important elements of agro-marketing process. However, the results of our long-run studies allow us to state that, along with being core and primary element, market research re-

quires answers to the following questions:

1. What product the business intends to produce and market?
2. To what consumer the business intends to sell the product?
3. Which realisation channel to be used for the product marketing?
4. Study of barriers within the industry and businesses affected by the barriers in their product marketing.
5. What are the unanticipated occurrences for the businesses in the marketing process?
6. How to increase the product sales?

When resolving these questions, consumer demand for the type of product, service, idea, quantity, structure and factors affecting the process should be identified. It is well known that consumers' buying capacity in the market is affected by social and economic factors, as well as personal, cultural and psychological characteristics.

Personal factors are: consumer's age, sex, nationality, family's living standards and life cycle, employment patterns, etc. Cultural factors are: achievements, activity, freedom, societal significance, individuality, convenience, attitude to luxury goods, etc. It is worth mentioning that when these factors are not taken into account, business is unable to find consumer of the product in the market and sometimes faces difficulties. Social factors are: consumers' belonging to the reference group, nationality, status, adherence to traditions and customs, etc. It is known that consumers' buying capacity is primarily affected by their economic conditions. The indicator reflects their income, size of pension, public assistance and proceeds held in bank accounts. Among these factors, taking into account type and quality of product, we also could mention negative, latent, declining, uncontrolled, full cost, irrational types of demand.

In order to determine the efficiency of agro-marketing strategy and tactics, the following should be analysed: competitors' product, its quality, health-giving ability, specifications, shelf life (when marketed), novelty of product, competitiveness, comparative advantage and weaknesses before competitor's product, etc. All these information is used in organisation and management of agro-marketing activity (2).

At the conclusion of the above-mentioned, business and agro-marketing opportunities are summarised and agro-marketing strategy is determined. The following strategies are widely used in various economic formations within the agrarian industry: meeting the consumer demand; product, service, sale and other partnerships; distribution, compensation, diversification, environmental, aesthetic and other factors.

Consumer demand stipulates primary objective of the business's marketing activity and type of agro-marketing activity. As mentioned, agro-marketing could be stimulating, improving, synchronous and reactive.

In order to determine agro-marketing strategy the following algorithm and technologramming flow scheme could be proposed (see Figure below). The following are being implemented in the process of agro-marketing strategy determination:

- Regular contacts with consumer
- Formulation and gaining trust to the firm
- Improve reputation
- Improve image and self-confidence
- Forecast improvement of intelligence, cultural and profession capacity of business and marketing staff
- Foresee partnership opportunities

- In-depth analysis of risk level
- Economic assessment of outcomes
- Enhance charity activities.

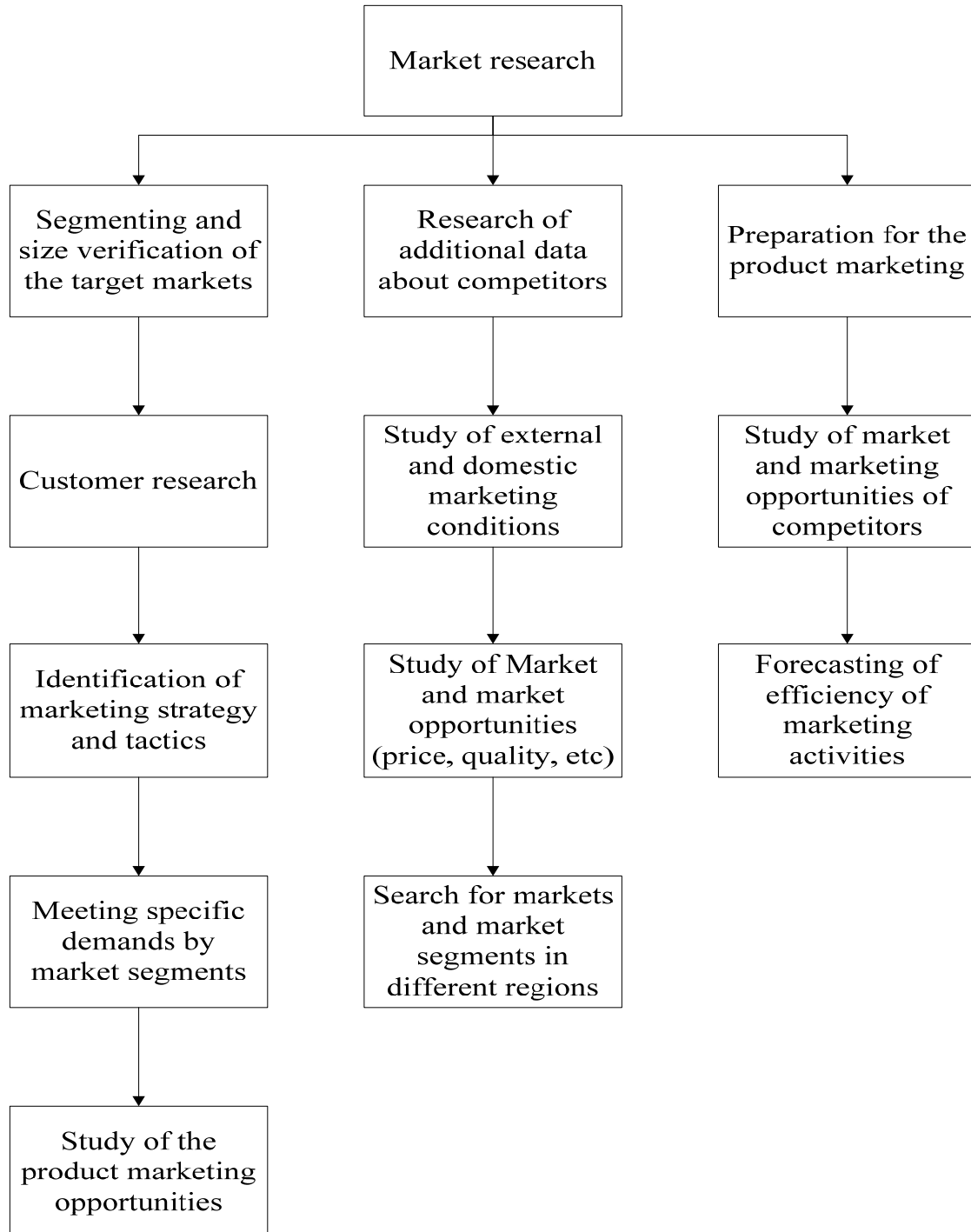

Figure. Flow scheme of the initial stage of agro-marketing process technology – market research

As soon as overall strategic objective of agro-marketing is developed, each link of practical chain for its implementation is being prepared, resulting in solution of agro-marketing related issues in the firm.

Development of target programmes and objectives categorised as having relatively high responsibility level. At that, not only self-sustainability level in the market is being developed, but also agro-marketing objectives structure and subordination of production to the market in accordance with the consumer demand is being solved (3). In development of the target programmes, primarily, material, proceeds, staffing objectives are investigated.

In general, main objective of agro-marketing process – first, comprehensive study of consumer, supply and demand equilibrium point, competitors and their products entering market, resolution of agro-marketing process issues; second, forecasting of results of the rival.

Most crucial aspects of agro-marketing activity could be demonstrated by the “practical objectives tree”. To this end, “practical objectives tree” scheme characterising agro-marketing activity of any firm is linked with resolution of related issues and solution of the following is important:

1. Main objective of the firm – meeting consumer demand and profit maximisation due to improvement of agro-marketing system;
2. Improvement of target agro-marketing programmes;
3. Improvement of marketing system;
4. Improvement of quality of advertisement;
5. Introduction of new products;
6. Improvement of commercial activity of the firm.

“Practical objectives tree” composed of six above stages can be built with consideration of specific conditions and products of different types of economic units. Based on this evaluation, perspective shape and methods of the firm’s agro-marketing activity could be developed. Application of these accurately developed technologies in practical activity of the agrarian industry firms provides for improvement of overall quality and efficiency of agro-marketing process.

Bibliography

1. Исмаилов В.И. Технология эффективного агромаркетинга. Баку, Труды Аз. НИИ Э и ОСХ, № 2, 2008
2. Исмаилов В.И., Исмаилов И.И. Культура и эффективность агромаркетинга. Баку, Журнал «Аграрная наука Азербайджана», 2009, № 1-2
3. Исмаилов В.И. Теоретические и методологические основы концепции технологии агромаркетинга. Труды Аз.НИИЭ и ОСХ, Баку, 2008, №4
4. Котлер Ф., Агретронг Г. Основы маркетинга. Перевод с английского 2-ое европейское издание. Киев-Москва-Санкт-Петербург: Вильямс, 1998
5. Можеева Н.К. Международный маркетинг. Москва. Центр Экономики и маркетинга, 1998

AQROMARKETİNQ PROSESİNİN TEXNOLOQRAMLASDIRILMASI

V.İ.Ismayilov, M.T.Kerimli

XÜLASƏ

Məqalədə aqromarketinqin fəaliyyəti blok-sxemlərin, alqoritmlərin, modellərin tətbiqi ilə elmi cəhətdən əsaslandırılır. Tətbiq edilən texnoloqramlaşdırma nəticəsində aqromarketinq prosesinin bütün mərhələlərinin və aqromarketinq texnologiyasının bir sıra əməliyyatlarının alqoritmləşdirilməsi həyata keçirilir.

Aqromarketinq fəaliyyətinin əsas aspektlərinin açıqlanması üçün praktiki məqsədli ağac qurulmuşdur.

ТЕХНОЛОГРАММИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА АГРО-МАРКЕТИНГА

В.И.Исмайлов, М.Т.Керимли

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается научно обоснованная агромаркетинговая деятельность с использованием блок-схем, алгоритмов, моделей. На основе этих блок-схем процесса агромаркетинга осуществлена алгоритмизация всех стадий и некоторых операций технологии агромаркетинга.

Для отражения наиболее существенных аспектов агромаркетинговой деятельности разработано дерево целей.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin "İqtisadiyyat və Menecment" fakültəsinin Elmi Şurasının 28 dekabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 4)

Məqalə redaksiyaya 24 yanvar 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 33.069

**РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ УПРАВЛЕНИЯ В
ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

А.Б.Алиев

Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет
Баку AZ1073, ул.А.Султановой 5
e-mail: adaletaliyev.1948@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, cəmiyyət, dövlət, beynəlxalq münasibətlər, dövlət strategiyası, milli təhlükəsizlik

Keywords: economic security, society, state, international relations, state strategy, national security

Ключевые слова: экономическая безопасность, общество, государство, международные отношения, государственная стратегия, национальная безопасность

Введение

Проблема национальной и экономической безопасности в последнее время активно изучается научно-исследовательской и отраслевой наукой стран СНГ.

Дело в том, что наличие угроз есть первичная причина возникновения и развития понятия экономической безопасности. Локализация этих угроз лежит в основе научно обоснованного обеспечения экономической безопасности. Угроза экономической безопасности есть выражение реальных противоречий, которые существуют в обществе между отдельными классами и группами, обществом и государством, государством и ветвями власти, между властью и оппозицией, в международных и межгосударственных отношениях и т.д.

1. Квалификация угроз экономической безопасности. Для квалификации угроз экономической безопасности по видам их источников, необходимо выработать научно-обоснованную стратегию экономической безопасности, разработать методы и способы отслеживания и оценивания как внутренних, так и внешних угроз, способных оказывать дестабилизирующее воздействие на экономику. Проявление внешних угроз экономической безопасности прежде всего связано с преобладанием сырьевых товаров в азербайджанском экспорте, потеря традиционных рынков сбыта машиностроительной продукции и продукции лёгкой и пищевой промышленности Азербайджанской Республики. В такой ситуации основной мерой по повышению уровня экономической безопасности должно быть усиление государственного контроля. Это означает разработку способов внедрения контроля при использовании и движении природных ресурсов, восстановление объёма геологоразведочных работ и опережение роста разведанных запасов топлива и сырья по сравнению с добычей, осуществление широкой модернизации добычи и первичной переработки топливно-сырьевых ресурсов, переход к ресурсосберегающим технологиям.

Исследования показывают, что Азербайджанская Республика зависит от им-
А.Б.Алиев

порта многих видов продукции, в том числе стратегического значения, продовольствия и оборудования. Усиление импортной зависимости по этим позициям, несомненно, создаёт угрозу стране, опасность завоевания внутреннего рынка фирмами иностранных государств. Вопросы экономической безопасности требуют ослабления импортной зависимости, в особенности, продовольственного импорта. Страна сохраняет свою независимость, если доля импорта во внутреннем потреблении колеблется в пределах 20-25% .

По данным Министерства сельского хозяйства, доля импорта в общем объёме потребления в зависимости от вида продуктов составляет 20-70%. Поэтому, чтобы ослабить импортную зависимость, необходима финансовая поддержка государством отечественных товаропроизводителей, способных выпускать товары, которые сегодня востребованы Западом. Возникает необходимость применения гибкой системы таможенных пошлин, определения отраслей экономики, которые нуждаются в таможенной защите.

Необходимо введение государственной монополии на ввоз лекарственных препаратов, табачных изделий, алкоголя, зерна и на вывоз нефти и нефтепродуктов, цветных металлов. Исследования показывают, что в этих условиях растёт внешний долг Азербайджана, и это создаёт серьёзную угрозу экономической безопасности и политическому авторитету страны. Государство отвлекает на погашение долга значительные бюджетные средства, теряет самостоятельность в принятии экономических решений. В мировой практике критерий уровня внешнего долга – сумма в иностранной валюте, направляемая на его обслуживание. Безопасным уровнем принято считать такую величину, на обслуживание которой направлено не более 25% общих валютных поступлений страны. Для получения реальной картины безопасности в этой сфере надо сопоставить внешний долг со следующими сравнительными характеристиками: годовой суммой валютных поступлений, суммой долга других государств в Азербайджане, структурой долга. В то же время к числу внешних угроз экономической безопасности можно отнести недостаточный экспортный валютный и таможенный контроль, неразвитость транспортной инфраструктуры, экспортных и транспортных операций, дискриминационные меры зарубежных стран во внешнеэкономических отношениях с Азербайджаном. Высокий уровень внешнего долга, попытки использовать его для воздействия на принятие экономических и политических решений ставит страну в зависимость от международных финансовых организаций. Решение вопросов экономической безопасности в Азербайджанской Республике требует законодательной и правовой поддержки, исходя из опыта мировых стран.

Роль государственных органов и их деятельность по обеспечению экономической безопасности Азербайджанской Республики включает:

- создание информационной базы для объективного и всестороннего мониторинга экономики и общества и осуществление этого мониторинга в целях выявления и прогнозирования внутренних и внешних угроз жизненно важным интересам объектов экономической безопасности;
- разработку комплекса оперативных и долговременных мер по предупреждению и нейтрализации внутренних и внешних угроз, оценка результатов их осуществления;
- создание условий по реализации комплекса государственных мер по обеспечению

А.Б.Алиев

нию экономической безопасности.

2. Особенности государственной стратегии в обеспечении экономической безопасности. Государственная стратегия в области обеспечения экономической безопасности осуществляется через систему обеспечения экономической безопасности, которую образуют органы законодательной, исполнительной и судебной властей, общественные и иные организации и объединения, должностные лица, принимающие участие в обеспечении безопасности в соответствии с законами Азербайджанской Республики. Государственная деятельность, направленная на предотвращение внешних и внутренних угроз экономической безопасности Азербайджанской Республики, осуществляется на всех уровнях экономики и государственного управления ([1], стр.64, 65, 66).

Системы и механизмы обеспечения экономической безопасности Азербайджанской Республики включают следующие элементы:

1. Система защиты национальных интересов Азербайджанской Республики в сфере экономики базируется на установлении и нормативно правовом закреплении Кабинетом министров Азербайджанской Республики обязательных процедур по формированию целевых установок, программных мер и действий, обеспечивающих выявление, локализацию и противодействие угрозам экономической безопасности государства при разработке:

- стратегий и основных направлений социально-экономического развития Азербайджанской Республики на долгосрочный период;
- краткосрочных и среднесрочных прогнозов социально-экономического развития Азербайджанской Республики;
- проектов бюджета на республиканском и региональном уровнях;
- законодательных и иных нормативно-правовых актов по финансовым и хозяйственным вопросам;
- республиканских и региональных программ.

2. Важнейшие элементы механизма обеспечения экономической безопасности Азербайджанской Республики:

- прогнозирование социально – экономического развития государства с учетом выявленных и могущих возникнуть факторов и процессов, угрожающих его экономической безопасности в прогнозном периоде;
- мониторинг и анализ факторов и процессов, определяющих внутренние и внешние угрозы экономической безопасности государства;
- разработка и реализация органами исполнительной власти мер по предотвращению вероятных угроз экономической безопасности Азербайджана по всем сферам и отраслям экономики;
- экспертиза проектов законодательных и иных нормативных и правовых актов по финансовым и хозяйственным вопросам с позиции обеспечения защищённости от внутренних и внешних угроз национальным интересам государства в области экономики. Порядок определения указанной экспертизы определяет Президент Азербайджанской Республики.

3. В целях реализации комплекса мер и механизмов по преодолению или недопущению угроз экономической безопасности государства Правительство Азербайджанской Республики в пределах определённой законом компетенции:

- определяет функции республиканских органов исполнительной власти по обеспечению экономической безопасности Азербайджанской Республики с обязательным отражением этих функций в положениях о соответствующих министерствах и ведомствах Азербайджанской Республики;
- организует разработку на основе Государственной стратегии экономической безопасности соответствующих программ обеспечения экономической безопасности по отдельным отраслям и сегментам экономики и субъектам Азербайджанской Республики;
- организует взаимодействие правоохранительных органов и органов государственного финансового контроля в рамках обеспечения эффективного противодействия правонарушениям в сфере экономики.

4. Совет безопасности Азербайджанской Республики совместно с Кабинетом Министров Азербайджанской Республики:

- осуществляют накопление, анализ и обработку информации о функционировании системы обеспечения экономической составляющей национальной безопасности Азербайджанской Республики, выработку рекомендаций по её совершенствованию;
- организуют мониторинг, ситуационный анализ и прогнозирование факторов, отвечающих за возможное возникновение внутренних и внешних угроз экономической безопасности государства;
- организуют подготовку заключения с позиции экономической безопасности Азербайджанской Республики по проекту республиканского бюджета и основные направления социально-экономического развития Азербайджана на среднесрочную и долгосрочную перспективу;
- информируют (не менее, чем раз в год) Президента Азербайджанской Республики о ходе реализации Государственной стратегии экономической безопасности, об изменениях уровня угроз национальным интересам государства в области экономики, о работе, проводимой республиканскими и региональными органами исполнительной власти по обеспечению экономической безопасности Азербайджанской Республики. В случае необходимости вносят предложения по принятию мер, адекватно противодействующих возникающим угрозам, или по корректировке целей Государственной стратегии экономической безопасности или проводимой экономической политики;
- отслеживают с позиции обеспечения экономической безопасности государства важнейшие процессы, происходящие в экономике и социально-экономических сферах, и при выявлении факторов, угрожающих экономической безопасности государства, информируют об этом Президента Азербайджанской Республики;
- взаимодействуют с Милли Меджлисом при рассмотрении законопроектов, касающихся важнейших экономических, хозяйственных, финансовых и социально-экономических вопросов, а также законопроектов, регламентирующих отношения в сфере безопасности.

Государственная стратегия в области обеспечения экономической безопасности должна осуществляться в соответствии со следующими требованиями:

- а) чёткое разграничение функции аппарата Президента Азербайджанской Республики и Кабинета Министров Азербайджанской Республики и региональных органов исполнительной власти;

А.Б.Алиев

б) чёткое определение задач республиканского и местного уровня и соответствующее разграничение по государственному управлению между республиканскими органами и органами исполнительной власти районов при обеспечении единства системы исполнительной власти;

в) адекватное информационное обеспечение регулирующей функции государства.

Выводы и предложения

Государственная стратегия в области обеспечения экономической безопасности реализуется в рамках проводимой экономической политики, основными приоритетами которой являются обеспечение устойчивости экономического положения личности, социально – экономической и военной политической стабильности общества, государства, соблюдение конституционных прав и свобод человека и гражданина, законности и законопослушания всех, включая и органы государственной власти.

В целях обеспечения эффективности государственной стратегии экономической безопасности должна быть сформирована высокоэффективная система государственного регулирования экономики, позволяющая осуществлять оптимальное взаимодействие между всеми элементами экономики и государством в целом, и способная взять на себя функции регулирования и поддержания экономики государства на безопасном уровне.

Ряд указанных элементов деятельности государства по обеспечению экономической безопасности должен реализовываться в государственных прогнозах и программах социально-экономического развития и государственного бюджета на последующий год Азербайджанской Республики. С законодательной и правовой точки зрения «Закон о национальной безопасности», подписанный Президентом Азербайджанской Республики 29 июня 2004 г., обеспечивает законодательную и правовую основу экономической безопасности Азербайджанской Республики. Все другие законодательные акты Кабинета Министров, отраслевых министерств, предприятий и ведомств, а также исполнительных организаций по обеспечению экономической безопасности должны соответствовать требованиям «Закона о национальной безопасности» от 29 июня 2004 года.

Литература

1. Степашин С.В. Экономическая безопасность Российской Федерации. Саратов, Издательство СПбГУ, 2001, 329 стр.
2. Алиев А.Б. Эконометрика. Баку, Изд. Тахсил, 2010, 435 стр.
3. Алиев А.Б. Информационная экономика. Баку, Изд. Тахсил, 2012, 456 стр.
4. Алиев А.Б. Проблемы экономической и национальной безопасности Азербайджанской Республики с современных условиях. Баку, Изд. Тахсил, 2009, 309 стр.
- 5.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ DÖVLƏT İDARƏETMƏ ORQANLARININ ROLU

Ə.B.Əliyev

XÜLASƏ

Məqalədə dövlətlərarası və beynəlxalq münasibətlərdə, hakimiyyət və dövlət qanadları, cəmiyyətdəki ayrı-ayrı siniflər və qruplar arasındakı real qarşıdurmanın nəticəsi kimi iqtisadi təhlükəsizlik anlayışının yaranmasının və inkişafının səbəbləri tədqiq edilir.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət orqanlarının fəaliyyəti və rolu, eləcə də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması mexanizmi və sistemi müzakirə olunmuşdur. Məqalədə həmçinin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına dair dövlət strategiyası tədqiq edilmişdir.

THE ROLE OF STATE-RUN PUBLIC AUTHORITIES IN ENSURING OF THE STATE'S ECONOMIC SECURITY

A.B.Aliyev

SUMMARY

This paper treats the reasons of the concept of economic security generated by the real contradictions existing in international and interstate relations, between different branches of state and government, between different social classes and groups.

The role of public authorities in ensuring the economic security in the Republic of Azerbaijan as well as the mechanism and the system of ensuring economic security in the country are also discussed. State strategy for ensuring economic security examined.

Məqalə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “İnşaatın iqtisadiyyatı” kafedrasının 14 fevral 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 5)

Məqalə redaksiyaya 28 fevral 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 338.46:336.7

**БАНКОВСКИЕ ИПОТЕЧНЫЕ КРЕДИТНЫЕ НОВОВВЕДЕНИЯ –
ВЫБОР ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ**

А.А.Алиева

Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Баку, ул.Истиглалийет 6
e-mail: azad_aliev@hotmail.ru

Açar sözlər: bank, kredit, ipoteka, dövlət, maliyyə, kommersiya bankı

Keywords: bank, credit, mortgage, state, finances, commercial bank

Ключевые слова: банк, кредиты, ипотека, государство, финансы, коммерческий банк

Осматривая Баку с высоты птичьего полёта, мы видим представленный с начала XIX века до наших дней жилой фонд Азербайджана, характеризующий этапы развития градостроительства, уровень развития строительного сектора, его прогресс, архитектурные воплощения и дизайн сооружений, включающий максимальный комфорт и современные технологии строительства. Мы видим, что на протяжении длительного времени государство обеспечивало граждан жильём на безвозмездной и кооперативной основе. Жилой фонд с начала XX века построен в соответствии с государственными стандартами. Этапы развития государственного строительства свидетельствуют о постоянном совершенствовании внешнего и внутреннего облика города. Это новые высотные здания, частные дома, виллы, общественные здания, комфортабельные квартиры с усовершенствованной планировкой. Можно назвать множество примеров в качестве массового ввода жилья, начиная от домов типа сталинки, хрущёвки и заканчивая домами с ленинградским, киевским проектами и экспериментальными домами с улучшенной планировкой. Эти примеры служат исторической справкой для будущих поколений и тех, кто интересуется этапами становления и развития государственности страны и её опекой над своими гражданами.

По мере развития государственности появляются всё новые возможности для улучшения условий жизнедеятельности трудящихся масс, для групп лиц проявивших себя и отличившихся в деле процветания народа, пользующихся всеобщим уважением. Некоторым категориям граждан предоставляется жильё с отличными условиями.

В современных условиях мы все сталкиваемся с банковской структурой в тех или иных ситуациях и часто слышим о трудностях того или иного характера при получении кредита. Происходит это потому, что банки, ввиду их работы с финансами, в основном привлечёнными и человеческим фактором, рискуют пострадать и понести материальные потери.

Клиентелла - наличие постоянных клиентов у предприятия, перспективы его развития. Многие банки предлагают клиентам так называемые «белые списки домов», т.е. по «нормальным» ставкам кредитуются только объекты определённых де-

А.А.Алиева

велоперов и застройщиков или даже конкретные строительные адреса. Протекционизм наблюдается повсеместно, однако частно-собственнические тенденции могут привести к ухудшению кредитного продукта вследствие неконкурентноспособности продукта, а избирательность клиентов по определённому типу вычёркивает из списка потенциально значимых для общества класс граждан, которые способны раскрыть в условиях рыночной экономики ипотечный кредит как продукт, внести прогресс в дело кредитования и в экономику в целом. Говоря о качестве банковских жилищных кредитов, мы всё время возвращаемся к социальной и льготной ипотеке, так как большая часть населения нуждающегося в улучшении жилищных условий может не полностью погашать причитающиеся аннуитетные платежи. В связи с этим государство через банковские и фондовые отделения может планомерно удовлетворять потребности населения в квадратных метрах и частично погашать кредитные взносы для льготников и социально значимых слоёв населения. Данные ипотечные программы должны предусматривать практически возможные условия возврата, при которых льготники могут позволить себе расходы, не превышающие их семейный бюджет.

Ипотека подразумевает договор (контракт) при покупке недвижимости на первичном или вторичном рынке на долгосрочный период, в течение которого кредит может погашаться как равными аннуитетными, так и произвольными платежами в зависимости от условий кредитования коммерческого банка-кредитора. В течение этого времени можно производить различные операции с недвижимостью (продажа, аренда), которые не противоречат законодательству. При подобной схеме первые несколько лет предпочтительно, чтобы семья выплачивала аннуитетные платежи по льготной схеме, затем схема платежей может усложниться. В случаях невозможности выполнения условий кредитного договора недвижимость, находящаяся в залоге может реализовываться в порядке очереди через риэлторские компании. Таким образом, судебные власти будут освобождены от лишней волокиты, а через суды будут решаться исключительные тяжбы. Качественные изменения в банковской структуре решат социальные проблемы, накопят трудоёмкий потенциал в людях. Одновременно с реструктуризацией банковского менталитета повсеместно будут иметь место и инновационные процессы, способные упростить кредитную морочу. Совершенствование финансового сектора придаст упорядоченность в бюджетном обороте и налоговом витке. Качественные структурные преобразования сократят накопленные проблемы населения. Иначе, негативные элементы банковского сектора недолго будут оставаться внутри одной сферы, а медленно будут распространяться по различным отраслям экономики, дойдут даже до здравоохранения. Массовые стрессы среди мирного населения коснутся даже секторов здравоохранения, таких как неврология, кардиология. Так, банковский сектор может глобализировать проблемы финансового сектора. Масштабы последствий в некоторых случаях могут быть необратимыми. Коммерческие банки конкурируют между собой при привлечении клиентов, наращивая обороты тем самым демонстрируя инвесторам о своих достижениях, однако этот показатель не всегда качественен. При этом многие компромиссы между банком и заёмщиком навлекает риск. Многие не смогут вернуть долги, отягощённые процентами. Коммерческие риски будут не оправданы. Вот зачем нужно планомерное государственное регулирование и компетентные источники. Неликвидные активы будут реализовываться с процент-

А.А.Алиева

ными потерями. Кризисная ситуация перекинется на некоторые смежные отрасли экономики, бюджетные поступления сократятся из-за сокращения прибыли банков и их заёмщиков. Гаранты также окажутся неплатежеспособными. Начнётся фиксирование замедления прибыли, а затем пойдут убытки, что приведёт к нарушению и налоговых поступлений, что затронет государственный бюджет, а значит и будущее бюджетное финансирование. А наше правительство намерено продолжать активную общественную деятельность. Искусственно нагнетаемая политика перехода из государственного сектора в частный финансово-кредитных средств, якобы по тем или иным коммерческим соображениям, привела граждан к тому, что при средних доходах населения, не позволяющих приобрести жильё по рыночной цене, заёмщики обратились в банк к долгосрочному бремени кредитования. И здесь не обошлось без искусственной жёсткой политики государственного органа, требующей прибыльности. Понятие казна и финансовый механизм государства сосредоточились в частных банках, некоторые из которых при своей деятельности руководствовались только коммерческими соображениями под прикрытием законов и нормативных определяющих документов. На этом этапе государство должно думать рациональнее. Государственный регулятор банковского сектора – Центральный Банк может расширить полномочия других финансовых неправительственных, частных организаций, почтовой сети выдав им лицензию на осуществление только кредитных операций, тем самым получая прибыль тоже. Это охватит наиболее заинтересованные и экономически зависимые слои населения. Этот метод надо динамично и постепенно проводить, ведь вследствие развития только долгосрочного кредитования при неизменных доходах населения мы теряем из виду такие сектора развития внутреннего рынка как туризм, развлечения, покупка земли, автокредитование, приобретение второстепенных, но важных активов, депонирование; образование за рубежом, международное кредитование, которые определяют жизненное благосостояние населения и страны. Эти капиталовложения тоже ликвидны, эффективны, долгосрочны и ресурсосберегаемы.

Хороший менеджмент в банках больше экономит средств и даст прирост, чем высокооблагаемая государственная налоговая политика. На этапе вычисления чистого дохода, связанного с обслуживанием клиента до налогообложения, расчёты будут выглядеть так: ожидаемые поступления – себестоимость – общие и административные расходы – расходы на амортизацию, связанные со стоимостью нематериального актива = чистый доход, связанный с обслуживанием клиента до налогообложения. Принимая во внимание эту позицию, мы можем разнообразить картину кредитования, используя различные схемы предложения жилья через банковские структуры. Таким образом, мы достигнем морального удовлетворения о проделанных работах в области кредитования. Сохранность прибыли такая же, а ассортимент услуг шире, потребности населения частично удовлетворены. Азербайджан, становясь полноправным членом мирового бизнес-сообщества, перенимает и развивает апробированные на Западе формы ведения бизнеса. Одна из этих форм - банковское ипотечное кредитование. Жилищная проблема в стране была и остаётся жизненно важным вопросом для большинства населения. В то же время, ипотечное кредитование не является единственным решением жилищной проблемы.

Нам известны и другие формы кредитования: бюджетное финансирование,
А.А.Алиева

дотации, субсидии, премирование. Все действующие финансовые инструменты и институты, позволяющие в комплексе инвестировать строительство жилой недвижимости, должны быть прозрачны и надёжны, так как ответственная и хозяйственная задача государства – это построение будущей материальной структуры экономики.

Целесообразно регулярно проводить социальные опросы населения, распространять специальную литературу также и в электронном варианте. Новшество, а именно электронный единый реестр кредитных операций, должно совершенствоваться на базе старого, предоставляя обновлённую и более детальную картину имеющейся недвижимости, собственности; обновлённую процедуру выдач выписки и технической документации; подвергаться регулярному техническому осмотру, мониторингу, а персонал подбираться современный и квалифицированный. При этом предпочтительно использовать мобильную и электронную связь между заёмщиками и банком и координировать деятельность коммерческих банков через департамент под названием «Оперативное координирование кредитных операций в КБ» при ЦБ АР.

О совершенствовании проектных работ в градостроительстве говорят изменения в облике города практических строительных замыслов, что качественно совершенствует картину, когда дома, кондоминиумы, таунхаусы украшают эркеры, лоджии, террасы, а высотки: пентхаусы, мансарды, балконы с современными и индивидуальными особенностями. Массовое введение жилья различных категорий можно экстраполировать на приближённые к городу Баку населённые пункты. Этим могут заниматься департаменты при органах исполнительной власти занимающихся вопросами строительства частной жилой собственности. Наряду с этим необходимы рекреационные объекты (спортплощадки, тренажёрные залы, сауны, бассейн, баня); удобства для детей (детские игровые площадки, помещения для размещения различных кружков), системы безопасности. Индивидуальные особенности – это трансформируемая планировка, высокие потолки, панорамный вид, балкон, внутренний дворик, игротека, отделка придомовой территории, террасы, канал для Интернета, «кнопка» для вызова охраны, дом для охраны, хозблок, бассейн в доме, погреб, летняя терраса, тамбур, (запираемый тамбур), кладовка, подземный двухэтажный гараж, камин, система отопления, подсобное хозяйство, летняя кухня, зимний сад, оранжерея, социальная инфраструктура. Конструктивные решения должны повсеместно внедряться. Престижные и массовые жилищные постройки более совершенны благодаря техническому и качественному решению, использование качественных материалов, строительство с усовершенствованными технологиями.

Уместно было бы использовать строительство частных индивидуальных проектов, домов (5-6 этажей) на синдицированной основе, когда 4-5 семьи объединяются для строительства жилой собственности в пригороде с общим подъездом, лифтом. Это может быть частично кредит, ипотека, личные сбережения семей. Для этого надо привлечь банковские и небанковские структуры. Такие формы жилья могут предоставлять и строительные фирмы в пригородах и в районах Азербайджана. Оплата может быть договорная, кредит, наличная и безналичная формы оплаты. При этом государственная задача обеспечить социальную и коммуникационную инфраструктуру, проектные коммуникации для будущих жителей.

А.А.Алиева

Все сметные работы могут осуществляться за счёт муниципальных властей. Применение дорогостоящих материалов со стороны строительной компании, возможно и государственной (муниципальной) при закладке инфраструктуры тоже своего рода дотация для граждан. Возможно строительство школы, поликлиники, детского сада, дорожной инфраструктуры, объединяющей вновь созданный населённый пункт с другими подобными населёнными пунктами.

Таким образом, роль государства в решении жилищной проблемы населения может проявляться по-разному. Причём будущие покупатели могут быть и из социальной группы (врачи, учителя, военнослужащие, учёные, молодые специалисты). После того как заложены основные структуры для жизнедеятельности, подобные участки можно выставить на продажу через банковский сектор и риэлторские фирмы города. Это не обязательно предоставление кредитных средств, но ещё и решение масштабных вопросов, проектных, градостроительных. В пригородах Баку можно использовать и ландшафтные работы, насаждения фруктовых деревьев вокруг и на территории закладываемых объектов. Проводя параллели между строительным сектором советского и дореволюционного периода мы замечаем, что возможности при рыночной экономике расширились, в том числе и при выборе места проживания, отделки и применения технологий, строительных материалов. Размещение развлекательных объектов и центров досуга приносит и дополнительные доходы в муниципальный бюджет, а спортивные объекты оздоравливают климат и гарантируют здоровое будущее нации. Растущее в такой среде поколение принесёт больше радости своим близким и оправдает затраченные государством на все эти нужды средства. Кредитование подобных крупномасштабных проектов государством при помощи банковских структур принесёт больше пользы, нежели отдельные кредитные транши. Т.е. финансировать заранее обдуманые, готовые проекты. Региональное ипотечное кредитование предполагает индивидуальное хозяйство. Льготные кредитные проекты кроме решения жилищной проблемы даст ещё и решение продовольственных вопросов на селе. Так, мелкое и среднее хозяйство в подобных типовых жилищных объектах можно привлечь и к частному мелкому и среднему предпринимательству. Менеджмент в подобных типовых жилищных объектах может быть наёмным, управление мелкими хозяйствами осуществляться извне, техника и оборудование на лизинговой основе предлагаться населению. Возможно размещение отделения банка там же. Предложение жилья на рынке значительно превышает реальный платежеспособный спрос основной части населения. Эффективное решение – повсеместное распространение института ипотеки, получение кредита под залог недвижимости с правом владения и распоряжения этой недвижимостью. Основано оно должно быть на принципе адаптации к нашим условиям, учитывать психологию населения, доходность граждан, потенциал экономики АР, потребности среднего класса, служащих; иметь развивающийся характер, то есть гибко подстраиваться под внешние факторы в законодательном плане; больше носить рыночный и коммерческий характер; зависеть от экономической ситуации и стабильности, то есть при негативном развитии экономической среды не создавать искусственную панику среди населения, не взрывать финансовый рынок как пузырь дутыми процентами; не использовать финансовый хаос в своих коммерческих целях. Доступность погашения аннуитетными платежами вместо крупных выплат – преи-

А.А.Алиева

мущество ипотеки. Однако, надо делать так, чтобы это не превратилось для многих в мороку.

Литература

1. В.Г.Шабалин, О.Н.Самохина, Е.А.Шамонова, А.К.Кузьмина. Сделки с недвижимостью. Часть 2, Изд. Омега-Л, Москва, 2007
2. С.Н.Авдеев, Н.А.Козлов, В.М.Рутгайзер. Оценка рыночной стоимости клиентеллы - нематериального актива компании . Москва, 2006
3. А.Н.Багаев, М.В.Багаева. Как приобрести жильё в кредит по ипотечным программам?» Изд. «Феникс», Ростов-на-Дону, 2006

İPOTEKA BANK KREDİT YENİLİKLƏRİ MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAF YOLU KİMİ

A.A.Əliyeva

XÜLASƏ

Dövlətin əhalinin qeydinə qaldığı vaxtlar artıq keçmişdə qalmışdır. İndiki zamanda vətəndaşlar özləri öz qeydlərinə qalır, özlərinə şərait yaradırlar. Dövlət isə onlara kömək edir və dəstəkləyir, staqnasiyadan çıxmaq üçün konkret həllər təklif edir. İpoteka bizim ölkəmizdə yaşayış problemlərinin həllərindən biridir. Bizim gələcək firavanlığımız ölkənin şəxsi maliyyə resurslarından nə dərəcədə rəasional istifadə edilməsindən asılıdır.

INNOVATIONS IN MORTGAGE BANKING CREDIT AS A WAY TO DEVELOP NATIONAL ECONOMY

A.A.Aliyeva

SUMMARY

The times when the state was committed to care about its population have long passed away. Today, citizens have to settle down their matters on their own, while the state assists them by offering ways out of the stagnation. Mortgage is one of the solutions to the housing problem in Azerbaijan. Nation's future depends on how rationally national financial resources are being used for the welfare of the people.

Məqalə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "Bank işi" kafedrasının 14 mart 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 7)

Məqalə redaksiyaya 5 aprel 2012 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

UOT № 628.06.08.03

**NEFT İSTEHSALINDA TEXNİKİ-İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİ
YAXŞILAŞDIRAN EHTİYAT İMKANLARIN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ
METODİKASINA DAİR**

A.S.İsayev, Z.İ.Səmədova

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası
Bakı AZ1010, Azadlıq prospekti 20
e-mail: sexavet-kr@hotmail.com

Açar sözlər: istehsal imkanları, təsirlər, təsir qrupları, təsirlər metodikası, layın neftvermə əmsalı, istehsal

Keywords: production capabilities, influences, groups of influences, a technique of influences, factor of petro-return of a layer, manufacturing

Ключевые слова: производственные возможности, влияния, группы влияний, методика влияний, коэффициент нефтеотдачи пласта, производство

Neft istehsalında texniki-iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması təsərrüfatçılığın mühüm məsələsidir. Bu məsələnin həlli ilə məşğul olan neft sənayesi bir sıra çətinliklərlə üzləşməli olur. Belə çətinliklərdən biri texniki-iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdıracaq ehtiyat imkanların müəyyənəşdirilməsi məqsədilə işlənmiş metodiki vəsaitin müasir şəraitlə uyğunlaşmamasıdır. Məsələn, bu sənaye sahəsi müəyyənəşdirə bilməlidir ki, ehtiyat imkanlardan necə istifadə edilmişdir, bu imkanların hansı səviyyəsi istifadəsiz qalmışdır və bu nə ilə əlaqədardır. Bunun üçün müasir araşdırmalar ilə yanaşı digər üsul və vasitələr müasirləşdirilməlidir ki, istehsalın texniki-iqtisadi inkişafının yeni tələbləri nəzərə alınmış olsun. Lakin bu tələbləri ödəyə biləcək tədqiqat üsulu yoxdur. O işlənməlidir ki, qoyulan məsələnin həllinin reallığı müəyyənəşdirilə bilinsin. Bununla yanaşı, əvvəlki kimi istifadədə olan modellər (normalar daxil olmaqla) də məsələnin həllinə köməklik göstərmək gücündə deyil. Məsələ ondadır ki, modellər müəyyən quyu dərinliyi (yaxud neft layının yatma dərinliyi) üçündür. Halbuki texniki-iqtisadi tələblər quyular dərinləşdikcə dolğunlaşır. Belə dolğunlaşma isə müasir araşdırmalar ilə tam əhatə oluna bilmir. Çünki dolğunlaşma daim müasirləşir, daim dəyişir. Texniki-iqtisadi inkişafın yeni tələblərini özündə ifadə edən ancaq istehsalda fəaliyyət göstərən təsirlər ola bilər. Çünki texniki-iqtisadi inkişafın dolğunlaşan tələblərinə ancaq təsirlərin hərəkətilə cavab verilir. Maddi istehsala göstərilən təsirlər bu qruplara bölünür. P_v - elmi-texniki tərəqqi (bizim istifadə etdiyimiz texnika və onun əsasında işlənmiş texnologiya); P_t - təbii təsirlər (geoloji şərait, quyunun keyfiyyəti). Həmişə $P_t > P_v$ olur. Dolğunlaşma P_t üçün ΔP ; ΔP_1 ; ΔP_2 və i.a. P_v üçün ΔP_3 ; ΔP_4 ; ΔP_5 və i.a. şəklində baş verir. Bütün imkanlardan istifadə etmək üçün P_t ilə P_v -nin artımları mütənəsb dəyişməlidir. Ona da fikir verilməlidir ki, P_v artımları P_t artımlarını heç vaxt qabaqlaya bilməz. Çünki P_t artımları tez dolğunlaşır. Bunu təmin edən P_t -yə daxil olan səpələnmiş təsirlərdir. Yəni P_t -nin artımları iki təsirin

cəmidir: ΔP_{tm} və ΔP_{ts} . Harada ki ΔP_{tm} - bizə məlum olan təsirlər; ΔP_{ts} isə səpələnmiş təsirlərdir. ΔP_{ts} həmişə ΔP_{tm} -ni ΔP_v -dən üstün edir. Buradan belə bir fikir hasil olunur ki, P_v təsirləri kəsərli etmək üçün P_t -nin təsirini əsas götürmək lazımdır. Onu da qeyd edək ki, $P_t = P_v$ şərti mövcud deyildir. Əgər mövcud olsaydı, onda inkişaf olmazdı, yaxud $P_t = 0$ qəbul edilə bilərdi. Bu isə mümkün deyildir. Neft istehsalında texniki-iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdırmaq üçün bircə yol vardır ki, bu yol elmi-texniki tərəqqini sürətləndirməkdir. Lakin səpələnmiş təsirləri vahid mühitə, müəyyən mühitə gətirmək qeyri-mümkün olduğu üçün onların iqtisadi təbiətini, yəni təsirlərinin xüsusi çəkisini tapmaq olmur.

Digər tərəfdən, neftçixarmada daim fəaliyyət göstərən təsirlər vardır (φ). Odur ki, P_t aşağıdakı qaydada dolğunlaşır:

$$P_t = \Delta P_{tm} + \Delta P_{ts} + \varphi \quad (1)$$

Düsturdakı φ - təsirin xüsusi çəkisini hesablamaq mümkündür [1]. Onu hesablayan müəllif orta kəmiyyətdə $\varphi = 0,039$ vahid xüsusi çəki müəyyən etmişdir.

Əgər göstərici M səviyyəli götürülsə, onda onun pisləşməsi səviyyəyə aşağıdakı kimi olar:

$$\Delta M = M \cdot \Delta P_{ts} \quad (2)$$

Mahiyyətinə görə bu səviyyə istifadəsiz qalmış ehtiyat imkanları ifadə edəcəkdir.

Məsələyə təcrübi mövqedən yanaşaq. Tutaq ki, quyunun günlük hasilatı $q_t = 2,5$ tondur.

Daim fəaliyyət göstərən φ təsirdən q_t hasilat

$$\Delta q_t = q_t \cdot \varphi = 2,5 \cdot 0,039 = 0,1 \text{ t/gün}$$

azalar.

Buradakı φ -yə aşağıdakılar daxildir: təsirlər; istehsalın xarici əlamət üzrə qurulmasındakı qüsurlar; istin təşkilindəki qüsurlar; təbii-iqlim şəraitin mənfi təsiri.

Düstur (2)-də verilmiş ΔP_{ts} -ni belə tapırıq:

$$\Delta P_{ts} = 1 - \eta - \varphi \quad (3)$$

burada η - bizə məlum olan təsirlərin xüsusi çəkisi;

Əgər elmi-texniki tərəqqini artan səviyyədə götürsək, onda $\eta = 0,675$ vahid olar [1].

[2]-yə görə, $\varphi = 0,039$ saxlanır. Onda alırıq ki,

$$\Delta P_{ts} = 1 - 0,675 - 0,039 = 0,286 \text{ vahid}$$

Bundan istifadə edərək, (2) düsturu ilə tapırıq ki,

$$\Delta M = 2,5 \cdot 0,286 = 0,72 \text{ t/gün.}$$

Bu rəqəm göstəricininin ΔP_{ts} təsirlər hesabına pisləşməsinə göstərir. ΔM -in yaxşılaşan səviyyəsini aşağıdakı düsturla tapmaq olar:

$$\Delta M_1 = \Delta M \left(1 - \frac{\Delta P_{ts}}{\Delta q_t} \right) \quad (4)$$

Parametrlərin ədədi qiymətlərilə alırıq ki,

$$\Delta M_1 = 0,72 \cdot \left(1 - \frac{0,286}{0,1}\right) = 0,515 \text{ t/gün.}$$

Nəticə göstərir ki, elmi-texniki tərəqqi hesabına 0,72 t/gün. Pisləşməni $\Delta M_1 = 0,515$ t/gün yaxşılaşdırmaq ancaq mümkündür. Qalan 0,205, $(0,72 - 0,515)$ t/gün istifadə edilməmiş ehtiyat imkanlar olacaqdır.

Keyfiyyətsiz quyuların sayının 9150 olduğunu götürdükdə $0,205 \cdot 9150 = 1876$ t neftin itirilməsi deməkdir. Neftin mədən maya dəyərinin 51 t/gün olması faktı ilə əlavə olaraq $1876 \cdot 51 = 95676$ man. xərc çəkilir.

Beləliklə, ΔP_{ts} təsirin 0,286 vahid aradan qaldırılması ΔP_{ts} -in mənfi təsirindən 1876 t neft çıxarılmır, 95676 man. əlavə xərcə yol verilir.

İstifadəsiz qalmış ehtiyat imkanlar quyuların istismar əmsalı (K_i) və quyu fondundan istifadə əmsalı (K_q) vasitəsilə aşkara çıxır.

İstismar əmsalının pisləşən səviyyəsi aşağıdakı ifadə ilə tapılar:

$$\Delta K_i = K_i \left(\frac{\Delta P_{ts}}{\eta + \varphi} \right) \quad (5)$$

Topladığımız məlumata görə $K_i = 0,915$ vahiddir. Onda alarıq:

$$\Delta K_i = 0,915 \left(\frac{0,286}{0,675 + 0,039} \right) = 0,367 \text{ vahid.}$$

Əmsalın yaxşılaşma səviyyəsi düstur (4)-ə müvafiq düsturlarla tapıla bilər:

$$\Delta K'_i = \Delta K_i \left(1 - \frac{\Delta P_{ts}}{\Delta q_t} \right) = 0,367 \cdot \left(1 - \frac{0,286}{0,1} \right) = 0,262 \text{ vahid.}$$

Nəticə göstərir ki, $\Delta q_t = 0,1$ t/gün hasilat azalma aradan qaldırıldıqda, yəni $\Delta M_1 = 0,515$ t/gün hasilat artımı alındıqda quyuların istismar əmsalı 0,262 pisləşməyə qarşı 0,262 vahid yaxşılaşa bilər. Qalan hissə istifadəsiz qalmış ehtiyat imkanlar olacaqdır.

Toplanmış məlumata görə quyu fondundan istifadə əmsal $K_q = 0,596$ vahiddir. Onda düstur (5) ilə pisləşmə səviyyəsi aşağıdakı kimi olar:

$$\Delta K_q = K_q \left(\frac{\Delta P_{ts}}{\eta + \varphi} \right) = 0,569 \left(\frac{0,286}{0,714} \right) = 0,228 \text{ vahid.}$$

Yaxşılaşma səviyyəsi

$$\Delta K'_q = K_q \left(1 - \frac{\Delta P_{ts}}{\Delta q_t} \right) = 0,569 \cdot \left(1 - \frac{0,286}{0,1} \right) = 0,206 \text{ vahid.}$$

Nəticə göstərir ki, elmi-texniki tərəqqi əmsal K_q -ni 0,206 vahid yaxşılaşdırır. Səviyyənin az alınması bu əmsalın özünün çox kiçik ədədi qiymətlər alması ilə bağlıdır.

Aşağıdakı cədvəldən görüldüyü kimi, quyuların istismar əmsal $0,975 \div 0,973$ vahid arasında quyu fondundan istifadə əmsalı $0,981 \div 0,915$ vahid arasında dəyişir.

Əgər 1988-ci ili bazis qəbul etsək, onda sonrakı illərdə göstəriciləri yaxşılaşdıran ehtiyat imkanlar artım alır. İstehsalda fəaliyyət göstərən təsirləri, götürdükdə 1988-ci ildə təsirə məruz qalan quyunun günlük hasilatıdır. Belə ki, geoloqların hesablamalarına görə,

A.S.İsayev, Z.İ.Səmədova

İllər	Göstəricilər		
	Quyuların istismar əmsalı	Quyularından istifadə əmsalı	Quyuların günlük hasilatı, t/gün
1988	0,970	0,960	3,75
2000	0,946	0,715	3,05
2010	0,915	0,569	2,5

quyunun günlük hasilatı 4,1 t/gün olmalı idi. Fakt olaraq bu hasilat 1988-ci ildə 3,75 t/gün olmuşdur. Onda təsirlərin xüsusi çəkisi belə bir ifadə ilə tapılmalıdır:

$$\eta_q = \frac{q_h - q_t}{q_t}, \quad (6)$$

burada:

q_h - geoloqların hesabladığı və müəyyən etdiyi quyuların hasilatı, t/gün;

q_t - fakt üzrə quyuların hasilatı, t/gün.

Parametrlərin ədədi qiymətlərilə alırıq $\eta_q = 0,067$ vahid. Bazis götürdüyümüz 1988-ci ilə nisbətən istifadəsiz qalmış ehtiyatlar aşağıdakı kimi olar:

İllər	2000	2010
ΔK_i	0,230	0,261
ΔK_q	0,312	0,458

Nəticələr göstərir ki, təsirlər intensivləşərək ehtiyat imkanlarının ehtiyatsız hissəsini artırır. Bu artım K_q əmsalı üzrə çoxdur. Təsirlərin intensivləşməsinin səbəbləri neft yataqlarının işlənməsi və istismarı qanunauyğunluğu ilə izah olunmalıdır. Məsələn ondadır ki, neft ehtiyatları çıxarıldıqca azalır və təsirlər belə bir kompleks əmələ gətirir:

$$P_{tk} = P_{tm} + P_{ts} + \gamma + \Delta\eta_k, \quad (7)$$

burada:

P_{tm} - bizə məlum olan təsirlər;

P_{ts} - səpələnmiş təsirlər;

γ - neft layında fəaliyyət göstərən təsirlər;

$\Delta\eta_k$ - yatağın qazılması, mənimsənilməsi və istismarı proseslərində yaranan təsirlər.

Bu təsirlər altında layın neft ehtiyatları 0,50 – 0,52 vahid çıxarılır. Sonrakı istismar prosesində ($P_{ts} + \gamma + \Delta\eta_k$) cəmi maksimum ədədi səviyyə alır və $q_t = 0$ olur. Həmin cəm fəaliyyət göstərən prosesdə q_t -i təmin etmək üçün neft elmi inkişaf etməlidir. Layın neftvermə əmsalının 0,52 vahid səviyyəsi əldə edildikdə neft elmi 73 faiz təşkil edir. Neft elminin 100 faizli səviyyəsilə layın neftvermə əmsal $K_\ell = 0,92$ vahid ola bilər [2]. K_ℓ -nin artımı ilə müəyyən olunur ki, layda olan ehtiyatları 0,08 vahid çıxarmaq imkan deyil. Yəni 0,40 vahidin 0,4 hissəsi dəf oluna bilər ($0,52 + 0,40 = 0,92$ vahid). Əgər 0,08 vahid edilərsə, o deməkdir ki, γ təsir aradan qaldırılır. Lakin γ -sız neft layı mövcud deyildir.

İstifadəsiz qalan ehtiyat imkanları istifadə etmək üçün neft sənayesi müxtəlif təyi-

natlı tədbirlər işləyib tətbiq edir. Belə tədbirlərə ən çox yeni quyuların qazılmasını, laylara süni təsir üsullarını, quyuların əsaslı təmirinin aparılmasını aid edirlər. Lakin keyfiyyətsiz quyular bu tədbirlərə ən çox əks duran mənfi təsir olaraq durur. Odur ki, texniki-iqtisadi inkişafın tələbləri tam ödənilmir.

NƏTİCƏ

Məqalədə neft istehsalında texniki-iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdıran ehtiyat imkanlara baxılmış, bu məqsəd üçün istifadə edilən metodikanın tənqidi dəyərləndirilməsi verilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, qüvvədə olan metodiki vəsaitlər həmin məsələnin həlli üçün lazımı gücə malik deyillər. Belə ki, hazırda qüvvədə olan metodiki vəsaitlər maddi istehsalın texniki-iqtisadi inkişafının dolğunlaşması ilə müasirləşə bilmirlər. Bu çatışmazlıq bizim tərəfimizdən işdə təklif edilmiş metodika ilə aradan qaldırıla bilər. Bu metodika bir sıra məsələlərin həllinə aydınlıq gətirir. Bu metodikadanın köməyi ilə müəyyən olunur ki, neft istehsalında texniki-iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdıran ehtiyat imkanlarının müəyyən hissəsi istifadəsiz qalır. Aşkar olunmuşdur ki, neft elmi layın neftvermə əmsalını 0,52-dən 0,92 vahidə yüksəldə bilər, 0,08 vahidi aradan qaldırmaq təcrübə olaraq mümkün deyildir (nəzəri imkanlar yoxdur).

Beləliklə, bizim tərəfimizdən təklif olunmuş metodika imkan verir ki, mövcud ehtiyat imkanlarının istifadəsinə aydınlıq gətirilsin.

Ədəbiyyat

1. A.S.İsayev. Maddi istehsalda fəaliyyət göstərən təsirlər, yaxud texniki-iqtisadi inkişafın yeni tələbləri. Bakı, 2011
2. A.S.İsayev. Neft və qaz sənayesinin iqtisadiyyatı. Bakı, 2008

ON THE TECHNIQUE OF DETERMINING PRODUCTION POTENTIALITIES TO IMPROVE TECHNICAL AND ECONOMICAL INDICATORS IN OIL PRODUCTION

A.S.Isayev, Z.I.Samedova

SUMMARY

In this article, we consider the matters related to the determination of production potentialities to improve technical and economic indicators in oil production. The critical estimation of a technique for this purpose is given. It is established that the existing methodologies are not able to solve this problem. They are not in conformity with modern requirements for technical and economical development of production. We suggest new technique to eliminate this shortcoming. It allows to find solutions to many problems. For example, it is established by means of this technique that some potentialities of oil production remain unused.

К МЕТОДИКЕ УСТАНОВЛЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ УЛУЧШЕНИЯ ТЕХНИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ НЕФТЕДОБЫЧИ

А.С.Исаев, З.И.Самедова

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены вопросы установления производственных возможностей улучшения технико-экономических показателей нефтедобычи. Дана критическая оценка действующей для этой цели методики. Установлено, что действующие методические пособия, в силу недоработок, не в силах решить данную задачу. Так, действующие в настоящее время методические пособия не могут увязываться с обогащением требований технико-экономического развития материального производства. Этот недостаток устраним с использованием предложенной нами методикой. Данная методика позволяет внести ясность в решение многих вопросов. С помощью этой методики устанавливается, например, что некоторые производственные возможности нефтедобычи по улучшению ее показателей остаются не использованными.

Мəqalə Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının “Yanacaq-enerji kompleksi sahələrinin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının 22 noyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 3)

Məqalə redaksiyaya 9 aprel 2012 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

UOT № 336.763

QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İDARƏEDİLMƏ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

R.H.Abbasov

Bakı Biznes Universiteti
Bakı, H.Zərdabi küçəsi 88a
e-mail: raufabbasov80@gmail.com

Açar sözlər: qiymətli kağızlar, bazarın tənzimlənməsi, təkmilləşdirici üsullar, maliyyə bazarı, fond birjalari

Keywords: securities, regulation of the market, methods of improvement, financial market, stock exchanges

Ключевые слова: ценные бумаги, регулирование рынка, методы усовершенствования, финансовый рынок, фондовые биржи

Müasir dövrdə maliyyə bazarının ən vacib elementi qiymətli kağızlar bazarıdır. Qiymətli kağızlar bazarı ölkədə sərbəst maliyyə vəsaitləri sahiblərini - investorları və bu vəsaitlərə tələbatı olan borc alanları optimal şəkildə əlaqələndirən effektiv mexanizmlərdən biridir. Bu iqtisadi sistem əmək, əmtəə, maliyyə bazarının təşəkkülü və fəaliyyəti ilə müəyyən edilir.

Azərbaycanda hal-hazırda dövriyyə həcmi etibarilə qısamüddətli dövlət istiqrazları (QDİ) üstünlük təşkil edir. Qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılmasının hüquqi əsaslarının yaradılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Bu sahədə müvafiq qanunlarla yanaşı Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən də bazar subyektlərinin fəaliyyətini nizamlayan sənədlər qəbul edilmişdir.

Qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və normal fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında aşağıdakı istiqamətlərdə müsbət nəticələr verə bilər:

- hökumətin pul-kredit siyasətini həyata keçirməsində açıq bazar əməliyyatlarından daha səmərəli istifadə imkanı qazanması;
- müəssisələrin debitor-kreditor borclarının ləğv edilməsi və ya azaldılması;
- xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi;
- beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə tədiyyə balansının strukturunun daha da optimallaşdırılması.

Yuxarıda göstərilən istiqamətlərin hər biri üçün qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılmasının təsiri və əhəmiyyəti öyrənilib tədqiq edilməlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müasir bazar münasibətlərinin bərqərar olduğu ölkələrdə qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatın atributuna çevrilmişdir və bunsuz iqtisadiyyatın optimal inkişafını təmin etmək çətindir.

Qiymətli kağızlar bazarının idarə olunması prosesi informasiyanın qəbul olunması, ötürülməsi, işlənməsi və istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bu vəzifənin həlli müasir hesablama texnologiyalarının tətbiqinə, lokal qiymətli kağızlar bazarına xidmət göstərən telekommunikasiya sistemlərinin inkişafına əsaslanır. Ümummilli telekommunikasiya sisteminin yaradılması bütövlükdə qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyət və inkişafını əla-

R.H.Abbasov

qələndirməyə, fond əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə, qiymətli kağızların qeydiyyatına və onların ticarət hesablarının tərtib olunmasının vahid qaydalarına riayət olunmasına imkan verir.

Qiymətli kağızlar bazarının idarə edilməsi sistemi bu bazarın infrasturuktunun funksional, texniki yarım sistemləri ilə yanaşı qiymətli kağızlar bazarının funksiyalarını təmin edir. Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar bazarının idarə olunmasında məqsəd bazarın sabitliyinin, tarazlığının və səmərəliliyinin təmin edilməsidir. Lakin məqsədin müəyyən edilməsilə bərabər idarə olunması prosesi tənzimləmə mexanizminin yaradılmasını da tələb edir. Tənzimləmə mexanizminə isə idarəetmə vasitələri, normativ və informasiya təminatı daxildir.

Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi daxili və xarici tənzimlənmə kimi iki istiqamətdə yerinə yetirilir. Daxili tənzimlənmə qiymətli kağızlar bazarının hər hansı bir sahəsini öz fəaliyyətində şəxsi normativ sənədlərinə, nizamnamələrinə bütövlükdə sahənin və onun ayrı-ayrı bölmələrinin, işçi heyətinin fəaliyyətini təyin edən digər daxili normativ sənədlərində təbəçiliyini təcəssüm etdirir. Xarici tənzimləmə qiymətli kağızlar bazarının öz fəaliyyətində dövlətin, beynəlxalq razılaşmaların normativ sənədlərində təbəçiliyini əks etdirir.

Qiymətli kağızlar bazarının idarə olunması prosesindən danışarkən qeyd edilməlidir ki, dünya praktikasında qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsində əsas olaraq iki modeldən istifadə olunur:

- qiymətli kağızlar bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
- qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən tənzimlənməsi.

Qiymətli kağızlar bazarı müəyyən mənada bazarın müstəqil infrastrukturlarından biridir. Lakin buna baxmayaraq bazarın böyük hissəsi dövlətin birbaşa təsirlərinə məruz qalır. Dövlət əlində mövcud olan bəzi iqtisadi və inzibati vasitələrdən istifadə etməklə bazarın fəaliyyətini tənzimləyir.

Ancaq burada diqqət ediləsi bir məsələ var. Bu da ondan ibarətdir ki, dövlətin bazara təsiri onun fəaliyyətini zəiflədə, investor və emitentlərin maraqlarının azalmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan bazar fəaliyyətində onun iştirakçıları ilə dövlət müdaxiləsi arasında əlaqənin düzgün qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu komitənin iş fəaliyyəti “Azərbaycan Respublikası prezidenti yanında Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinin təmini haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin 26 iyul 1999-cu il tarixli 161 sayılı fərmanına əsaslanaraq həyata keçirilir.

Bazarların tənzimlənməsində xarici ölkələrin təcrübəsi müxtəlifdir. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq ümumi cəhət kimi qiymətli kağızlar bazarı üzrə müstəqil təşkilatların və ya komissiyaların yaradılması ənənəsi mövcuddur. Bir sıra ölkələrdə (məsələn, Fransada) fond bazarının tənzimlənməsinə maliyyə nazirliyi, Almaniya, Belçika, Avstriya kimi ölkələrdə isə mərkəzi bank cavabdehdir.

İsveçrədə vahid mərkəzi dövlət orqanı mövcud deyil, qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi vəzifəsi tam həcmdə ölkənin regionlarına həvalə olunur.

Xarici ölkələrin praktikasında qiymətli kağızlar bazarının daxili özünütənzimləmə sistemi mövcuddur. Ümumiyyətlə istənilən sistemin, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarının daxili tənzimlənmə işi düzgün qurulmadıqda onun xaricdən tənzimlənməsi zəif nəticələr verir və səmərəsi aşağı olur. Ona görə də bir çox ölkələrdə bazarın daxili özünütənzimləmə sistemindən istifadə olunur.

Özünütənzimləmə qurumları kimi öz üzvləri üçün işgüzarlıq qaydalarını təyin edən

R.H.Abbasov

təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bütün qabaqcıl ölkələrdə milli miqyasda fəaliyyət göstərən bir və ya bir neçə investisiya təsisatı, assosiasiyaları mövcuddur.

Bütün ölkələrdə qiymətli kağızlar bazarı dövlətin mühüm nəzarət sahələrindən biridir və bu iş müvafiq dövlət qurumları tərəfindən yerinə yetirilir.

Məsələn, ABŞ-da bu funksiyaları Birjalar və Qiymətli kağızlar üzrə Federal komissiya yerinə yetirir. Azərbaycan Respublikasında isə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən yerinə yetirilir. Qeyd edilən bu qurumlar müvafiq qaydaların işlənilib hazırlanmasına və onlara riayət olunmasına cavabdehdir. Qanunvericiliyin başlıca prinsipi emitentlərin qiymətli kağızların sərbəst satışa buraxılmasına dair bütün faktları dolğun, düzgün və aydın bəyan etmələrinin təmin edilməsidir. Hökumət qurumu emitentlərin daxil olunmuş sənədlərin, ilk növbədə emissiya perspektivinin tam olmasına əmin olmayınca, qiymətli kağızların buraxılması və satışı qanunsuz sayılır. Qanunlar tənzimləyici orqanlar üçün yerinə yetirildikdə investorların itkilərdən qoruyan üç əsas funksiyaları yerinə yetirir:

- qiymətli kağızlara ticarət edənlərin və ya investorlara məsləhət verənlərin qeydiyyatdan keçirilməsi;

- aşkarlığın təmin olunması;

- qayda-qanunun qorunub saxlanması.

Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətli kağız bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi hər şeydən əvvəl bazar iqtisadiyyatının inkişaf konsepsiyasına, bu konsepsiyanın reallaşdırılması proqramına, qanun aktlarının qəbul olunmasına və s. prinsiplərinə əsaslanır. Bu ölkələrdə qiymətli kağız bazarını düzgün nizamlayan, bu bazarı təsis edənlərin, satıcılar və alıcıların müəyyən olunmuş qanun və tələblərə riayət etməsini təmin edən güclü struktur yaratmışlar. Güclü və hər tərəfli dövlət nəzarəti qiymətli kağız bazarının bütün iştirakçılara eyni səviyyədə tətbiq olunur.

Deməli, qiymətli kağız bazarını tənzimləyərkən idarəedici və təkmilləşdirici elementlərin kombinasiyasından istifadə edilir. Dövlət tənzimlənməsinin idarəedici elementlərinə ilk növbədə normativ-hüquqi aktlar daxildir. Hüquqi təlimat qanunvericilik aktları fərmanlar, qərarlar, sərəncamlar və idarəetmə orqanlarının digər hüquqi sənədlərini əhatə edir. Normativ təminatla təlimatlar, normalar, metodik göstərişlər və izahatlar, həmçinin bazarın peşəkar iştirakçıları, təşkilatların təsdiq etdiyi qaydalar aiddir. İdarəedici elementlərin tətbiqi zamanı dövlət dörd üsuldən istifadə edir:

1. "Ağıllı" nəzarət - bu nəzarət metodu bazar iştirakçıları üçün kapital adekvatlığını tələb etmək imkanı yaradır və bu tələbin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək imkanı verir.

2. Qoruyucu nəzarət - bu üsul böyük və kiçik investorlar, eləcə də vasitəçilər və onların müştəriləri arasında qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edir. Burada informasiyanın açıqlanmasına, müqavilə münasibətlərinin aşkarlığına və məsuliyyətə diqqət yetirilir.

3. Təşkilati nəzarət - bu üsuldən fond birjalarının, hesablaşma palatalarının və bazar informasiya sistemlərinin təşkili və fəaliyyət göstərməsi üçün istifadə olunur.

4. Struktur nəzarət - bu üsul dövlətə qiymətli kağız bazarının həcmi və onun iştirakçılarının fəaliyyətini tənzimləmək imkanı verir. Bu üsuldən istifadə etməklə dövlət xarici investorların, emitentlərin fəaliyyətini məhdudlaşdırma bilər.

Dövlət qiymətli kağız bazarının tənzimlənməsində həm də təkmilləşdirici üsullardan istifadə edir. Belə ki, dövlət müəyyən iqtisadi vasitələrə qiymətli kağız bazarının, orada iştirak edən investor və emitentlərin fəaliyyətini stimullaşdırır.

Bazarın tənzimlənməsində dövlət aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

R.H.Abbasov

- qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üzrə dövlət proqramının həyata keçirilməsi;
- peşəkar iştirakçılar və müştərilər üçün qiymətli kağızlar bazarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- qiymətli kağızlar bazarı haqqında açıq informasiya sisteminin yaradılması və bazar iştirakçıları tərəfindən informasiyanın məcburi açıqlanmasına nəzarət edilməsi.

İlkin bazar mərhələsində dövlət tənzimlənməsi emissiya perspektlərin dövlət qeydiyyatı və bazarın peşəkar iştirakçılarının attestasiyası, onların bazar fəaliyyətləri lisenziyalaşdırılması vasitəsilə qiymətli kağızların tədavülə buraxılmasının vahid qaydalarının təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

İkinci bazarda isə dövlət nəzarəti bazarın peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması vasitəsilə qiymətli kağızlar bazarında müəyyən fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsinə hüquq verən ixtisas attestatların verilməsi, həmçinin antiinhisar qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarət vasitəsilə baş verir.

Qiymətli kağızlar bazarı dövlətlə yanaşı bazarın peşəkar iştirakçıları tərəfindən də tənzimlənə bilər. Bu modelə görə əsas nəzarət mövqelərinin dövlətin əlində qalması ilə yanaşı səlahiyyətlərin mümkün olan maksimal həcmi özünü tənzimləmə təşkilatlarına (qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları birliklərinə) ötürülür. Nəzarətin təşkili və həyata keçirilməsində əsas yer sərt göstərişlərə deyil, formalaşmış ənənələrə, razılaşma və danışıqla verilir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.H. Azərbaycanca maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. «Poliqraf» LTD mətbəəsi, Bakı, 2003
2. Abbasov A.H. Qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişaf perspektivləri. Bakı, 2005, 254 s.
3. Abbasov A.H. Borclar problemi və onun həll edilməsi müasir dövrün tələbidir. «Audit» jurnalı, №4, BBU, 2001, səh.28-33
4. Abbasov Ə.N., Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri. Bakı, 2002
5. Bağirov D.A. Vergi auditi. Bakı, 1999

IMPROVING SECURITIES MARKET MANAGEMENT MECHANISMS

R.H.Abbasov

SUMMARY

Securities market management implies the acquisition, transmission, processing and use of information. The solution of this problem is based on the modern computation technologies, development of telecommunication systems engaged in local securities markets. The launch of national telecommunication system allows to coordinate the activities and development of securities market, to run stock operations, to register securities, to use common rules for compiling related trading reporting.

The aim of securities market management is to provide its stability, balance and efficiency. At the same time, management process requires a regulating mechanism which includes control tools, normative and informational support.

R.H.Abbasov

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ РЫНКОМ ЦЕННЫХ БУМАГ

Р.Г.Аббасов

РЕЗЮМЕ

Процесс управления рынком ценных бумаг предусматривает приём, передачу, обработку и использование информации. Решение этой задачи основывается на применении современных вычислительных технологий, развитии телекоммуникационных систем, оказывающих услуги локальным рынкам ценных бумаг. Создание общенациональной телекоммуникационной системы позволяет в целом связать функционирование и развитие рынка ценных бумаг, осуществлять фондовые операции, осуществлять регистрацию ценных бумаг, использовать единые правила составления их торговой отчётности.

Целью управления рынком ценных бумаг является обеспечение его стабильности, равновесия и эффективности. Однако, процесс управления требует также создания регулирующего механизма. А в механизм регулирования входят средства управления, нормативное и информационное обеспечение.

Мəqalə Bakı Biznes Universitetinin "Maliyyə" kafedrasının 30 aprel 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 08)

Məqalə redaksiyaya 2 may 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 336.719:174

KREDİT TƏŞKİLATLARINDA KORPORATİV MƏDƏNİYYƏT SİSTEMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ MƏSƏLƏLƏRİ

Z.H.İbrahimli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: zulfiqar.ibrahimli@gmail.com

Açar sözlər: xarici təcrübə, korporasiya, cəmiyyət

Keywords: foreign experience, corporation, society

Ключевые слова: иностранный опыт, корпорация, общество

Azərbaycanın bank sektorunda sərt rəqabət mübarizəsi vardır. Uğurla işləyən banka faliyyətinin göstəriciləri ilə yanaşı müştəriləri “hissetmə” də vacibdir. Biznesin idarə edilməsinin Qərb texnologiyaları ölkəmizə gəldikcə yeni anlayış - “müştəriyə istiqamətlənmə” anlayışı yaranmışdır. Sadə davranış modellərindən (təbəssüm, xoşxasiyyətlik) başqa bu anlayış özündə daha çox məhvumu birləşdirir. Bu anlayışa həmçinin inkişaf strategiyası və idarəetmə taktikası da daxildir.

Yeni prinsip və normalar əsasında bankların korporativ mədəniyyətinin təşəkkülü bütün əməkdaşlarda yeni davranış modelininin yaranmasını nəzərdə tutur. Məhz əməkdaşların davranışı müştərilərə göstərir ki, bank müştərilərə istiqamətlənən dəyərlərə üstünlük verir. Bunun üçün müştərinin özü, problemləri və tələbatı öyrənilməlidir. Bank müştərinin və onun biznesini hiss etməlidir (2, s.48). İşçi heyəti çoxlu sayda meyarları nəzərə almaqla seçilməlidir. Rəqiblərə nisbətən müştəriyə fayda verən xidmətlər göstərilməlidir ki, bankın bütün potensial müştərilərində onun haqqında “öz bankı” imici formalaşsın. Elə kommunikasiya sistemi qurulmalıdır ki, müştərilərlə daimi informasiya mübadiləsi baş versin. Bankın dəyərləri formalaşarkən yeni qərarların qəbul edilməsi prosesinə müştərilər cəlb edilməlidir. Müştərilərə istiqamətlənən banklarda prioritet daimi müştərilərlə iş və sonradan yeni müştəriləri cəlb etməkdir. Deməli, müştəri bank biznesinin mərkəzində durmalıdır.

Fikrimizcə, uğurlu bankın korporativ mədəniyyətinin başlıca qayəsi sağlam mühafizəkarlığı son nəticəyə istiqamətlənən işgüzar təşəbbüsün həvəsləndirilməsi ilə uzlaşdırmaqdır. Peşəkar bank etikasına riayət olunmasına xüsusi diqqət göstərilməlidir. Müştərilərlə münasibətdə maksimum dərəcədə müəyyənlik və şəffaflığa can atmaq lazımdır. Bu, müştərilərin bankın əsas iş prinsipləri haqqında dolğun informasiya əldə etməsinə xidmət edir.

Bankın fəaliyyətində insanlar son nəticəyə istiqamətlənməyə motivasiyalı olmalıdırlar. Hər bir səviyyədə işləyən əməkdaş “robot” olmamalıdır. O, peşəkar cəhətdən hazırlıqlı olmalı və bilməlidir ki, onun hərəkətləri hansı nəticələrə gətirib çıxardaçaqdır. Əməkdaşlar təkcə əmək haqqı ilə deyil, həmçinin qeyri-maddi stimullarla da motivləşdirilməlidirlər. Biz deyərdik ki, bu, bank korporativ mədəniyyətinin ən vacib hissəsidir. Bankın işçi heyətinin hər bir üzvü öz vəzifə borcunu mexaniki şəkildə yerinə

Z.H.İbrahimli

yetirməməlidir. O bilməlidir ki, son nəticəyə istiqamətlənməklə hərəkət edir, bu maddi cəhətdən ödənilir və işçi bankın inkişaf prosesində şüurlu şəkildə iştirak edir.

Yuxarıdakı paraqraflarda aparılan araşdırmalar banklarda müştərilərə istiqamətlənən korporativ mədəniyyətin əsas prinsiplərini üzə çıxarmağa imkan verir:

- korporativ münasibətlərin bütün iştirakçıları arasına qarşılıqlı etimad atmosferinin yaradılması;

- gündəlik fəaliyyətdə hamı tərifiindən qəbul edilmiş işgüzar etika standartlarına ciddi şəkildə riayət olunması. Rəqiblərə münasibətdə qeyri-qanuni rəqabət metodlarından istifadə etmək yolverilməz olmalıdır;

- bütün səhmdarlara bərabər münasibətin təmin edilməsi;

- korporativ münasibətlərin iştirakçıları qarşısında açılan məlumatların doğruluğunun və şəffaflığının təmin olunması;

- bankların bağladığı mühüm müqavilələr üzərində hərtərəfli və keyfiyyətli nəzarət sisteminin yaradılması;

- korporativ davranış standartlarının mütavadi şəkildə təkmilləşdirilməsi.

Təcrübə göstərir ki, heç də bütün kredit təşkilatları müştərilərə istiqamətlənmə strategiyasını korporativ mədəniyyətlərinin əsası kimi götürməyiblər. Belə vəziyyətin olmasının başlıca səbəbi sovet dövründən qalmadır: müştəriyə “xahişçi” kimi baxma. Hələ ində də elə bank şöbələri var ki, xarici yaraşlıq görkəmin, reklam lövhələrinin içərisində açıq aşkar etinasızlıq və qeyri-peşəkarlıq durur.

Bankın əsas funksiyası - müştərinin adından və onun inkişaf etməsi üçün ona işləməkdir. Bu ideya hər bir bank işçisinin iş yerində davranışının, sözünün və baxışının hərəkətverici qüvvəsi rolunu oynamalıdır.

Müştəriyə istiqamətlənməni əsas strateji istiqamət kimi seçdikdə işçilərin treninqlərindən başlamaq düz olmazdı. Bizə elə gəlir ki, ilk öncə təşkilatın quruluşunun dəyişdirilməsindən başlamaq lazımdır. Bu idarəetmə metodlarının və nəticədə əməkdaşların davranışının dəyişməsinə gətirir.

Biznesin yenidən təşkilatlanması gələcək uğurlu fəaliyyətin fundamentidir. Bank biznesini yenidən təşkilatlandırarkən stratejiyanın prinsip və vəzifələri müəyyənləşdirilməlidir. Bankın strateji inkişaf planında (5-7 illik) məqsədlər, vəzifələr, hər bir istiqamətin əsaslandırılması əks olunmalıdır. Müəyyən olunmuş vəzifələr əsasında bankın quruluşu və qərarların qəbulu proseduru hazırlanır. Bankların İdarə Heyəti və real fəaliyyət göstərən komitələr (məsələn, Kredit Komitəsi, Aktiv və Passivlər Komitəsi) bankın inkişaf strategiyasını maddiləşdirən kollegial qərarlar qəbul edirlər. Qərarların qəbulunda prinsiplər kimi: borclunun qiymətləndirilməsinə kompleks yanaşma; qərarın kollegiyanallığı; risklərin dəqiq qiymətləndirilməsi çıxış etməlidir. Bankın strategiyası və məqsədləri müəyyən olunduqdan, qərar qəbulu proseduru hazırlandıqdan sonra əməkdaşlarla iş keçmək olar. İdarəetmə sistemi heç də qayda və təlimat dəstləri deyil, o, hər şeydən əvvəl insanlardır- əməkdaşlar və menecerlər. Keyfiyyətli və işlək kollektivin təşkili menecerlərlə tabeçilərin optimal nisbətindən asılıdır. Bu zaman səmərəli menecer və ixtisaslı tabeçinin peşəkar keyfiyyətlərinin nisbətində fikir vermək lazımdır. Məsələn, funksional vəzifələri və məsuliyyəti artdıqca menecerin idarəedici bacarıqları xüsusi peşə biliklərinə nisbətən üstün olmalıdır. Lakin, hətta ən yüksək səviyyədə duran menecer öz sahə biznesinin ən yüksək peşəkarı olmalıdır.

Müştəriyə istiqamətlənən korporativ mədəniyyətdən danışarkən rəhbərin ilkin, tabeçini idarə edən funksiyası transformasiyaya uğramalı və rəhbər-nəsihət verən funksi-

Z.H.İbrahimli

yasına çevrilməlidir (3, s.46). Bu zaman rəhbər təbəçiliyində olan işçini müştəriylə işləməyə istiqamətləndirir. Hələlik bu çür transformasiya çətindir, çünki, onların dünyabaxışına, inanclarına və dəyərlərinə ziddir.

Cədvəl 1

Bank menecerinin ənənəvi və mütərəqqi rolları

<i>Göstəricilər</i>	<i>Ənənəvi rolu</i>	<i>Müştəriyə istiqamətlənən rolu</i>
Təşkilatı qiymətləndirmə	Təşkilat - vahid məqsədi olan bir qrupdur. Rəhbər məsələlər haqqında öz təsəvvürlərini təbəçilərə çatdırır	Təşkilat fikirləşən qrupdur. Rəhbər liderdir. O, öz dəyər və inanclarını təbəçilərə çatdırır.
Əsas funksiya	İnsanları idarə edir. Öz davranışı ilə əməkdaşları stimullaşdırır. Strateji sabitliyə can atır	Müştərilərin tələbatlarının ödənilməsinə istiqamətlənən mobil qruplar yaradır. Müştəri əsas arbitrdir. Rəhbər nəsihətverəndir
Əsas məqsəd	Yalnız öz bölmə və ya şöbəsinin qısa və ya orta müddətə müəyyən olunan məqsədlərə nail olmağa çalışır	Əsas diqqəti uzunmüddətli məqsədlərə və biznesin mütərəqqi yolla aparılmasına yönəldir
İş metodları	İdarə edir, nəzarət edir və səlahiyyətləri ötürür. İşçilərə etimad yoxdur.	Həsihət verir. Təbəçilərin mənəbdə artmasına şərait yaradır. Onlara etimad göstərir.
Diqqətin yönəldilməsi	Daxili funksiyaların yerinə yerləşməsinə diqqəti cəmləşdirir	Diqqəti müştərilərin tələbatına yönəldir
Səhvlərə münasibət	Səhvlərin olmasını istəmir	Səhvlərə sistemin təkmiləşdirilməsi "indikatoru" kimi baxır
Motivasiya	Əmək haqqı, mənəb və başqa xarici stimullar birinci dərəcəli rol oynayır	Daxili stimulların yüksək səviyyəsi
Söz və əməl	Verdiyi sözlə gördüyü işlər çox vaxt üst-üstə düşür	Verdiyi sözlə gördüyü işlər çox vaxt üst-üstə düşür
Qaydalara münasibət	Əvvəlcədən müəyyən olunan qaydalarla təbəçiləri idarə edir	Çevikdir, baş verən dəyişikliklərə adekvat olaraq qaydaları dəyişir

Müştəriyə istiqamətlənən korporativ mədəniyyətin üç əsas meyarını göstərmək olar:

1. Müştərinin yanında bank əməkdaşının şəxsi məsuliyyəti;
2. Rəhbərlik funksiyasının nəsihətverməyə dəyişdirilməsi;
3. Müştərinin razı qalmasının bank işçisinin qiymətləndirilməsinin əsas və prinsiplial meyarına çevrilməsi.

Cədvəl 1-də ənənəvi və mütərəqqi rəhbərin rolları və keyfiyyətləri müəyyən olunmuşdur.

Bazarda çoxlu sayda işgüzar təşkilatlar, o cümlədən də banklar fəaliyyət göstərir. bunların bir qismi uğurla, bir qismi isə uğursuz fəaliyyət göstərirlər. Təcrübə göstərir ki, işgüzar təşkilatlar, o cümlədən də bankların uğurunun açarı korporativ mədəniyyətdədir. Müştərilərə istiqamətlənən davranışa maniəli aşağıdakılardır:

- təşkilati mədəniyyətdə çatışmamazlıqlar;
- quruluşdaxili problemlər;
- əməkdaşların davranışı;

Z.H.İbrahimli

- müştərilər, istehsalçılar, tədarükçülər;
- “daxili müştəri” anlayışının başa düşülməməsi.

Avstriya alimləri K.Fraqliner və İ.Fişer “Təşkilatda dəyişikliklərin idarə edilməsi əsərlərində 265 xidmət təşkilatlarının rəhbərləri arasında sorğu keçirərək bu maneələrin müştəriyə istiqamətlənən davranışa təsiri araşdırmışlar (4, s.67). Cədvəl 2-də bu təhlilin nəticələri nümayiş olunur. Buradan görünür ki, təşkilati mədəniyyətdə çatışmamazlıqlar müştəriyə istiqamətlənən fəaliyyətin əsas maniyəsidir.

Shell şirkətinin keçmiş rəhbəri Cozef Valt öz şirkətinə o vaxtlar çox tənqidi qiymət vermişdir: “Biz elə təşkil olunmuşduq ki, müştəriyə arxa ilə, şefə isə gözümüzlə baxırıdık” (4, s.89).

Banklarda göstərilən xidmətlərin səviyyəsi bu maliyyə təşkilatın başında kimin durmasından asılıdır. Sözsüz ki, müştərilərə istiqamətlənən idarəetmə konsepsiyasını qəbul edərkən menecerlər gərək ilk növbədə özləri dəyişməlidirlər. Sonra isə dəyişikliklərə öz tabeçiliklərində olan əməkdaşları aparmalıdırlar.

Yeni prinsip və normalar əsasında korporativ mədəniyyəti yenidən qurarkən bütün bank əməkdaşlarında yeni davranış modeli aşılmalıdır. Məhz, onların davranışı bankı müştəriyə istiqamətlənməsinin təşkilatın xaricində görünəndir.

Cədvəl 2

Müştərilərə istiqamətlənmiş davranışa maneələr

	<i>Orta qiymət, ballar</i>	<i>Uyğun gəlmir, %</i>	<i>Qismən uyğun gəlir, %</i>	<i>Tam uyğun gəlir, %</i>
təşkilati mədəniyyətdə çatışmamazlıqlar	3.28	22	37	41
quruluşdaxili problemlər	3.22	26	34	40
əməkdaşların davranışı	2.99	33	34	33
müştərilər, istehsalçılar, tədarükçülər	2.89	38	32	30
“daxili müştəri” anlayışının başa düşülməməsi	2.62	51	24	25

Təəssüf ki, ənənəvi şəkildə işləyən banklarda müştəriyə etinasızlıqla yanaşma adi hal almışdır və ona heç bir diqqət yetirilmir. Çox vaxt müştəriyə münasibət onun pul kisəsinin qalınlığı ilə müəyyən olunur. Bu hal əksər banklara xasdır. Bunu az və böyük məbləqli depozitin açılması halında müşahidə etmək olar. İstər-istəməz bank işçisi böyük məbləqli depozit açan müştəriyə daha diqqətli olur və onun sənədləşməsi işlərini daha tez görməyə çalışır. Əksər yerli bankların fəaliyyətini təhlil edərkən biz bu səhnələrin şahidi olmuşuq. Belə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra yerli banklar hər bir müştəri qrupuna xidmət edən bölmələr yaratmışlar, yəni VİP-müştərilərə bir bölmə, digər adi müştərilərə isə başaqa şöbə xidmət göstərir. Bunun sayəsində vahid müştəri təbəqəsinə bir yerdə eyni xidmət göstərilir.

Bizə elə gəlir ki, banklarda müştəriyə münasibət daima diqqət mərkəzində olmalıdır. Korporativ mədəniyyətdə dəyişikliklər edərkən və müştərilərin hörmətini qazanmaq üçün, fikrimizçə, bank işçiləri aşağıdakı qaydalara riayət etməyə can atmalıdırlar:

1. Ətrafınız dəyişirsə, siz də dəyişin;

Z.H.İbrahimli

2. Əgər nəyisə dəyişmək istəyiriksə, onda ona qarşı mövqenizi dəyişin;
3. Əsas paradıqmaları başa düşdükdə ciddi dəyişikliklər baş verər bilər, yəni hər şey ondan asılıdır ki, Biz hansı eynəklə dünyaya baxırıq;
4. Dəyişikliklər prosesi – inkişaf prosesidir və onu süni şəkildə sürətləndirmək olmaz;
5. Dəyişikliklər zamanı əsas birinci addımı atmaq və ardıcıl qayda da sona qədər getməkdir;
6. İnsanın xasiyyətinin əksər hissəsini şüurlu və ya şüursuz vərdişlər təşkil edir. Bizim üzərimizdə onların çox böyük çəkisi vardır. Buna görə çoxlu enerji lazımdır ki, bu vərdişləri dəyişə bilək;
7. Davranış treninqi özünü başa düşməyin yaxşı vasitəsidir. Başa düşmək lazımdır ki, mən kiməm, niyə belə hərəkət edirəm və mənim daxili aləmin nüvəsini nə təşkil edir. Əks halda, başqasının əlində oyuncağa çevrilmə təhlükəsi vardır;
8. Treninq zamanı real vəziyyətə özün düşməlisən və başqasının hekayəsini dinləməyə ehtiyac yoxdur;
9. Ətraf mühitlə əks əlaqə yolu ilə biz özümüzün sosial səriştəmizi məşq etdirməliyik.

Beləliklə, banklarda korporativ mədəniyyətin müştərilərə səmitlənən sisteminin qurulması sayəsində bankların tədiyəqabiliyyəti və likvidliyi yüksəlir. Digər tərəfdən isə bir dəfə bu təşkilatın müştərisi olan şəxs uzun müddət bu qismdə qalmaq istəyir.

Kredit təşkilatı fəlsəfəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsi işin yarısıdır, əsas məsələ bu fəlsəfi dəyərlərin əməkdaşlar tərəfindən riayət olunmasıdır. Təşkilatın korporativ mədəniyyətinin daxili və xarici aspektləri ilə razı olmayan əməkdaşları sədaqətli və loyallıq əməkdaş saymaq olmaz: onun sobataj fəaliyyəti bankın yalnız zərərinə işləyəcəkdir. Ona görə belə əməkdaşla ayrılmaq məqsədəuyğun olardı. Əməkdaşlar bankın təşkilatı dəyərlərinə, niyyətinə, məqsədlərinə və normalarına müqavimət özünü distruktiv davranış formaları nümayiş etdirilməsidir:

- qanundankənar - hüquq qaydalarının gözlənilməməsi. Adətən belə davranış qanunla cəzalandırılır və əməkdaşın etibarsızlığını göstərir;
- inzibati-idarəetmə - əməkdaşın hüquq və vəzifələrini aşması, səlahiyyətlərindən şəxsi maraqlarına uyğun istifadə etməsi və birbaşa vəzifələrini yerinə yetirməməsi;
- qeyri-funksional - vəzifə uyğunsuzluğu və səriştəsizlik;
- egoistik - şəxsi məqsədlərlə özgələrinin hesabına çatma və qrup halında distruktiv davranış;
- mühafizəkarlıq - yeniliklərə müqavimət;
- imitasiya - egoistik məqsədlərin maskalanması, aktivliyin və təşəbbüskarlığın formal xarakter daşması.

Təcrübə göstərir ki, adətən iri təşkilatlarda bu distruktiv formaların demək olar ki, hamısına rast gəlmək mümkündür. Lakin banklara daha çox təhlükəni əməkdaşların dələduz, yəni fırıldaqçı davranışları yaradır.

Təşkilatı davranışda altı növ dələduzluq fərqləndirilir:

1. Muzdlu işçi tərəfindən israfçılıq və ya oğurluq: nəğd pulun oğurlanması, pulun aidiyyəti istiqamətə xərclənməməsi, müştərilərlə izdivaca girmə, şəxsi hesabların bank hesabına ödənilməsi, borcalanlardan əlavə faiz tələb etmə, elektron kartlar ilə manipulyasiya, ezamiyyə xərclərinin şişirdilməsi, mühasibat kitablarında dəyişikliklərin edilməsi və s.;

Z.H.İbrahimli

2. Rəhbərlik tərəfindən dələduzluq: gəlirlilik və debitor borcları haqqında maliyyə hesabatlarının təhrif olunması, mənfəətin gizlədilməsi, səhmdarlara maliyyə vəziyyəti haqqında düzgün olmayan informasiyanın verilməsi, paralel biznesin yaradılması və bankın pul vəsaitinin oraya ötürülməsi;

3. İnvestisiyalarla saxtakarlıq: investora gələcəkdə heç bir dəyəri olmayan sərmayə yatırma təklifinin edilməsi;

4. Tədarükçilər tərəfindən dələduzluq: çatdırılmış məhsulların sayının çox göstərilməsi, nasaz və keyfiyyətsiz məhsulların çatdırılması, haqqı ödənilmiş məhsul partiyasının çatdırılmaması;

5. Sifarişçi və ya müştəri tərəfindən dələduzluq: kredit müqaviləsi şərtlərinin gözlənilməməsi, faizlərin ödənilməməsi vaxtının uzadılması, borcun qaytarılmaması, girovla bağlı fırıldaq və s.;

6. Sənədlərin saxtalaşdırılması: təhsil, ixtisas səviyyəsi, yaş, təltiflər və s. sənədlərin saxta yolla düzəldilməsi və ya alınması. Bu yolla işçi təkcə əlavə gəlir əldə etmir, həm də yüksək vəzifə tuta bilir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən banklarda dələduzluq faktlarının təhlili göstərir ki, dələduzluq əksər vaxt əməkdaşların maliyyə çətinliyi (borcların yaranması, gözlənilməyən xərclərin yaranması və s.) ucbatından və insani qüsurlardan (narkomaniya, sərxoşluq, qumar oyunlarına aludəçilik, əyyaşlıq və s.) irəli gəlir.

Bəzən işçilərin uğurlarının rəhbərlik tərəfindən qiymətləndirilməməsi, əməkdaşın işindən razı olmaması, onu itirmə qorxusu dələduzluğa sövq edir. İnsanlarda uğur qazanma düzgün adam olmasının nümayişidir. Əksər insanlar üçün düzgünlüyün qiyməti vardır. Vaxtilə düzgün və alicənab A.Linkoln ona böyük məbləğdə rüşvət təklif edən kabinetindən qovmuşdu. Ondən soruşanda ki, sən nə bu qədər hövsələdən çıxartmışdır? O cavab vermişdir ki, “hamının öz qiyməti vardır və həmin şəxs mənim qiymətimə çox yaxınlaşıb, yolumdan azdıracaqdı” (5, s.124).

Dələduzluğa imkan nəzarətin zəif olduğu zaman yaranır. Nəzarətçi orqanlar banklarda hərtəfli nəzarət iqlimi yaratmanı, mühasibat və maliyyə nəzarətini və nəzarət yoxlamalarını təmin etməlidirlər.

Banklarda idarəetmə strukturu dəqiq olduqda və hər bir əməkdaş nəyə cavabdehlik daşdığına bildikdə dələduzluq ehtimalı azalır.

Muzdlu işçilərin və menecerlərin dələduzluğunun erkən əlamətləri aşağıdakılardır:

- həyat tərzindən fərqli davranış nümayiş etdirildikdə;
- riskli sövdələşmələrə artıq maraq yarandıqda;
- qumar oyunlarına aludəçilik;
- təşkilata loyallığın gözə soxulması;
- gözlənilməyən məzuniyyətlərə çıxaraq, səyahətlərin həyata keçirilməsi;
- əməkdaşın davranışından narazılığın artması;
- rəhbərliklə dostluq və kollektivə qərəzli yanaşma;
- mənsəbdə artmaya yox cavabı vermə;
- adi suallara çaş-baş cavabların verilməsi;

Dələduzluq törədən insan güclü emosiyalar – günahkarlıq, qorxu və stress hisləri keçirir. Bu vəziyyəti müəyyən davranış dəyişiklikləri yaradır: yuxusuzluq, şübhəlik, gərginlik, insanların gözünün içinə baxmama və s. Əvvəllər ünsiyyətdə yaxşı təsir göstərən təcavüzkar olur və özünə qapılır.

Təşkilatda mütəmadi hüquqi audtlərinin keçirilməsi əməkdaşların təşkilati mədəniyyətini artırır.
Z.H.İbrahimli

yəti qavramasını, menecerlərin səmərəliliyini və intizamın səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Prosedur strategiyalar korporasiya daxili nəzarətin və təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasını şərtləndirir. İnteraktiv strategiyalar əməkdaşların təlabalarının və motivlərinin dərindən başa düşülməsinə və şəxsi maqarlarla təşkiati maraqları uzlaşdırmağa gəritib çıxardır.

Bank əməkdaşlarının distruktiv fəaliyyəti və təşkilati norma və dəyərlərə müqaviməti birbaşa onların sədaqətliliyindən və qanunları riayət etmə səviyyəsindən asılıdır. Sədaqətlilik daima inkişafda olur. Bir neçə gün əvvəl sədaqətli olan şəxs bəzi şirnikləndirici amillərin təsirindən: vəzifəyə təyin, şantaj, təsiraltına düşmə və aludəçilikdən qeyri-sadiq ola bilər.

Əməkdaşların qeyri-sədaqətliliyinin şəxsi keyfiyyətləri vardır: tamahkarlıq, satqıncılıq, sadələvlük, məsuliyyətsizlik, möhtəklik, paxıllıq, tez bir zamanda mənəbdə yüksəlmə, münafişlik, müştəbehlik, avantürizm, intriqaçılıq və s.

İşçilərin sədaqətliliyini yuxarı idarəetmə səviyyəsi müəyyən edə bilər. Bəzən çox təmiz insan bazar möhtəkirlərinin içərisində sədaqətli sayıla bilməz. Çünki, onlar başqa dəyərlərlə yaşayırlar. Deməli, sədaqətliliyi qiymətləndirərkən hər bir iş şəraitinə uyğun norma və dəyərlər meyarları müəyyənləşməlidir (8, s.123).

Məsələn, mühasibin neqteyi nəzərində pul xərcləyən bütün əməkdaşlar potensial dələduzduklar, o vaxta qədər ki, bunun əksini təsdiq etməyiblər. Belə vəziyyətin yaranmasına mühasibin başqa həyat normalarına söykənməsindən irəli gəlir. Buradan belə nəticə çıxır ki, dələduzluq risklərini aşağı salmaq və heyətin sədaqətliliyini yüksəltmək üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

1. Təşkilati mədəniyyətin mühüm norma və dəyərlərinin müəyyənləşdirilməsi və təşviqi. Bu zaman elə şərait yaradılmalıdır ki, hər bir işçi bu norma və qaydaları bilsin və onların gözlənilməsi nümunəsi daima göz önündə olsun;

2. Sədaqətliliyi həvəsləndirən və sədaqətsizliyi cəzalandıran motivasiya sisteminin qurulması;

3. Banklarda sədaqətliliyin daimi monitorinqinin aparılması sisteminin yaradılması. Bu sistemə uyğun olaraq hər bir işçi haqqında məlumatlar öyrənilir, onların davranışında qeyri-adilik təhlil olunur, sədaqətlilik baxımından onların tanışları öyrənilir. Ailə vəziyyətinin və yaşayış yerinin dəyişməsi, ciddi xəstəliyin yaranması kritik anların yaşanmasına səbəb ola bilər;

4. Münafişlərin profilaktikası və onların yaranma mərhələsində həll olunması. Kollektivdə münafişlər əməkdaşın sədaqətsizliyinə təkən verə bilər. Münafişə rəqabəti artırır, düşmən obrazı yaradır və qeyri-adekvat təcavüzkarlıq yaradır. Düşmənin yaranması digər insanlarla fərqli qrupda birləşmə zərurəti oyadır, həmfikir qrupları yaranır və burada özünəməxsus normalar, dəyərlər və inanclar formalaşır. “Kütlə fenomeni” yaranır: əsəbləşmiş və özünə güvənən qrupun qarşısında heç kim dura bilmir və nəticədə təşkilatın korporativ mədəniyyəti təhrif olunur;

5. Risk qrupunun aşkarlanması. Bu zaman bu və ya digər asılılığa aludə olan əməkdaşlar üzə çıxarılır;

6. Norma və dəyərlərin müxtəlif çür pozuntularına qarşı kollektivdə dözülməz mühitin yaradılması. İşçilərdə empatiya - özünü başqa şəxsin yerinə qoyma qabiliyyəti tərbiyə olunur. Bu çoxlu sayda delikat problemlərin, yəni cinslər, millətlər, seksual azlıqlar və digər fərqlərdən yaranan problemlərin həll olunmasına şərait yaradır.

Beləliklə, sədaqətliliyin və təşkilata loyallığın artırılması banklarda korporativ mədə-

Z.H.İbrahimli

niyyətin möhkəmlənməsinə və ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına, və deməli, bankların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия. С.-П., «Питер», 1999, 416 с.
2. Батчиков С., Петров Ю. Корпоративный сектор в переходной рыночной экономике // РЭЖ, 1997, №8, с.45-64
3. Бородин А. Повышение качества корпоративного управления как фактор укрепления банковской системы России. Деньги и кредит, 2001, № 6, с.23-24
4. Корпоративная культура и лидерство. Пер. с англ., 2-е изд., М., 2008, 160 с.
5. Корпоративная культура и управление изменениями. Пер. с англ., 2-е изд., М., 2007, 192 с.
6. Корпоративное управление. Пер. с англ., 2-е изд., М., 2000, 214 с.
7. Корпоративное управление. Пер. с англ., 2-е изд., М., 2007, 222 с.
8. Корпоративное управление в переходных экономиках: инсайдерский контроль и роль банков / Под ред. А.Масфхико и К.Хьюнг. Пер. с англ., СПб.: Лениздат, 1997, 261 с.

FORMATION OF CORPORATE CULTURE SYSTEM IN CREDIT ORGANIZATIONS

Z.H.Ibrahimli

SUMMARY

When changing a corporate culture, innovations should be introduced gradually and step by step. At the same time, it is important that the elements of new culture don't contradict to the existing system of values in the bank. Especially important is the support of new culture by all the chief executives. Only in this case, the improvement of corporate culture can lead the corporation to prosperity.

ВОПРОСЫ СТАНОВЛЕНИЯ КОРПОРАТИВНОЙ СИСТЕМЫ КУЛЬТУРЫ В КРЕДИТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

З.Г.Ибрагимли

РЕЗЮМЕ

Во время изменения корпоративной культуры нововведения внедряются постепенно и поэтапно. С другой стороны, важным является то, что элементы новой культуры не вступают в противоречие с системой ценностей, существующей в банке. При этом особо важное значение имеет принятие и поддержка новой культуры всеми высшими руководителями. Только в этом случае усовершенствование корпоративной культуры может привести к будущему процветанию корпорации.

Məqalə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "Menecment" kafedrasının 31 yanvar 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 5)

Məqalə redaksiyaya 15 may 2012 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

UOT № 338.2

БАНКОВСКИЕ РИСКИ ПРИ ИПОТЕЧНОМ КРЕДИТОВАНИИ

И.Н.Мамедов

Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Баку, ул. Истиглалийет 6
e-mail: comrad71@rambler.ru

Açar sözlər: ipoteka, kredit riski, faiz dərəcəsinin riski, likvidlik riski, daşınmaz əmlak dəyərinin qiymətləndirilməsi

Keywords: mortgage, credit risk, interest rate risk, liquidity risk, assessment of the value of real estate

Ключевые слова: ипотека, кредитный риск, риск процентной ставки, риск ликвидности, оценка стоимости недвижимости

Умение разумно рисковать – один из элементов предпринимательства в целом, а в банковской деятельности – в особенности. В условиях рынка каждый из его участников принимает некие правила игры и в определенной степени зависит от поведения партнеров. Одним из таких правил можно считать готовность принять на себя риск и учитывать возможность его реализации в своей деятельности. В условиях кризиса проблема профессионального управления банковскими рисками, оперативный учет факторов риска приобретают первостепенное значение для участников финансового рынка, и в особенности для коммерческих банков.

Специфика экономико-правового оборота недвижимости – это многоступенчатость сделок с недвижимостью, требующих особого внимания к юридической стороне сделок.

Это особенно важно в отечественных условиях, где еще не закончено формирование законодательной базы операций с недвижимостью, ряд нормативных документов противоречат друг другу, при проведении сделок не всегда точно определен состав передаваемых прав на недвижимость, слабо развита система регистрации прав на недвижимость и перехода этих прав.

Как показывает опыт становления рынка недвижимости в Азербайджане, причиной возникновения последующих претензий к сделкам, т.е. судебных исков, часто является низкий уровень юридического анализа при проведении сделок, невозможность получения полной информации о правовом статусе недвижимости и правах третьих лиц.

Тщательность юридического исследования, сотрудничество со страховыми компаниями позволяет снизить вероятность этих рисков и предотвратить значительную часть из них.

Ипотечные риски могут быть вызваны разными причинами: экономическими, инфляционными, валютными, налоговыми, политическими, рисками ценных бумаг, рисками неполучения прибыли, рисками банковской неликвидности (ликвидности), неплатежеспособностью клиента, снижением стоимости недвижимости и т.д.

И.Н.Мамедов

Ипотека – это такой вид залога недвижимости, при котором закладываемое имущество не передается в руки кредитора, а остается у должника (залогодателя) в его владении и пользовании. Это означает, что залогодатель, отдавший недвижимость в залог, уже не может быть полным собственником в прямом смысле слова, ибо отсутствует полная «триада» собственности: «владение, пользование и распоряжение», а имеются только «владение» и «пользование» [1].

Запоминающимся событием, как для банковского сектора, так и для населения, которые испытывают потребность в улучшении жилищных условий, стало возобновление в 2009-2010 гг. ипотечного кредитования. С учетом ситуации на строительном рынке страны, с 1 июня 2009 года было возобновлено финансирование по линии Азербайджанского Ипотечного Фонда. Посредством ипотечного кредитования стало возможно оживление рынка недвижимости, на котором наблюдалось 15-процентное снижение цен в течение первой половины 2009 года. В результате возобновления ипотечного кредитования со второй половины 2009 года на рынке недвижимости было предотвращено падение цен. В условиях недостаточного развития фондового рынка в стране, значительная часть средств, как инвесторов, так и населения, инвестируется в рынок недвижимости. Соответственно, с возобновлением ипотечного кредитования была предотвращена потеря их доходов на рынке.

Внедрение операций по долгосрочному жилищному ипотечному кредитованию ставит перед банками ряд особых проблем в области управления своими рисками в силу специфики данного вида кредитования, требующего принятия особых мер по управлению рисками. Заключаются они прежде всего в следующем:

- долгосрочный характер кредита;
- обеспечение возвратности кредитных средств осуществляется в виде залога жилого помещения, приобретенного на средства кредита;
- способ погашения кредита, при котором платежи распределяются равными частями на протяжении всего срока кредита.

Наиболее характерными рисками, присущими данным кредитным операциям являются следующие: кредитный риск, риск процентных ставок, риск ликвидности.

Кредитный риск. Кредитный риск определяется возможностью погашения ссуды заемщиком и достаточностью имущественного обеспечения для ее погашения в случае неспособности заемщика сделать это. Практически это осуществляется путем анализа уровня и стабильности доходов заемщика и его обязательств. В США считается, что максимальное отношение всех досрочных обязательств заемщика к его доходам не может превышать 35%.

Дополнительной защитой от кредитного риска является, например, необходимость внесения покупателем первого взноса в покупку дома за счет собственных средств. Эта величина составляет, как правило, 20% от стоимости дома. Защита здесь двоякая. Во-первых, снижается риск неуплаты заемщиком кредита (заемщик уже вложил собственные средства и не захочет их потерять). Во-вторых, вкладывая собственные средства, заемщик будет стремиться к снижению цены, а значит, возрастает надежность имущественного обеспечения кредита.

Риск процентной ставки. Банковская прибыль (доход кредитора) формируется, в основном, за счет разницы в процентах по выданным кредитам и привлекаемым источникам (по депозитам, банковским займам, выпускаемым цен-

И.Н.Мамедов

ным бумагам и др.). Риск процентной ставки – это риск недополучения банками прибыли в будущем в результате изменения процентных ставок (по самым разным причинам, в частности, в связи с экономической или иной ситуацией, выбором неэффективной банковской политики, выбором неправильных инвестиционных инструментов и технологий и т.д.), т.е. когда процентная ставка, по которой выдан кредит заемщику, оказывается меньше, чем процентная ставка по привлекаемым банком в настоящее время или в будущем средствам. Сбалансированность банковских активов и пассивов как по ставкам, так и по времени является основной сложностью в долгосрочном кредитовании, в частности, в связи со свободным режимом изъятия средств (или предупредительным, в зависимости от технологии сбережения) по депозитам, а также непредсказуемостью рыночных ставок и другим причинам.

Риск ликвидности. Данный риск возникает при недостатке ликвидных ресурсов у банка и при наступлении сроков платежей по своим обязательствам, который возникает в силу несбалансированности его активов и пассивов.

В качестве системных причин, влияющих на степень кредитного риска, следует отметить:

- уровень развития законодательной базы, ее адекватность задачам развития системы жилищного ипотечного кредитования населения;
- социально-экономическая стабильность в стране, уровень развития жилищного рынка, наличие достаточно платежеспособного спроса на ипотечные кредиты.

Вопросы кредитного риска решаются комплексно, это государственная политика, политика кредитных учреждений области первичного взноса. И здесь большая роль принадлежит правильному выбору кредитных технологий и инструментов как составная часть андеррайтинга или банковской политики.

Обычный ипотечный кредит для многих западных стран имеет средний показатель заемного капитала (процентное соотношение заемного капитала к стоимости заложенной недвижимости) порядка 70%. В Германии этот процент составляет 50-60%, в США – 75%. Остальные 25-40% стоимости недвижимости – собственные средства заемщика (или доля собственного капитала) в стоимости недвижимости [2]. Таким образом, выдаваемый кредит всегда меньше стоимости недвижимости на сумму взноса и максимальная сумма кредита обычно определяется исходя из этих показателей.

В такой ситуации основную роль играет оценка стоимости недвижимости. Во-первых, от нее непосредственно зависят все стандартные показатели кредита. Завышение или занижение стоимости недвижимости приводит к завышению или занижению суммы кредита, его первоначального взноса, а также платы за кредит (которая в сумме обычно больше одной стоимости недвижимости). Все это влияет на общую доступность кредита. Во-вторых, правильная оценка стоимости кредита – это надежность кредита для всех участников рынка: государства, кредиторов, инвесторов. Реальная стоимость недвижимости необходима при сделках купли-продажи, при кредитовании под залог имущества, при страховании, при наступлении страховых случаев и определении ущерба, при налогообложении [3].

Таким образом, практически самую большую роль играет оценка стоимости недвижимости. Во-первых, от нее непосредственно зависят все стандартные показате-

И.Н.Мамедов

тели кредита. Завышение или занижение стоимости недвижимости приводит к завышению или занижению суммы кредита, его первоначального взноса, а также платы за кредит (которая в сумме обычно больше одной стоимости недвижимости). Все это влияет на общую доступность кредита. Во-вторых, правильная оценка стоимости кредита – это надежность кредита для всех участников рынка: государства, кредиторов, инвесторов. Реальная стоимость недвижимости необходима при сделках купли-продажи, при кредитовании под залог имущества, при страховании, при наступлении страховых случаев и определении ущерба, при налогообложении [3].

В мировой практике существует еще один важный показатель надежности и доступности ипотечного кредита, который выражает отношение стоимости недвижимости к годовому доходу семьи. В странах со сбалансированной рыночной экономикой этот показатель находится в пределах 3-4, а в высокоразвитых странах - 2-3,5. В целом считается, что рынок жилья и ипотечного кредита могут нормально функционировать, если это отношение не превышает 4,5.

Коэффициент, характеризующий отношение стоимости жилья к совокупному семейному годовому доходу в Азербайджане, астрономически высок из-за искаженной стоимости жилья, достаточно сильно приближенной к западным ценам и в ряде случаев превышающей их, и крайне низких легальный доходов граждан. В настоящее время данный показатель не выдерживает критики, так как он более чем в десять раз выше средних рыночных показателей. Более точно этот показатель рассчитывается исходя из средней стоимости приобретаемой недвижимости, которая варьирует в пределах 1:10.

Управление кредитным риском со стороны банка определяет необходимость проведения постоянного контроля за состоянием и качеством кредитного портфеля банка как по его структуре кредитов, так и с точки зрения мониторинга за отдельными группами кредитов.

Контроль и регулирование кредитного портфеля включают в себя:

- контроль за качеством предоставляемых кредитов;
- распределение и мониторинг кредитов по группам рисков в соответствии с требованиями ЦБА и внутренними инструкциями банка;
- создание резервных фондов на возможные потери по ссудам;
- своевременное выявление проблемных кредитов и разработанный план мероприятий по работе с ними;
- разработка программ по возврату кредитов.

При риске процентной ставки банковская прибыль формируется, в основном, за счет разницы в процентах по выданным кредитам и привлекаемым источникам (по депозитам, банковским займам, выпускаемым ценным бумагам и др.). Сбалансированность банковских активов и пассивов как по ставкам, так и по времени является основной сложностью в долгосрочном кредитовании, в частности, в связи со свободным режимом изъятия средств (или предупредительным, в зависимости от технологии сбережения) по депозитам, а также непредсказуемостью рыночных ставок и другим причинам.

Риск ликвидности возникает при недостатке ликвидных ресурсов у банка и при наступлении сроков платежей по своим обязательствам, который возникает в силу несбалансированности его активов и пассивов.

И.Н.Мамедов

В процессе долгосрочного ипотечного кредитования обостряется проблема обеспечения ликвидности баланса банка. Это связано с тем, что ресурсная база ипотечных кредитов формируется в значительной степени за счет привлечения краткосрочных кредитов и депозитов. В этих условиях велика вероятность возникновения ситуации неплатежеспособности в результате невозможности банка полностью покрыть срочные обязательства по пассивным операциям, поскольку отвлечение средств в долгосрочные кредиты не компенсируется привлечением долгосрочных пассивов.

Литература

1. Асаул А.Н. Экономика недвижимости. 2-е изд. СПб.: Питер, 2010
2. Косарева Н.Б. Основы ипотечного кредитования. М.: ИНФРА-М, 2007
3. Шакаралиев А.Ш., Асаул А.Н., Денусова И.В. и др. Экономика недвижимости: Учебник для вузов. Баку: «Игтисад Университети», 2004
4. İpoteka haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (15 aprel 2005-ci il № 883 İQ)

İPOTEKA KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ BANK RİSKLƏRİ

İ.N.Məmmədov

XÜLASƏ

Bu məqalədə bugünkü Azərbaycan iqtisadiyyatına xas olan ipoteka kreditləşməsi ilə xarakterizə olunan bank risklərinə baxılır. Borc götürülmüş kapitalın girov qoyulan daşınmaz əmlakın dəyərinə olan faiz nisbəti haqqında məlumatlar verilmişdir.

BANKING RISKS IN HYPOTHECARY CREDITING

I.N.Mammadov

SUMMARY

Banking risks in mortgage, so inherent in today's Azeri economy, are described in this article. The data related to the percentage ratio of borrowed funds with the value of mortgaged property are presented.

Məqalə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "Qiymət və qiymətləndirmə" kafedrasının 25 may 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 11)

Məqalə redaksiyaya 1 iyun 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 330.322.54

İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNDƏ UÇOT OBYEKTlərİNİN TƏRKİBİNİN ƏSASLANDIRILMASI VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

D.D.Fərəcova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: farajovadilber@mail.ru

Açar sözlər: investisiya xərcləri, maliyyə uçotu, investisiya uçotu, maliyyə qoyuluşu, qiymətli kağızlar

Keywords: investment outlay, fiscal accounting, accounting for investment, financial investment, securities

Ключевые слова: инвестиционные затраты, финансовый учёт, учёт инвестиций, финансовые вложения, ценные бумаги

Tranzitiv iqtisadiyyat şəraitində istehsal sahələrinə müxtəlif layihələrə və tədbirlər üzrə real investisiya qoyuluşu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsərrüfat subyektlərinin stabil mənfəət əldə etmək səyi menecerləri yüksək gəlirli vəsait qoyuluşu istiqamətlərini axtarmağa, az riskli kapital qoyuluşu variantlarının maliyyələşdirilməsi üçün yerli və xarici investorları cəlb etmək yollarını müəyyən etməyə məcbur edir. Milli iqtisadiyyatın hazırkı inkişafı şəraitində investisiya fəaliyyətinin spesifik problemlərinin az öyrənilməsi ilə bağlı belə tədbirlərin həyata keçirilməsinə praktiki tələbat kifayətedici səviyyədə təmin oluna bilməz. Qoyulmuş məsələlərin aktuallığı, hər şeydən əvvəl, təsərrüfat subyektinin investisiya fəaliyyətinin mühasibat uçotunun nəzəri metodoloji əsaslarının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Buna görə də dəqiq və əsaslandırılmış anlayışların formalaşdırılması sonrakı tədqiqatların aparılması üçün zəmin yaradır.

İqtisadi ədəbiyyatda «investisiya» anlayışı olduqca müxtəlif mənalarda istifadə olunur. Verilmiş anlayışların təhlili əsasında onları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupda investisiyalar mənfəət əldə etmək və ya digər fayda almaq (kapitalın artırılması) məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinə yönəldilməş əmlak növləri (pul vəsaiti, material resursları) kimi nəzərdən keçirilir. İkinci qrup anlayışa görə, investisiya maliyyə resurslarının istifadəsi ilə bağlı prosesdir (resursların sərfi, kapitalın inkişafı üsulu, sahibkarlıq davranışları).

Şeremet V.V., Pavliçenko V.M. və Şapiro V.D. investisiya resursları kimi mənfəət (gəlir) əldə etmək və müsbət iqtisadi və sosial səmərəyə nail olmaq məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinə yönəldilmiş pul vəsaitini, məqsədli bank əmanətlərini, payları, səhmləri və digər qiymətli kağızları, texnologiyaları, lisenziyaları, o cümlədən, əmtəə nişanları, kreditlər üzrə lisenziyaları, əmlak hüquqları, intellektual mülkiyyəti təhlil etmişlər (7, s.17). Bu qaydada verilmiş anlayış faktiki olaraq investisiya resurslarının mümkün növlərini səciyyələndirir.

Blank İ.A. təşkilatın investisiya resurslarını real və maliyyə investisiyası obyektlərinə qoyuluşların həyata keçirilməsi üçün onun cəlb etdiyi kapitalın bütün formaları kimi səciyyələndirir [1, s.96]. Müəllif investisiya olunan obyektlərə vəsait qoyuluşlarını investisiya resurslarından istifadənin əsas məqsədi hesab edir.

İnvestisiya məsələləri ilə bağlı K.A.Kirsanovun da fikirləri diqqəti cəlb edir. Müəllif investisiya resursları anlayışına həm istehlak oluna bilən və həm də investisiya istiqamətinin həyata keçirilməsi dövründə yarana biləcək resursların bütün növlərini (əmlak hüququ, maliyyə, təşkilati, intellektual, insan resursları, xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlər və başqları) aid edir [2, s.14].

Fikrimizcə, müəllifin investisiya resursları anlayışına yanaşması düzgündür. Belə ki, həqiqətən də eyni növ əmlak konkret investisiya layihələrinin yerinə yetirilməsi çərçivəsində investisiya resursu, eləcə də investisiya obyektinə ola bilər. Məsələn, binanın tikilməsi layihənin məqsədi ilə bilər, bina isə, öz növbəsində, təşkilatın yeni struktur bölməsinin yaradılması zamanı investisiya resursu kimi çıxış edə bilər.

Lapuşta M.Q.və Nikolski P.S. tərəfindən təklif olunan anlayışa görə investisiya resursları təşkilatın investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün formalaşdırılan bütün pul növləri və ya digər aktivlərdir [6, s.152]. Həmin mövqenin müəllifləri investisiya fəaliyyətində investisiya resurslarının tətbiqinin istiqamətliyini qeyd edirlər.

Beləliklə, investisiya resursları dedikdə investisiya fəaliyyəti obyektlərinə vəsait qoyuluşu üçün istifadə olunan təşkilatın istənilən resurs növləri (kapital, material, maliyyə, təşkilati, əmək, intellektual, texnoloji, informasiya resursları, eləcə də əmlak hüququ və başqaları) başa düşülməlidir. İnvestisiya resurslarının təklif olunan anlayışının ikinci hissəsi onların investisiya fəaliyyəti obyektlərinin yaradılmasına yönəldilməsini səciyyələndirir. Bu prosesi investisiyalaşdırma adlandırmaq olar.

Kulman A. investisiya qoyuluşunu (investisiyalaşdırma) bilavasitə əmanətlərin istehsal vasitələrinə transformasiya olunmasını proses kimi səciyyələndirir [4, s.86-87]. Lipşis İ.V. və Kosov V.V. investisiya əməliyyatlarını bir ildən yuxarı müddətdə təşkilatın fayda əldə edəcəyini təmin edəcək layihələrin reallaşdırılmasına pul vəsaiti qoyuluşları ilə əlaqədar əməliyyatlar kimi nəzərdən keçirir [5, s.123]. Qeyd olunan anlayış investisiyalaşdırma realizə olunmuş layihələr üzrə gəlirlərin əldə olunması prosesinin dövriliyini göstərir.

Fikrimizcə, investisiyalaşdırma təşkilat tərəfindən müxtəlif faydanın əldə olunmasını təmin edən layihələrin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar investisiya əməliyyatlarının məcmusu kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu proses çərçivəsində investisiya xərcləri çəkilir. Həmin anlayışı dəqiqləşdirərək investisiya xərclərini investisiya fəaliyyəti obyektlərinin yaradılmasına xərc kimi müəyyən etmək olar.

Qiymətli kağızlar, məqsədli pul əmanətləri, elmi-texniki məhsul, əmlak hüququ və intellektual mülkiyyət hüquqları, məhsul satışı bazarlarının genişləndirilməsi, yeni növ məhsulların istehsalı və satışı, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması, resursqoruyucu texnologiyaların və müasir əsas vəsaitlərin tətbiqi investisiya məhsulu kimi nəzərdən keçirilə bilər.

İnvestisiya layihələrinin həyata keçirilməsindən səmərə və ya fayda müxtəlif ola bilər. Lakin uçot obyektinə kimi layihənin yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə olunan pul gəlirləri ilə onların həyata keçirilməsinə çəkilən xərclər arasında fərq kimi müəyyən olunan iqtisadi faydanı fərqləndirmək lazımdır.

Kommersiya təşkilatlarının investisiya fəaliyyətinin uçotu obyektlərinin qeyd olunan növləri auditin obyektləri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Belə nəticə aşağıdakı şərtlərlə izah olunur. Belə ki, maliyyə hesabatlarının auditinin aparılması prosesində bütövlükdə təşkilatın mühasibat hesabatının dürüstlüyü və o cümlədən investisiya fəaliyyətinin mühasibat uçotu obyektlərinin vəziyyətini əks etdirən ayrı-ayrı göstəricilərin qiymətli kağızlar, məqsədli pul əmanətləri, elmi-texniki məhsul, əmlak hüququ və intellektual mülkiyyət hüquqları, məhsul satışı bazarlarının genişləndirilməsi, yeni növ məhsulların istehsalı və satışı, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması, resursqoruyucu texnologiyaların və müasir əsas vəsaitlərin tətbiqi investisiya məhsulu kimi nəzərdən keçirilə bilər.

mətləndirilməsi həyata keçirilir. İdarəetmə auditori çərçivəsində investisiya fəaliyyətinin idarəetmə uçotu sistemində formalaşan göstəricilər tədqiq olunur. Burada məqsəd həmin göstəricilərin dürüstlüyünü təsdiq etmək və investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və investisiya resurslarından səmərəli istifadə olunması üzrə tədbirlərin hazırlanmasıdır. Daha doğrusu, uçot və auditori müxtəlif metodları təşkilatın investisiya fəaliyyəti obyektlərinin məzmununu və dinamikasını xarakterizə edən göstəricilərin formalaşdırılmasına və tədqiq edilməsinə yönəldilmişdir.

Kommersiya təşkilatlarının investisiya fəaliyyəti haqqında dürüst informasiya təqdim etmək üçün investisiya resursları, xərcləri, aktivləri və məhsulları haqqında, eləcə də həmin fəaliyyət çərçivəsində əldə olunan iqtisadi səmərə haqqında məlumatları identifikasiya etmək, qeydiyyat almaq və ümumiləşdirmək lazımdır. Onlardan bəzilərinin maliyyə ekvivalenti vasitəsi ilə asanlıqla uçota almaq, qiymətləndirmək mümkündürsə, bəzilərinin uçota alınması və qiymətləndirilməsi subyektiv xarakter alır.

Maliyyə uçotu çərçivəsində investisiya resurslarının qiymətləndirilməsi mövcud qanunvericiliklə ciddi rəqləmləndirilmişdir. Amma idarəetmə uçotu sistemində belə rəqləmləşdirmə yoxdur. İdarəetmə uçotu sistemində tətbiq olunan qiymətləndirmə növləri idarəetmə hesabatının formalaşdırılmasının məqsədindən, idarəetmə vəzifələrinin məzmunundan və informasiya imkanlarından asılı olaraq müəyyən olunur.

Əksər müəlliflərə görə kapital qoyuluşu investisiya aktivlərinin investisiyalaşdırılmasıdır. Onlar belə hesab edirlər ki, investisiya təşkilatın uzun dövrə istehsal amilləri (real investisiya) ilə təmin olunmasına və ya qiymətli kağızların alınmasına (portfel investisiyası) yönəldilmiş kapital qoyuluşudur. Uçot təcrübəsində «kapital qoyuluşu» anlayışı həmin sözün dar mənasında əsas vəsaitlərin təkrar istehsalına xərclər kimi istifadə olunur. Geniş mənada kapital qoyuluşları dedikdə, təşkilatın qeyri dövriyyə aktivlərinin hər hansı bir növünə, o cümlədən uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarına investisiyaları başa düşülür [3, s.84-85].

Təşkilatın maliyyə qoyuluşlarına dövlət qiymətli kağızları, digər təşkilatların qiymətli kağızları, o cümlədən ödənilmə tarixi və dəyəri müəyyən edilmiş borc qiymətli kağızlar (istiqrazlar, veksellər), digər təşkilatların (o cümlədən törəmə və asılı cəmiyyətlərin) nizamnamə kapitalına qoyuluşlar, digər təşkilatlara verilən borclar, kredit təşkilatlarında depozit əmanətlər, tələb etmə hüququndan imtina əsasında əldə edilmiş debitor borcları və b. daxildir. Maliyyə qoyuluşları investisiya fəaliyyəti çərçivəsində həyata keçirilir.

Beləliklə, investisiya fəaliyyəti çərçivəsində kapital və maliyyə qoyuluşları həyata keçirilir. Investisiya fəaliyyəti çərçivəsində maliyyə qoyuluşları uzunmüddətlidir. Maliyyə qoyuluşlarının uçotu ilə bağlı mühasibat uçotu üzrə əsasnamədə təşkilatlara maliyyə qoyuluşlarının mühasibat uçotu vahidini müstəqil olaraq təşkil etmək hüququ verilir. Bu halda istifadəçilər həmin qoyuluşlar haqqında tam və dürüst informasiya ilə təmin olunmalıdırlar.

Bir qayda olaraq, kommersiya təşkilatları maliyyə uçotu çərçivəsində maliyyə qoyuluşlarını onların növləri, təşkilat – emitent və uçot qiyməti üzrə uçota alırlar. Borc qiymətli kağızlar üzrə onların alınmasına faktiki xərc ilə nominal dəyəri arasındakı fərq məbləğinin onların dövriyyəsi müddəti ərzində həmin qiymətli kağızlar üzrə çatası gəlirin hesablanmasından asılı olaraq ardıcıl maliyyə nəticələrinə aid edilməsinə icazə verilir. Tam ödənilməmiş maliyyə qoyuluşu obyektləri (borclardan başqa) balansın aktivində müqavilə üzrə onların alınmasına faktiki xərclərin tam məbləğində əks etdirilir. Bu zaman

obyekt üzrə hüquq investora keçirsə ödənilməmiş məbləğ mühasibat balansının passivində kreditorlar maddəsinə aid edilir. Qalan hallarda maliyyə qoyuluşu obyektlərinin alınmasına aid edilən məbləğ mühasibat balansının aktivində debitorlar maddəsi üzrə göstərilir.

Qeyd olunduğu kimi, maliyyə uçotu çərçivəsində investisiya resurslarının qiymətləndirilməsi mövcud qanunvericiliklə ciddi reqlamentləşdirilsə də idarəetmə uçotu sistemi çərçivəsində belə reqlamentləşdirmə yoxdur. Ayrıca obyekt kimi kassa və faktiki investisiya xərclərini öyrənmək vacibdir. Belə ki, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi zamanı müəyyən məbləğdə pul vəsaiti ayırmaq və onlardan istifadəyə nəzarətin təşkili zəruridir. İnvestisiya fəaliyyətinin uçotu və auditinin obyektini kimi layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə olunmuş pul gəlirləri ilə onların yerinə yetirilməsi üçün pul sərfinin fərqi kimi hesablanan iqtisadi səmərəni fərqləndirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Бланк И.А. Основы инвестиционного менеджмента. Т.1, К., Ника-Центр, 2001
2. Кирсанов К.А. И др. Инвестиции и антикризисное управление. М., Калита, 2000
3. Круглов М.И. Стратегическое управление компанией. М., RDL, 1998
4. Кульман Ф. Экономические механизмы (пер. с фр.). М., Университет, 1993
5. Липшиц И.В., Косов В.В. Инвестиционный проект: методы подготовки и анализа. М., ВЕК, 1996
6. Современный финансово-кредитный словарь (под ред. М.Г.Лапусты, П.С.Никольского. М., ИНФРА-М, 1999
7. Шеремет А.Д., Павличенко В.М., Шапиро В.Д. Основы финансового менеджмента. М., ИНФРА-М, 2001

FEASIBILITY AND ASSESSMENT FOR THE STRUCTURE OF REFERENCE OBJECTS OF INVESTMENT ACTIVITIES

D.D.Farajova

SUMMARY

Various types of investment resources used in investment activities are considered in this article. Analysis of different approaches to their essence is made.

ОБОСНОВАНИЕ И ОЦЕНКА СОСТАВА УЧЁТНЫХ ОБЪЕКТОВ В ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Д.Д.Фараджова

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены различные типы инвестиционных ресурсов в процессе осуществления инвестиционной деятельности и анализированы разные подходы к их сущности.

Məqalə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "İqtisadi təhlil və audit" kafedrasının 25 may 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 14)

Məqalə redaksiyaya 11 iyun 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 330.322.01

İNVESTİSİYA RİSKLƏRİNİN SİSTEMLİ İDARƏ OLUNMASI

T.İ.Kərimova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: ilgar_mamedovn@yahoo.com

Açar sözlər: risk, investisiya potensialı, region, investisiya mühiti, differensiaslaşma

Keywords: risk, investment potential, region, investment climate, differentiation

Ключевые слова: риск, инвестиционный потенциал, регион, инвестиционный климат, дифференциация

Ölkədə investisiya potensialından istifadə səviyyəsi regionlarda investisiya risklərinin azaldılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Regionun investisiya riskinin formalaşmasının çoxamilliyi və mürəkkəb struktura malik olması onun qiymətləndirilməsi və idarə edilməsinin metodoloji əsaslarının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Bu yanaşma ona əsaslanır ki, iqtisadiyyatın innovasiya inkişaf vektoruna yönəldilmiş keyfiyyətli transformasiyası xeyli dərəcədə ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin vahid tam kimi birgə təşkilindən yaranan sinergetik effektin ölçüsündən asılı olur. Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsində, istehsal göstəricilərinin, investisiya mühitinin dinamikasında regionlararası fərqlərin artması bir tərəfdən investisiya resurslarının ərazi cəhətdən yenidən bölüşdürülməsinin gizli kanallarının nəticəsi sayılır, digər tərəfdən isə investisiya proseslərinin və onları müəyyən edən amillərin baş verməsi üzrə spesifik şəraiti formalaşdırır. Sonuncular arasında xüsusi rol regional investisiya risklərinə, həmçinin regionun tipindən asılı olaraq spesifik surətdə formalaşan və investisiyadan istifadə nəticələrinə müxtəlif formada təsir edən risklərə məxsusdur. Belə vəziyyət prinsipə yeni metodoloji mövqedən regionun investisiya risklərinin idarə edilməsinə müvafiq yanaşmanın hazırlanmasını zəruri edir.

Regionların iqtisadiyyatının inkişafında qeyd olunan fərqlər onların sərhədlər daxilində riskləri formalaşdıran amillərin konkretləşdirilməsinin zəruri şərti kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, hər bir regionun daha yüksək dərəcədə (makroiqtisadi səviyyədə) sistemə məxsusluğu regional investisiya risklərini formalaşdıran ümumi amillər kompleksinin mövcudluğunu izah edir. Həm bütövlükdə regional iqtisadiyyat sistemində, həm də onun ayrı-ayrı alt sistemlərinə rəğmən, yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən idarəetmə təsirlərinin işlənməsi daha çevik xarakter daşıyır.

Regional investisiya risklərinin təsnifatı onların formalaşması amilləri ilə müəyyən edilir. Regional investisiyalarla bağlı risk formalaşdırıcı və risk əmələ gətirən amillərin müəyyən edilməsi və seçilməsinin başlanğıc mərhələsində onları iki böyük qrupa - ümumi (makroiqtisadi) və spesifik regional (regional amillərin təsiri nəticəsində konkret ərazinin sərhədlərində yaranan) risklərə bölmək lazımdır. Regional investisiya risklərinin sistemli idarəedilməsinin metodoloji əsaslandırılmasının baza mərhələsi kimi sonuncuların konkretləşdirilməsi xeyli dərəcədə müəyyən ərazinin sərhədlərində makroiqtisadi determi-

T.İ.Kərimova

nantların düzgün və adekvat uçotundan asılıdır.

Riskin hər bir növü aqreqatlaşmanın hətta ən aşağı səviyyəsində belə, həmişə komponentlər çoxluğuna malikdir və xüsusilə də meydana çıxma şəraitindən asılı olaraq bir sıra şəkildəyişmələrə malik olur. Buna görə də, riskin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi həmişə riskin idarəetmə obyektı, riskin daşıyıcı obyektı, investisiya layihəsinin xüsusiyyəti, bütövlükdə regionun investisiya mühiti, habelə idarəetmə subyektinin spesifik xarakterik cəhəti üçün uyğunlaşmış konkret xarakter daşmalıdır. Lakin bu, investisiya riskinin təsnifləşdirilməsinə, qiymətləndirilməsinə və idarə edilməsinə yanaşmaların universallaşdırılmasının prinsipcə qeyri-mümkünlüyünü göstərir və əksinə, tədqiqat obyektinin mürəkkəbliyi təhlilə və qiymətləndirməyə vahid metodoloji yanaşmaların axtarışının zəruriliyini şərtləndirir. Belə paradıqma çərçivəsində ayrı-ayrı mezosəviyyəli ərazicə lokal iqtisadi sistem sərhədlərində investisiya proseslərinə və bununla bağlı investisiya risklərinə rəğmən idarəetmə strategiyalarının diferensiallaşdırılması aydın görünür. Başqa sözlə desək, ölkənin iqtisadiyyatında investisiya proseslərinin təhlili zamanı onların ərazi lokallaşdırılmasının tədqiqinin, daha doğrusu, regiona investisiya fəallığının mezoobyektı kimi baxılmasının vacibliyini aktuallaşdırır. Regional iqtisadiyyat sistemində üfuqi (trend) və şaquli (struktur) təhlil metodları ilə investisiya risklərinin idarə edilməsinə nəzəri və tətbiqi yanaşmaların bu metodoloji mövqelər baxımından sistemləşdirilməsi təsərrüfat subyektləri və ərazi hakimiyyət orqanları tərəfindən razılaşdırılmış idarəetmə qərarlarının qəbulunun effektiv mexanizminin işlənilib hazırlanması üçün zəruridir.

Bu, tədqiqat üçün qəbul edilmiş məsələlərə iki mövqedən yanaşmanı izah edir. İlk növbədə, elə bir vəziyyət nəzərə alınır ki, investisiya fəaliyyətinin bütün növləri və formaları həmişə risklidir, bu da həm ayrı-ayrı müəssisə səviyyəsində, həm də region səviyyəsində investisiya fəallığının parametrlərinin daim qiymətləndirilməsi və nəzarət olunması zəruriliyini doğurur. Digər tərəfdən, investisiya proseslərinin risk tərkiblərinin nəzərə alınması, onun xarakterik cəhətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün «regionun investisiya riski» anlayışının mahiyyətinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Belə ki, onun sistemli xarakteri sinergetik effektin əmələ gəlməsini şərtləndirir. Bunun nəticəsi olaraq, o heç də bu ərazidə lokallaşdırılmış bütün ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin apardığı investisiya risklərinin sadəcə cəmi kimi götürülmür, onların yeni xassələrini doğurur, çünki bütövlükdə region səviyyəsində investisiya riski ayrı-ayrı müəssisələrin investisiya risklərinə nisbətən həm arta, həm də azala bilər.

Regionun investisiya risklərinin risk əmələgətirən amillərin bütün məcmusu nəzərə alınmaqla genişləndirilmiş tipologiyası ayrı-ayrı risk növlərinin terminoloji anlayışını dəqiqləşdirməyə və onların xarakterik cəhətləri əsasında regionda investisiya riskinin kompleks qiymətləndirmə sistemini qurmağa imkan verir.

Regionda investisiya fəaliyyətinin risk formalaşdırıcı amillərinin differensiasiyası kontekstində bütün makro və mezo-iqtisadi xarakterli amillər iki böyük qrupa bölünürlər. Əgər bunlardan birincisi bir sıra ümumi cəhətlərə malik amilləri birləşdirsə, ikinci qrupa daxil olan amillər bir-birindən investisiya fəallığının obyekt və ya subyektinə təsirin operativliyinə görə fərqlənir, təhdud və təhlükəyə bölünürlər. Təhlükələr, bir qayda olaraq, cari vaxt anında fəaliyyət göstərirlər və operativ idarəetmə tələb edirlər; təhdidlər isə özündə vaxtı uzadılan (potensial) təhlükələri birləşdirir və təhdidin minimumlaşdırılması mövqeyindən riskin idarə edilməsi strateji xarakter daşıyır. Investisiya riskinin amilləri kimi təhdid və təhlükə kompleksi investisiya riskləri doğur-

T.İ.Kərimova

maqla, regionun investisiya proseslərinə davamlı təsir edir ki, bu da onların profilində cəmləşir. Investisiya risklərinin profili dedikdə, keyfiyyət və vaxt müəyyənliyi şəraitində onların məzmununu müəyyən edən növ və yarımnovlərin məcmusu başa düşülür.

Regionun investisiya riskləri tipologiyasının qurulması onların yeni metodoloji mövqelərdən idarəetmə obyektini kimi başa düşülməsini dəqiqləşdirməyə və onların idarə edilməsi üzrə uyğun yanaşmaların işlənilib hazırlanması üçün əsasını formalaşdırmağa imkan verir. Buna uyğun olaraq, regionun investisiya riskinin kompleks qiymətləndirilməsi regionda investisiya proseslərinin və bütövlükdə regional iqtisadiyyatın idarə edilməsi sistemində riskin idarə edilməsinin başlanğıc mərhələsi kimi qarşıda durur.

Regionun investisiya riskinin idarə edilməsinə iki tərəfdən baxılmalıdır: idarəetmə obyektini mövqeyindən və idarəetmə subyektinin xarakterik cəhəti nöqtəyi-nəzərindən. İdarəetmənin spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən investisiya riskinə idarəetmə obyektini kimi («investisiya riskinin idarə edilməsi» anlayışına əsaslanmaqla) baxmaq lazımdır, digər tərəfdən, o, regional iqtisadi sistemin ayrılmaz bir hissəsi kimi çıxış edir. Bundan başqa, investisiya riskinin parametrləri riskin idarə edilməsi prosesinin həyata keçirilməsi zamanı özü-özlüyündə məqsədli sayılır.

Regional iqtisadiyyatın ümumi idarəetmə sisteminin elementi kimi investisiya risklərinin müntəzəm əsaslarla idarə edilməsinin həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə bu prosesi daha obyektiv edən bəzi risk göstəriciləri sisteminə əsaslanmalıdır.

İdarəetmə subyekti tərəfindən investisiya riskinin spesifik xüsusiyyəti menecment riskinin strategiya və taktikasının qərar qəbul edən şəxsin (QQŞ) investisiya riskinə rəğmən meyilliyindən asılıdır: riskin eyni parametrləri müxtəlif idarəetmə subyektləri tərəfindən müxtəlif cür qəbul edilə və müvafiq olaraq, investisiya riski obyektinin idarə edilməsi üzrə kəskin fərqlənən hərəkətləri qəsdən törədə və ya onun təşəbbüsçüsü ola bilərlər.

Investisiya riski idarəetmə obyektini kimi onun əmələ gəlmiş tərkiblər nöqtəyi-nəzərindən və ifadə edən təsirin həyata keçirilməsi baxımından mürəkkəb sayılır. Bu onunla əlaqədardır ki, investisiya riskinin idarə edilməsi prosesi vasitəli xarakter daşıyır, yəni obyekt kimi investisiya riskinə bilavasitə təsir imkanı yoxdur. Beləliklə, hər hansı iqtisadi sistemin «ənənəvi» idarəetməsinə həyata keçirərkən idarəedicini təsir bilavasitə idarəetmə obyektinə düşür, investisiya riskinin idarə edilməsi zamanı təsir iqtisadi sistemə, daha çox isə riskə təsir məqsədilə bu riski «doğuran» konkret altsistemə edilir.

Regionun investisiya riskinin idarə edilməsi sistemi subyekt-obyekt yanaşması kontekstində, bir tərəfdən, regionun ümumi idarəetməsinin bir hissəsini əhatə edir, digər tərəfdən, müəyyən hallarda daha yüksək səviyyədə yerləşir ki, bunun üçün də ümumi idarəetmə müəyyən dərəcədə tabeli sayılır. Əgər iqtisadi obyekt risk vəziyyətində yerləşirsə və onun idarə edilməsi üzrə qərar qəbul edilirsə, onda riskli vəziyyət müxtəlif nəticələrə malik ola bilər ki, bu da ümumən, həm müsbət, yəni mənfəət, həm də mənfə, yəni zərər kimi qəbul edilə bilər.

İterasiya (çoxdəfəli) prosesinin hər bir tsiklində investisiya riskinin obyektini haqqında informasiya idarəetmə subyektinə daxil olur ki, bu da idarəetmə təsirini hazırlayır və reallaşdırır. Bundan sonra, obyektin investisiya riskinin xarakteristikalarında baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi, eləcə də parametrlərin təshihini imkanlarının təmin olunması və yeni, dəqiqləşdirici və qoruyucu idarəetmə təsirlərinin reallaşdırılması üçün həmin informasiyaların idarəetmə subyektinə ötürülməsi də mütləq sayılır.

T.İ.Kərimova

Regionun investisiya risklərinin idarə edilməsi zamanı idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesi ənənəvi xarakter daşıyır: idarəetmə subyekti məqsədli informasiya, daha doğrusu, riskin arzuolunan parametrləri haqqında informasiya alır; həmin informasiya əsasında obyektin investisiya riskinin xarakterik cəhətlərinin dəyişməsinə gətirib çıxaran idarəedici təsir hazırlayır. Bu dəyişiklik idarəetmə subyekti tərəfindən nəzərdə tutulan trayektoriya üzrə idarəetmə obyektinin, yəni investisiya riskinin hərəkətini ifadə edir. Onu da qeyd edək ki, idarəetmə subyekti idarəedici təsir nəticəsində dəyişən risk parametrləri haqqında nəzarət informasiyası alır. İdarəedən hissədə investisiya riskinin faktiki xarakterik cəhətlərinin arzuolunan trayektoriyalarla müqayisəsi aparılır və kənarlaşma aşkara çıxarıldığı halda idarəetmə subyekti yeni təsir yaradır ki, bu da riskin idarəetmə obyektini arzuolunan trayektoriyaya qaytarır. Bütün bunlardan göründüyü kimi, investisiya riskinin idarə edilməsi iterasiya xarakteri daşıyır. Bu prosesdə idarəetmənin planlaşdırma, təşkilati, motivasiya və nəzarət kimi əsas funksiyaları reallaşdırılır.

Ədəbiyyat

1. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu. 2 iyul 2002-ci il.
2. “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamə”. “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 oktyabr 2009-cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu. 2 iyul 2002-ci il.
5. Həsənlı M.X. Vergilər. B., Şərq-Qərb, 1998, 416 s.
6. Əliyev R.B., Novruzov N.A., Məmmədov M.A. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı, 2003, 432 s.

SYSTEM MANAGEMENT OF INVESTMENT RISKS

T.I.Kerimova

SUMMARY

This article presents an analysis of current state of investment climate in the Republic of Azerbaijan and a study of scientific and practical experience in the field of strategic management of investment. The possible ways to improve the investment climate in Azerbaijan are suggested.

СИСТЕМНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ РИСКАМИ

Т.И.Керимова

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется современное состояние инвестиционного климата в Азербайджанской Республике, исследуется научный и практический опыт в области стратегического управления инвестициями. Предлагаются возможные пути и направления активизации инвестиционного климата в Азербайджане.

Мəqalə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Qiymət və qiymətləndirmə” kafedrasının 25 may 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 11)

Məqalə redaksiyaya 12 iyun 2012 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

UOT № 331.5

**ƏMƏK BAZARINDA MƏŞĞULLUĞUN İQTİSADI-DEMOQRAFİK
ASPEKTLƏRİNİN TƏDQIQİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI**

N.Q.Adilova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: novruzeadilova@mail.ru

Açar sözlər: əmək bazarı, işçi qüvvəsi, istehsal münasibətləri, mülkiyyət, əmək ehtiyatları, məşğulluq, insan resursları

Keywords: labour market, manpower, production relations, property, manpower reserves, employment, human resources

Ключевые слова: рынок труда, рабочая сила, производственные отношения, собственность, трудовые резервы, занятость, человеческие ресурсы

Əmək bazarı bazar iqtisadiyyatının çox mürəkkəb tərkib hissəsidir. Məhsul bazarından fərqli olaraq, o, cəmiyyətin sosial-iqtisadi təzahürlərini özündə daha çox əks etdirir. Əmək bazarına bir sıra müxtəlif amillər təsir edir.

Əmək bazarı iqtisadi və hüquqi münasibətləri ifadə edən, işə götürən və muzzdlu işçi arasında qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi yaradır.

Əmək bazarı öz məzmunu etibarlı ilə digər iqtisadi bazarlardan fərqlidir. Bu bazarda dürüst olaraq satılan və alınanlar müəyyən olunur.

Əmək bazarının əsas predmet kimi işçi qüvvəsi alınır və satılır. İşçi qüvvəsini insanın malik olduğu və digər tərəfdən insanın maddi və mənəvi rifah halının yüksəldilməsi üçün istifadə olunan fiziki və zehni qabiliyyətlərin bir toplusu kimi başa düşmək lazımdır (1, səh.64).

Bir iqtisadi sistemdən digərinə transformasiya həmişə iqtisadi cəhətdən mürəkkəb, sosial cəhətdən ağırlı keçid prosesləri ilə müşayiət olunur. Keçid prosesinin çətin və ağırlı olmasının əsas səbəbi bir iqtisadi sistemdə mövcud olan, artıq formalaşmış istehsal münasibətlərinin öz yerini yeni iqtisadi sistemə xas olan istehsal münasibətlərinə verməsidir ki, bu da cəmiyyətin əsas aparıcı qüvvəsi olan insanların həm iqtisadi, həm də sosial fəaliyyətlərinə köklü dəyişikliklərin edilməsi ilə yanaşı, onların psixoloji durumuna da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İstehsal münasibətləri maddi nemətlər üzərində yaranan münasibətlərdir. Onun da əsas özəyini iqtisadi istehsal və istehlak vasitələri üzərində mülkiyyət münasibətləri təşkil edir və bütün sosial münasibətlər mülkiyyət üzərində qurulur. Mülkiyyətin çoxnövlüyü isə əhalinin bütün təbəqələrinə seçdikləri əmək fəaliyyətinin növü ilə şərbəst məşğul olmağa, özlərinə layiqli həyat səviyyəsi təmin etməyə imkan verir. Öz müstəqilliyini bərpa etmiş demokratik, hüquqi və dünyəvi quruculuğunu özünə inkişaf yolu seçmiş Azərbaycan Respublikasında da yeni bazar sisteminə keçid səmərəli təsərrüfatçılığa olan iqtisadi zərurətdən irəli gəlmişdir.

İqtisadi zərurət ölkədə bir sıra köklü dəyişikliklərə səbəb olmaqla yanaşı əmək bazarının formalaşması və inkişaf etməsi üçün də şərait yaratmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlar əmək bazarının əsas atributu olan məşğulluq səviyyəsi-

N.Q.Adilova

nin müasir dövr üçün də aktuallığını əks etdirir və bu baxımdan məqalədə əmək bazarında məşğulluğun elmi-nəzəri məsələlərini araşdırılması nəzərdə tutulur.

Əmək bazarı keçid dövrünün ən paradoksal sferalardan biri sayılır. Əmək bazarı bazar iqtisadiyyatının çox mühüm və mürəkkəb tərkib hissəsidir. Əmtəə və xidmət bazarlarından fərqli olaraq o, cəmiyyətin sosial-iqtisadi təzahürlərini daha çox əks etdirir. Əmək bazarı müəyyən iqtisadi çərçivədə fəaliyyət göstərən işəgötürən və muzzdlu işçilər arasında iqtisadi və hüquqi münasibətləri ifadə edən qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi olub, müasir bazar təsərrüfatının vacib elementlərindən biridir (2, səh.104).

Əmək bazarının 2 əsas növü mövcuddur: xarici əmək bazarı (bəzən bunu peşə və ya açıq əmək bazarı da adlandırırlar) və daxili əmək bazarı.

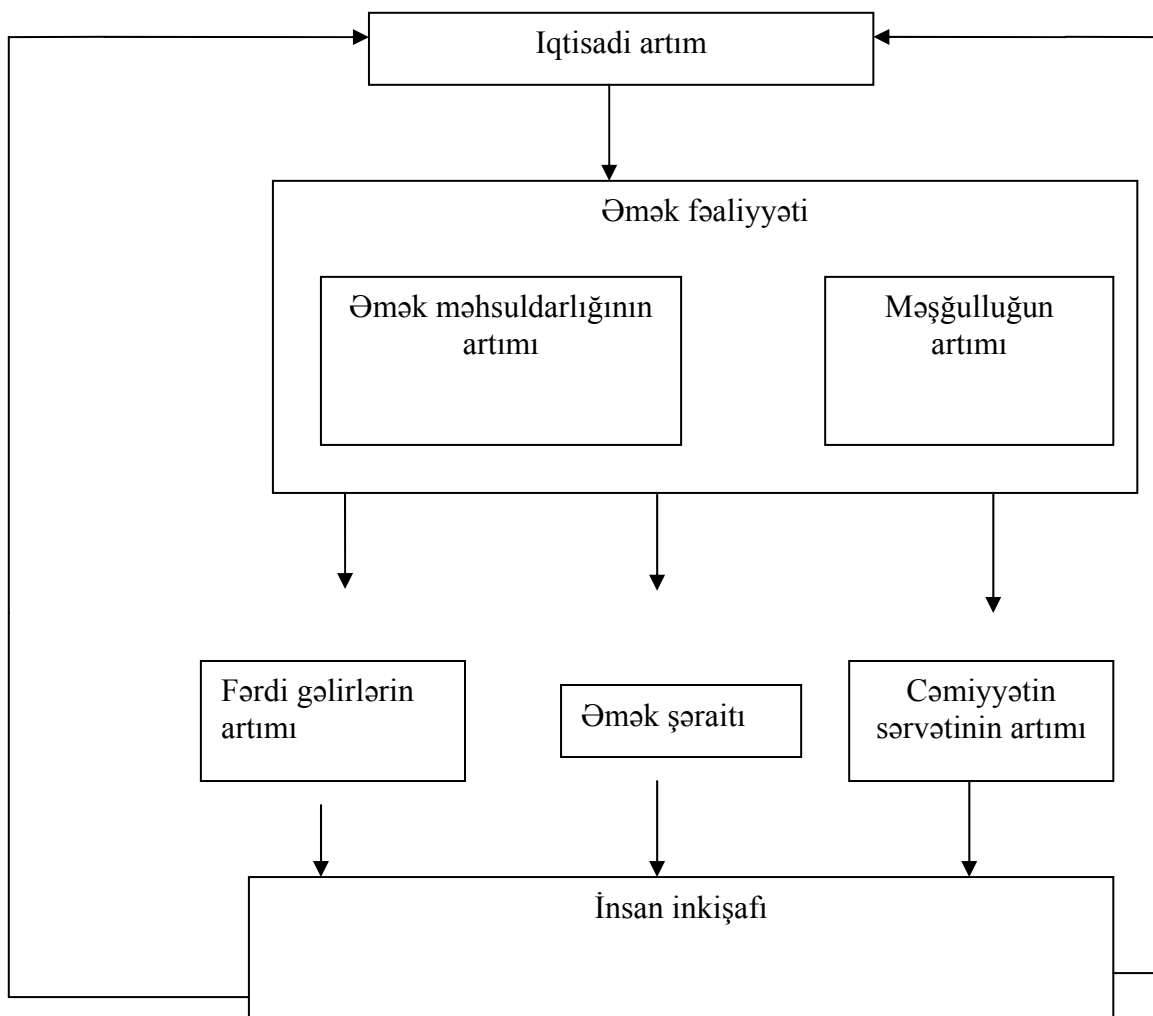
Xarici əmək bazarı demoqrafik əlamətlərə görə - gənclərin, qadınların, yaşlı zəhmətkeşlərin, əlillərin əmək bazarı formasında, peşə xüsusiyyətlərinə görə isə ən müxtəlif peşələr üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssislərin - həkimlərin, mühəndislərin, iqtisadçıların, müəllimlərin və s. əmək bazarı formasında fəaliyyət göstərir (3, səh.84). Gənclərin əmək bazarı - onların mobilliyi, nisbətən aşağı peşə-ixtisas səviyyəsinə malik olmaları, tez-tez iş yerlərini dəyişmələri ilə fərqlənir. Əmək bazarında fəaliyyət göstərən gənclər daha uzun müddət çalışmaq, yeni peşələrə yiyələnmək və ixtisaslarını artırmaq imkanlarına malikdirlər. Gənclər malik olduqları enerjilərinə və yeni iş şəraitinə daha tez uyğunlaşa bilmək bacarıqlarına görə də fərqlənirlər. Onlarda belə keyfiyyətlərinə görə sahibkarlar və işəgötürənlər tərəfindən digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da işə götürmək üçün axtarırlar. Belə gənclərin bir çoxu yüksək peşə-ixtisas səviyyəsinə malik olduqları üçün isə düzələ bilmir və işsizlər sırasına daxil olurlar. Qadınlara əmək bazarı orqanizmlərinin fizioloji əlamətlərinə, uşaq dünyaya gətirmək, tərbiyə etmək və ev təsərrüfatında çəşğul olmaq xüsusiyyətlərinə görə çevik əmək bazarının inkişafını tələb edir. Əmək bazarının növləri tənzimləmə səviyyəsinə görə də bir-birindən fərqlənir. Əgər xarici əmək bazarı bilvasitə dövlət və onun orqanları vasitəsilə tənzimlənsə, daxili əmək bazarı fəaliyyət göstərdiyi konkret müəssisənin rəhbərliyi tərəfinən tənzimlənilir. Əmək bazarı ictimai əhəmiyyət kəsb edən bir sıra keyfiyyətlərə malikdir. Bu keyfiyyətlərə istehsalatın tələbatına cavab verən iş qüvvəsinin təkrar istehsalında mühüm rol əmək ehtiyatlarının bölüşdürülməsini təmin etməklə onlardan səmərəli istifadə olunması üçün lazımi şəraitin yaranması; işçilərin çoxprofilli və universal inkişafı üçün öz peşələrini, ixtisas və təhsil səviyyəsini yüksəltməklə onlara geniş şərait yaratmasını sahədaxili, sahələrarası və regionlararası miqrasiyası istiqamətlərinin sürətlənməsinə imkan yaradaraq onların səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi əhalinin formalaşmaqda olan bazar münasibətlərinə adaptasiya olunmasında onlarda bazar iqtisadiyyatı, rəqabət şəraitində işləmək bacarığının, şüurunun formalaşmasında köməklik göstərməsi və s. aid etmək olar.

Sxem 1-dən göründüyü kimi, əmək fəaliyyəti, əmək bazarı və məşğulluğun dinamikası iqtisadi artım və insan inkişafı arasında əlaqələndirici həlqə rolunda çıxış edir. Eyni zamanda insan inkişafı iqtisadi artımın son dərəcə mühüm amili kimi çıxış edir. İnsan resurslarına yatırılan investisiyalar mövcud imkanların genişləndirilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması, kapital qoyuluşlarının cəlb edilməsi və onların gəlirlilik səviyyəsinin artırılması yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməyə qadirdir.

Əhalinin sağlamlığını yaxşılaşdırılması, həyata təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadi artımın təmin edilməsinin zəruri yolları hesa edilir.

Əhalinin məşğulluq səviyyəsi və onun quruluşunun formalaşması xarakteri istehsal vasitələri üzərindəki hakim mülkiyyət formaları və tarixən təşəkkül tapmış ictimai əmək

N.Q.Adilova

Sxem 1

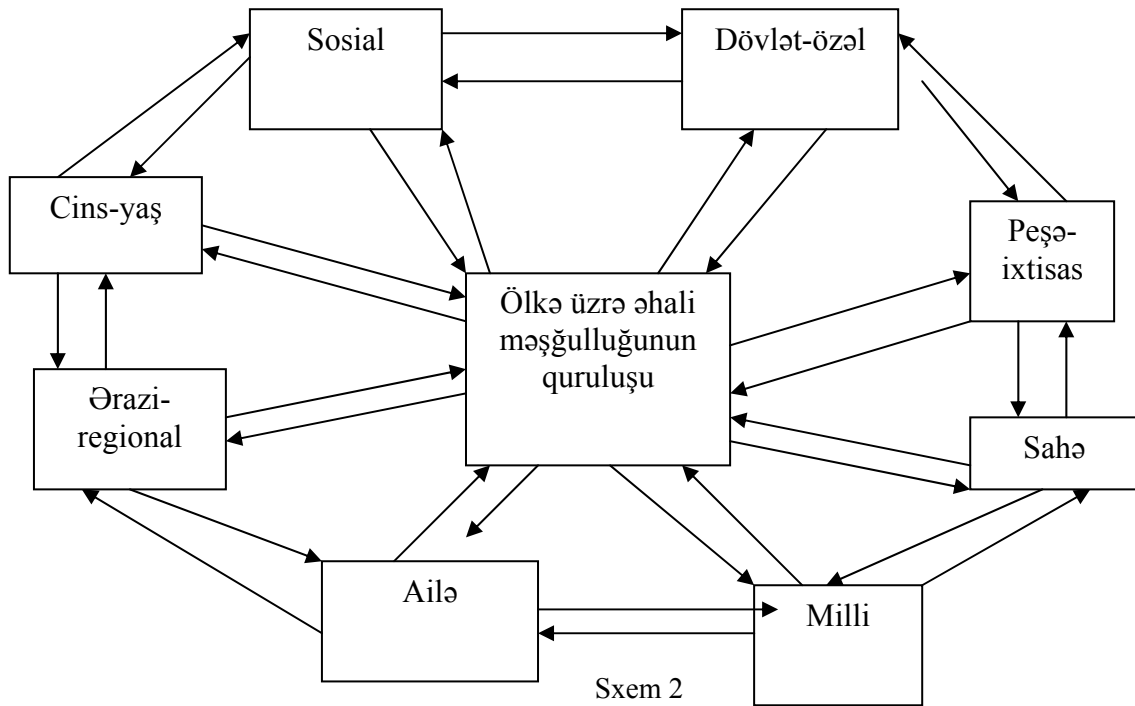
bölgüsü ilə müəyyən edilir. Məşğulluğun quruluşu bir sıra göstəricilərlə xarakterizə olunur. Bunlara məşğul əhəlinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında bölünməsi nisbəti və dəyişməsi aiddir. Məşğulluğun quruluşunu özündə əks etdirən Sxem 2-yə nəzər salaq.

Sxemdən göründüyü kimi, məşğulluğun quruluşunun əsas həlqələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- sosial;
- dövlət-özəl;
- ərazi-regional;
- peşə-ixtisas;
- cins-yaş;
- milli;
- ailə.

Bu həlqələr bir-birindən ayrılıqda mövcud olmur və məşğulluq zamanı tam bir vahidin ayrılmaz hissəsi kimi iştirak edir. Bununla yanaşı onların hər biri müstəqil olub, özünəməxsus mahiyyətə malikdir.

N.Q.Adilova

Beləliklə, ölkədə məşğulluğun əsas quruluş həlqələri ilk növbədə yuxarıda qeyd olunan amillərin məcmusundan ibarət olmaqla bütövlükdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çalışan insan resurslarının fərqli göstəricilərini özündə əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Quliyev T.A. Əməyin iqtisadiyyatı. B., 2003, səh.362
2. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Bakı, Elm, 2004, səh.3, 286
3. Quliyev T.A. Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi. B., 2000, səh.386
4. İsgəndərova R. Elmi-texniki tərəqqi, social-iqtisadi aspektlər. «Elm və təhsil», B., 2010, səh.525

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS FOR STUDYING ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC ASPECTS OF EMPLOYMENT

N.G.Adilova

SUMMARY

In this work we consider the problems of the regulation of labour market and the conception of employment in the transition market economy as the basic goals for social protection of population.

N.Q.Adilova

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЭКОНОМИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ЗАНЯТОСТИ НА РЫНКЕ ТРУДА

Н.Г.Адилова

РЕЗЮМЕ

В данной работе рассматриваются вопросы регулирования состояния рынка труда и концепция занятости в переходных условиях рыночной экономики как первостепенные задачи социальной защиты населения.

Мəqalə Odlar Yurdu Universitetinin “İqtisadiyyat və menecment” kafedrasının 26 may 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 9)

Məqalə redaksiyaya 19 iyun 2012 tarixində daxil olmuşdur

H Ü Q U Q Ş Ü N A S L I Q B Ö L M Ə S İ

UOT № 340.621

QƏTL CİNAYƏTLƏRİ İLƏ MÜBARİZƏDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT QANUNVERİCİLİKLƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Ə.Y.Şahbazi

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: elsun_axmedov@mail.ru

Açar sözlər: ictimai-təhlükəli əməl, cinayət əməli, obyekt, adam öldürmə

Keywords: socially dangerous act, criminal act, object, murder

Ключевые слова: общественно-опасное деяние, уголовное деяние, объект, убийство

İctimai təhlükəliliyinə görə həyat əleyhinə olan cinayətlər daha ağır cinayət hesab olunur. Belə ki, göstərilən cinayət əməlinin bilavasitə obyekt qismində insan həyatı çıxış edir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra insan həyatının və sağlamlığının müdafiə edilməsi beynəlxalq birlik tərəfindən ən mühüm prioritet məsələyə çevrildi. İnsanın həyat və sağlamlığını hər cür cinayətkar qəsdlərdən qorumağın vacibliyi insan hüquqları ilə bağlı əsas sənədlərin demək olar ki, hamısında öz əksini tapdı. Şəxsiyyət əleyhinə törədilən cinayətlərin içerisində adam öldürmə cinayətinin həmişə xüsusi çəkisi olmuşdur və həmin əmələ görə müxtəlif dövrlərdə ən ağır cəza növü tətbiq edilmişdir. Bu qayda istər ən qədim dövrlərdə, istərsə də müasir dövrdə tətbiq olunur. Belə ki, insan faktoru həmişə ön planda olmuşdur. Lakin qədim dövrlərdə insanların təbəqələşməsi onlara konkret fərd kimi deyil, hansı silkə məxsus olması ilə səciyyələnirdi. Bununla da insanların konkret olaraq hansı silkə aidliyi baxımından hüquqları və qanuni mənafeləri qorunurdu. Keçmiş dövrlərdə artıq adam öldürmə cinayətlərində təqsirin qəsd və ehtiyatsızlıq formaları fərqləndirilirdi.

Rusiya cinayət hüququnda həyat əleyhinə olan cinayətlərlə bağlı təcrübənin formalaşması bir qayda olaraq 3 tarixi mərhələdən ibarət olmuşdur. Birinci mərhələ qədim Rus və Rusiyanın 1845-ci ilə kimi olan cinayət qanunvericiliyinin təhlilindən, ikinci mərhələ 1845-1917-ci illərdə Rusiya Cinayət qanunvericiliyinin təhlilindən, 3-cü mərhələ isə Sovet hakimiyyəti dönməsində Rusiyanın cinayət qanunvericiliyinin təhlilindən ibarətdir [15, s.36].

Birinci mərhələ Rus və Rusiya dövlətinin 1845-ci ilə kimi olan cinayət qanunvericiliyinin təhlilindən ibarətdir. Tarixi sənədlərə nəzər salsaq görərik ki, həmin dövrdə formalaşmış cinayət qanunvericiliyi qanunlardan ibarət olmamışdır. Knyaz Oleqin (911-ci ildə) və knyaz İqorun (945-ci ildə) yunanlarla bağladığı müqavilələr sübut edir ki, cinayət hüquq normaları qanunvericilik aktları əsasında deyil, sadəcə olaraq formalaşmış adət hüququ əsasında yaranmışdı. Göstərilən müqavilələrdə birinci olaraq adam öldürmə cinayətlərindən bəhs olunurdu. Belə ki, bağlanmış müqaviləyə əsasən rus xristianı və ya

xristian rusu harada öldürərsə, deməli qətlə törədən şəxs də həmin yerdə öldürülməli idi. Əgər qatil hadisə yerindən qaçıb gizlənərdisə, o zaman qatilin mövcud əmlakının bir hissəsini öldürülən şəxsin yaxın qohumu almalı idi. Əmlakı olmadığı təqdirdə isə qatil tapılaraq məhkəməyə verilir və törətdiyi cinayət əməlinə görə də ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı. Göstərilən müqaviləyə əsasən qətl cinayətinə görə ölüm cəzası iki halda dərhal icra edilirdi:

1. qatil cinayət törədilən yerdə tutulduqda;
2. qatil cinayət törətdikdən sonra qaçıb gizlənərsə, sonradan tutulub məhkəməyə təqdim edilərsə.

Yaroslavin «Rus Həqiqəti» Qanunnaməsi (ən qədim siyahısı 1016-cı ildə qeyd edilmişdir) adam öldürmə cinayətinə görə məsuliyyətin və cəzanın həddi barədə daha dolğun məlumat verir. Həmin Qanunnamədə qan intiqamı institutu leqal şəkildə öz əksini tapmışdı. Qan intiqamı zamanı qan intiqamçılarınun dəqiq siyahısı müəyyən olunmuşdu. Qardaş qardaşa görə, oğul ataya, ata isə oğula görə, qardaş öz bacısı oğluna görə qan intiqamının subyekti idi. Qan intiqamı zamanı subyektlərin dairəsinin müəyyən olunmasında özünəməxsus amil qadınların həmin siyahıdan çıxarılması idi. Belə ki, qadınlar nəsil artırmada mühüm amil olduqlarına görə müqavilələr qadınlardan intiqam almağın qadağan olunduğunu təsbit etmişdi. Daha sonra isə ümumilikdə qan intiqamı institutunu ləğv edərək onu satınalma hüququ ilə əvəz etdilər. Rusiya Qanunnaməsi təxminən 400 il tətbiq edilmişdir. Axırını dördüncü dəfə həmin sənəd barəsində 1613-cü ildə tarixdə qeydlər vardır. III İoannanın dövründə belə bir qayda var ki, qatil əgər öldürdüyü şəxsin yaxın adamlarına müəyyən olunmuş məbləğdə pul verə bilmirdisə və ya onun əmlakı həmin ödəniş üçün kifayət deyildisə, bu zaman ona ölüm hökmü kəsilirdi. Lakin ən mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edən sənəd Aleksey Mixayloviçin dövründə mövcud olan Qaydalar idi. Həmin Qaydalarda adam öldürmə cinayətinə bilavasitə əhəmiyyətli olan normalar sistemli şəkildə öz əksini tapmışdı. Həmin qaydaların özünəməxsus cəhətləri aşağıdakılar idi:

1. qaydalarda ilk dəfə idi ki, cinayətlərin qəsd və ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərə təsnifatı verildi;
2. özünümüdafiə və son zərurət institutları formalaşdı;
3. iştirakçılıqla törədilən cinayətlər zamanı cinayətin təşkilatçısı, köməkçisi, icraçısı və gizlədəni kimi institutlar formalaşdı.

İctimai təhlükəliliyinə və ağırlıq dərəcəsinə görə birinci yerdə şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər içərisində hökmdara qəsd cinayəti dayanırdı [16, s.69] Həmin cinayətdən əlavə də cinayətin törədildiyi məkanın da onun ictimai təhlükəliliyinə təsir edən amil kimi Qaydalarda öz əksini tapmışdı. Belə ki, cinayətin hökmdar sarayında, kilsədə və hökmdarın hüzurunda törədilməsi vəziyyəti ağırlaşdıran hallar kimi qiymətləndirilirdi. Qaydalar əsasən ağırlaşdırıcı hallarda adam öldürmə dedikdə, valideynlərin, övladların, övladlığa götürülənlərin, qohumların, sahibin, ərin öldürülməsi başa düşülürdü. Ərin öldürülməsi zamanı arvadı tərəfindən zəhərləmək yolu ilə ərin öldürülməsi xüsusi vurğulanırdı. Quldurluq cinayəti ilə eyni zamanda adam öldürmə cinayətinin törədilməsi ağır cinayət hesab olunurdu və həmin cinayətlərə görə təqsirkar şəxs edam olunurdu. Xüsusi hal kimi isə adam öldürmə cinayətinin az ağır halı təşkil edirdi. Belə ki, dava zamanı və ya sərxoşluq vəziyyətində adam öldürmə az ağır cinayət hesab edilirdi və azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə təqsirkar şəxs məhkum edilirdi.

I Pyotr tərəfindən tərtib olunmuş 1715-ci il Hərbi Nizamnaməsi və 1720-ci il

Hərbi Əsasnaməsinə görə, ölüm cəzası təkcə başa çatmış cinayətlərə görə deyil, eyni zamanda cinayətə qəsdə görə də tətbiq olunurdu. Ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətlərə görə isə ümumilikdə cəza təyini nəzərdə tutulmurdu. Göstərilən əsasnamələrdə cinayətin başa çatan və başa çatmayan, cinayətə qəsd kimi növləri, adam öldürmə cinayətlərinin isə qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan, eləcə də özünümüdafiə zəminində və ya son zərurət həddində adam öldürmə kimi növləri fərqləndirilirdi. II Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə iki dəfə - 1754 və 1766-cı illərdə cinayət qanununun tərtib olunması üçün komissiya çağırılmış, lakin qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunmamışdır. Tərtib olunmuş qanun aktları isə layihə kimi də qalmışdır. 1832-ci il Cinayət Qanunları Məcmusu 1835-ci ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minmişdi. Həmin Məcmuə iki kitabdan ibarət idi:

1. ümumi cinayətlər və cəzalar haqqında;
2. cinayətlər üzrə ədalət mühakiməsi haqqında.

Birinci kitab faktiki olaraq Rusiyanın birinci Cinayət Məcəlləsi idi ki, həmin Məcəllədə müasir cinayət qanunvericiliyinin ümumi və xüsusi hissələri sistemli şəkildə yerləşdirilmişdi. İlk dəfə olaraq adam öldürmə cinayətinə legal anlayış verilmişdi. Anlayışa əsasən adam öldürmə – bir şəxs tərəfindən digər şəxsə zorakılıqla xəsarətlər yetirməklə, zəhərləməklə öldürməkdir.

Özünü öldürmə və özünü öldürməyə cəhd cinayətləri də həyat əleyhinə olan cinayətlərə aiddir. Həmin əməli törədən və ölən şəxs xristian qaydası ilə dəfn olunmaq imkanından məhrum olunudu. Üzürsüz səbəbdən özünü öldürməyə cəhd edən şəxs isə sağ qaldığı zaman ona adam öldürməyə cəhd cinayətinə uyğun cəza verilir. Lakin göstərilən Əsasnamələr və Cinayət qanunları Kitablarında cinayətlər sistemləşdirilmiş və dəqiq şəkildə verilməmiş, qanunvericilik texnikası işlənib hazırlanmamışdı.

İkinci mərhələ 1845-1917-ci illəri əhatə edir və özündə iki məəcəllələşdirilmiş Cinayət qanunlarını birləşdirir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

1. 1845-ci il 15 mayda təsdiq olunmuş və 1946-cı il may ayının 1-də qüvvəyə minmiş cinayət və islahedici cəzalar haqqında Əsasnamə;
2. 22 mart 1903-cü ildə təsdiq olunmuş Cinayət Əsasnaməsi.

Göstərilən əsasnamələrin hər ikisinin də əsas cəhəti ondan ibarət idi ki, ilk dəfə demokratik qaydalar, insan hüquqlarının cinayət hüquqi müdafiəsi ilə bağlı olan normalar həmin Əsasnamələrdə öz əksini tapmışdı. Qəsdən törədilən ağır cinayətlərə aiddir: qəsdən adam öldürmə cinayətinin təkrarən törədilməsi; atanı, ananı, bacını və ya qardaşı öldürmə; sahibini, rəisini və ya onların ailə üzvlərindən birini öldürmək; hamilə vəziyyətdə olan qadını öldürmək; tamah məqsədilə və ya vəsiyyət əldə etmək məqsədilə qəsdən adam öldürmək.

Aşağıda göstərilən hallara görə adam öldürmə cinayətinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmurdu: ehtiyatsızlıqdan və təsadüfən adam öldürmə zamanı; zəruri müdafiə zamanı adam öldürmə; zərərçəkmiş şəxsin karantindən qaçması zamanı adam öldürmə; gömrük məmuru tərəfindən qanuna riayət etmək şərti ilə adam öldürmə; növbətçi hissəyə və ya posta hücumun qarşısını almaq məqsədilə adam öldürmə; hərbi tərəfindən mülki qüvvələrə köməklik göstərən zaman adam öldürmə hərbi qanunlara uyğun törədilmişdirsə [15, s.37].

Üçüncü mərhələ sovet dövrü cinayət qanunvericiliyi dövrünü əhatə edir. Okt-yabr inqilabından dərhal sonra bütün Çar Rusiyasında mövcud olan məhkəmə və hüquq sisteminin köklü dəyişilməsi üçün geniş miqyaslı islahatlar dövrünə keçildi. Bütün ərazilərdə xalq məhkəmələri və eləcə də inqilabi tribunallar təsis edildi. Qəbul olunmuş qanun-

lardan ən mühümü özündə həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayət-hüquqi normaları birləşdirən RSFSR-in 1922-ci il Cinayət Məcəlləsi olmuşdur ki, 1 iyun 1922-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Adam öldürmə cinayəti üzrə bəzi mütərəqqi sistemləşmələr aparılmışdı. Belə ki, artıq ağırlaşdırıcı hallarda adam öldürmə, ağırlaşdırıcı hallar olmadan qəsdən adam öldürmə cinayəti, yüngülləşdirici hallarda adam öldürmə cinayəti və ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə cinayətləri fərqləndirilmişdi. İlk dəfə olaraq 1922-ci il Cinayət Məcəlləsinin 146-cı maddəsinə əsasən tibbi təhsili olmayan şəxs tərəfindən abort edilən zaman qadının ölməsi də həyat əleyhinə yönələn cinayətlər kimi tövsif edilirdi. 1927-ci ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minən 1926-cı il 22 noyabr tarixli yeni Cinayət Məcəlləsi 1922-ci il Cinayət Məcəlləsinin mahiyyət etibarilə təkrar edirdi. Əsas etibarilə ayrı-ayrı cinayətlərə görə cinayət hüquq normasında nəzərə tutulan sanksiyalarda bir qədər dəyişikliklər olmuşdu. Eyni zamanda Cinayət Məcəlləsinin daha da təkmilləşdirilməsi məsələsi də ön plana çəkilmişdi. Qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin ağırlaşdırıcı hallarının daha da dəqiq işlənməsi tələb olunurdu.

Müasir Azərbaycan hüquq sistemi və qanunvericilik sistemi Rusiya qanunvericilik və hüquq sistemi ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Səbəb isə Şimali Azərbaycanın uzun müddət Rusiya dövlətinin tərkibində olması və dinin dövlətdən ayrılaraq təcrid olunmuş formada mövcud olması olmuşdur. Rusiyada formalaşmış olan hüquq sistemi, eləcə də cinayət hüququ Azərbaycanda da eynilə təşəkkül tapmışdır. Lakin tarixin kiçik bir dövründə müstəqillik əldə edən Azərbaycanda müstəqil hüquq sistemi və hüquq düşüncəsi formalaşmağa başladı. 1918-ci il 28 may tarixində İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edilərək Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi elan etdi. 12 avqust 1918-ci ildə müstəsna cəza tədbiri kimi ölüm cəzası bərpa edildi. 23 iyun 1918-ci il Qərara uyğun olaraq, bir sıra ağır cinayətlər hesab olunan qəsdən adam öldürmə, quldurluq, silahlı müqavimət, soyğunçuluq, dəmir yollarının məhv edilməsi və s. cinayətlərə görə cəza tədbirinin tətbiqi məhkəmə aidiyyətindən götürüldü. Bu cinayətlə müharibə dövrü qanunları tətbiq olunmağa başladı. Qəsdən adam öldürmə cinayətinin hüquqi statusunun müstəqil ADR dövründə olduqca dəqiqliklə işlənməsinə yönəlmiş tədbirlər planını diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Belə ki, bir çox digər ağır cinayətlərə görə, o cümlədən qəsdən adam öldürmə cinayətinə görə 27 yanvar 1919-cu il tarixdə qəbul olunmuş Qərarla millətlərarası zəminində baş verdiyi zaman qəsdən adam öldürmə cinayətləri ilə mübarizənin sərtləşdirilməsi və hətta ölüm cəzasının tətbiq edilməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin dövrün xüsusiyyətlərindən biri kimi onu göstərmək olar ki, bütün Azərbaycan ərazisində 11 iyun 1919-cu il tarixli Qərarla hərbi vəziyyət elan edildikdən sonra qəsdən adam öldürmə cinayəti və hətta adam öldürməyə cəhd cinayəti ağır cinayətlər kateqoriyasına daxil edilmiş və onlara müharibə dövrü qanunları tətbiq olunmağa başladı və bununla əlaqədar xüsusi siyahı da hazırlandı [8, s.267].

Azərbaycan SSR-də qəbul olunmuş 1960-cı il Cinayət Məcəlləsi 1928-ci il Cinayət Məcəlləsindən demək olar ki, praktiki cəhətdən fərqlənmirdi. Həmin məcəllənin 95-ci maddəsinə əsasən ağırlaşdırıcı əlamətlərdən olmadan qəsdən adam öldürmə sadə adam öldürmə kimi tövsif olunurdu. Həmin əmələ görə 7 ildən 15 ilə kimi azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin olunurdu. 94-cü maddədə təsbit olunmuş cinayət əməli 95-ci maddədə əks olunmuş sadə qəsdən adam öldürmə cinayətindən həm ictimai təhlükəliliyinə, həm də ağırlığına görə fərqlənirdi. 94-cü maddəyə əsasən, qəsdən: tamah məqsədilə adam öldürmə; xuliqanlıq niyyətilə adam öldürmə; zərər çəkmiş şəxsi öz qulluq və ya ictimai vəzifəsini yerinə yetirməsilə əlaqədar öldürmə; iki və ya bir neçə şəxsi öldür-

mə; müqəssir üçün aşkar surətdə hamilə vəziyyətində olan qadını öldürmə; xüsusi amansızlıqla və ya bir çox şəxsin həyatı üçün təhlükəli olan üsulla adam öldürmə; başqa cinayəti gizlətmə və ya onun edilməsini yüngülləşdirmə məqsədilə, habelə zorlamaqla əlaqədar adam öldürmə; xüsusi təhlükəli residivist tərəfindən, yaxud əvvəllər qəsdən adam öldürmüş şəxs tərəfindən adam öldürmə (ananın yeni doğduğu uşağı qəsdən öldürməsi, güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən adam öldürmə və zəruri müdafiə həddini aşmaqla adam öldürmə cinayətləri istisna olmaqla) ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürmə kimi tövsif olunmalı idi. Həmin əməllərə görə qanunverici səkkiz ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ölüm cəzası ilə cəzalandırılmanı nəzərdə tuturdu [4, s.89].

1991-ci ilin iyul ayının 2-də SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliklərinin əsasları qəbul edildi. Lakin SSRİ-nin süquta uğraması ilə həmin Əsaslar müttəfiq respublikalar üçün hazırlanacaq yeni Cinayət Məcəllələri üçün hüquqi baza rolunu oynaya bilmədi. Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Cinayət Məcəlləsi sonuncu Məcəllədir ki, burada olan həm ümumi və xüsusi hissələrin bir-biriləri ilə uzlaşması, də cinayətlərin kateqoriyalara bölgüsü 1997-ci il Rusiya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsindən bəhrələnməmişdir. Cinayət Məcəlləsinin 15-ci maddəsinə əsasən cinayətlər xarakterinə və ictimai təhlükəliliyinə görə böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə bölünmüşdür. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin İİR-nin İslam Cəzaları Qanunundan fərqli olaraq Ümumi və Xüsusi hissəyə bölünməsi zənnimizcə, olduqca mütərəqqi bir haldır. Xüsusi hissəsinin əhəmiyyəti kimi hüquq ədəbiyyatında bir qayda olaraq göstərilir:

- cinayət sayılan əməllərin tam siyahısı verilir;
- cinayətlərin hər bir növünün qanunvericilik xarakteristikasını (qanunvericilik modelini) təsbit edir ki, bu da cinayət məsuliyyətinin konkret əsaslarının meydana gəlməsini şərtləndirir;
- cinayətlərin təsnifatını müəyyən edir;
- cəzaların AR CM-nin Ümumi hissəsində müəyyən edilən hədlərini konkretləşdirir.

Yeni Cinayət Məcəlləsi özündən əvvəlki cinayət məəcəllələrindən fərqli olaraq, xarakterinə və ictimai təhlükəliliyinə görə şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətləri Xüsusi hissənin ikinci bölməsində yerləşdirmiş, insan həyatı və sağlamlığı mühafizə olunmalı olan ən mühüm faktor kimi ön plana çəkilmişdir. Belə ki, qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının yeni və sonuncu Cinayət Məcəlləsinin 2-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin vəzifələri sülhü və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin etməkdən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, mülkiyyəti, iqtisadi fəaliyyəti, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi, ətraf mühiti, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunu cinayətkar qəsdlərdən qorumaqdan, habelə cinayətlərin qarşısını almaqdan ibarətdir [3, s.118].

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin 120-ci maddəsi qəsdən adam öldürmə cinayətinə həsr edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən digər şəxsin qəsdən həyatdan məhrum edilməsi qəsdən adam öldürmə hesab edilməlidir. Göstərilən maddədə nəzərdə tutulmuş cinayətin subyektivi 14 yaşına çatmış olan istənilən anlaqlı fiziki şəxs ola bilər. Subyektiv cəhətdən isə göstərilən cinayət yalnız birbaşa qəsdlə törədilə bilər. Cinayət törədən şəxs törətdiyi əməlin ictimai təhlükəliliyini dərk etmiş, baş verə biləcək nəticəni görmüş və həmin nəticəni arzu etmişdir.

Qəsdən adam öldürmə cinayətləri ənənəvi olaraq 3 qrupa bölünür:

- ağırlaşdırıcı və yüngülləşdirici əlamətləri olmadan qəsdən adam öldürmə;
- ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürmə;
- yüngülləşdirici hallarda qəsdən adam öldürmə [9, s.253].

Şəxsiyyətə qəsd edən cinayətlər arasında qəsdən adam öldürmə ən ağır əməl hesab olunur. Lakin qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi bu cinayətləri səciyyələndirən bir sıra obyektiv və subyektiv halları nəzərə alaraq, onlara görə məsuliyyət haqqında məsələnin həllinə differensiyalaşdırılmış şəkildə yanaşır. Bu zaman həmin cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən hüquq normaları onların törədildiyi vəziyyət və şəraitin xüsusiyyətlərini, onların törədilməsinə şərait yaradan halları, subyektin, ayrı-ayrı hallarda isə zərərçəkmiş şəxsin fərdi davranışlarını nəzərə alır.

İnsan hüquqlarının geniş vüsət aldığı bir dövrdə məhz beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş və əməl edilməsi imperativ qaydada müəyyən edilmiş beynəlxalq norma və prinsiplərin implementasiya yolu ilə milli hüquqa gətirilməsi müasir Azərbaycan hüquq sisteminin mükəmməlliyinə və hərtərəfliliyinə dəlalət edir. Bütün dünyada geniş şəkildə yayılan humanistləşdirmə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət və riayət edilməsi, ədalət, hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi, təqsirsizlik prezumpsiyası kimi prinsipləri rəhbər tutaraq, Azərbaycan hökuməti cinayət qanunvericiliyini də məhz bu rəhbər başlanğıclar əsasında formalaşdırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ (ümumi və xüsusi hissələr). Dərslik. Bakı, Nurlan, 2010, 832 s.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / Prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, Digesta, 2009, 1012 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2010, 356 s.
4. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Azər nəşr, 1976, 167 s.
5. Əfəndiyev E.M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi: mənbəyi, şərh, tətbiqi. Beş cildə (IV cild). Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2006, 854 s.
6. Əkbərov R.A., Səlimov S.M. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2003, 488 s.
7. İsmayılov X.C. XIX əsrdə Azərbaycanda məhkəmə sistemi. Bakı, Nurlan, 2004, 232 s.
8. İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, Nurlan, 2006, 720 s.
9. İmanlı M.N. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Təcrübi materiallar toplusu ilə birgə dərslik. Bakı, Zərdabi, 2009, 656 s.
10. Naumov A.V. Cinayət hüququ. Bakı, Qanun, 1998, 640 s.
11. Səmədova Ş.T. Cinayətlərin kateqoriyaları. Bakı, Adiloğlu, 2007, 314 s.
12. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Dərs vəsaiti. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2009, 286 s.
13. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ: Ümumi hissə. Dərslik. Bakı, Digesta, 2009, 700 s.
14. Səməndərov F.Y. Şəxsiyyət əleyhinə edilən cinayətlər (tövşif məsələləri). Dərs vəsaiti. Bakı, BDU, 1997, 191 s.
15. Xudiyev N.N. Təkrar qəsdən adam öldürmə cinayətləri. Bakı, Elm, 2004, 204 s.
16. Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. М., Юридическая литература, 1963, 276 с.
17. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. М., Юрист, 2001, 205 с.

**HISTORY OF AZERI LEGISLATION
IN BATTLING CRIMES AGAINST LIFE**

A.Y.Shahbazi

SUMMARY

This paper presents a comparative study of criminal legislations in two countries: Russia and the Republic of Azerbaijan. For clearer view of the matter, the history of Russian legislation concerning crimes against life is usually divided by the historians into three main stages: Russian legislation till 1845, Russian legislation in 1845-1917, and Russian legislation during Soviet period.

**ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ УГОЛОВНЫХ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
В БОРЬБЕ С ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ ПРОТИВ ЖИЗНИ**

А.Ю.Шахбаз

РЕЗЮМЕ

В этой статье исследуется история развития уголовного законодательства двух государств: России и Азербайджанской Республики. Для более четкого представления динамики развития российского законодательства о преступлениях против жизни, историки разделяют этот процесс на три основных этапа: законодательство Руси и России до 1845 года, законодательство России в 1845 – 1917 годах и законодательство России в советский период.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsi Elmi Şurasının 15 dekabr 2010 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 8 avqust 2011 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 343

CƏZANIN FƏRDİLƏŞDİRİLMƏSİ PRİNSİPİ VƏ CİNAYƏT HÜQUQUNUN DİGƏR PRİNSİPLƏRİ

N.V.Sadıqzadə

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: nurik_sf@msn.com

Açar sözlər: cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi, qanunçuluq prinsipi, təqsirə görə məsuliyyət prinsipi, qanun qarşısında bərabərlik prinsipi, ədalət prinsipi, humanizm prinsipi, cəza təyinetmənin ümumi prinsipləri, cəza təyinetmənin xüsusi prinsipi, təqsirkarın şəxsiyyəti

Keywords: principle of individualization of punishment, principle of legality, principle of responsibility for the blame, principle of equal protection of the law, principle of equity, principle of humanism, general principles of imposition of a punishment, a special principle of imposition of a penalty, convict's personality

Ключевые слова: принцип индивидуализации наказания, принцип законности, принцип ответственности за вину, принцип равенства перед законом, принцип справедливости, принцип гуманизма, общие принципы назначения наказания, особый принцип назначения наказания, личность виновного

Cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi cinayət hüququnun prinsipləri arasında vacib rol oynayır. Cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinin Azərbaycan Respublikasının cinayət qanununda birbaşa formulə edilməsi və öz normativ ifadəsini tapması, necə deyirlər, hərfən təsbit olunması şəksiz olub, hər hansı şübhə doğura, eləcə də mübahisəyə səbəb ola bilməz. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 58-ci maddəsinin 3-cü hissəsi cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipindən çıxış edir. Burada deyilir ki, Bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində cinayət tərkibinin əlaməti kimi nəzərdə tutulmuş cəzanı yüngülləşdirən hal cəza təyin edilərkən təkrar nəzərə alınma bilməz. Bu hüquqı göstərişdə məhz cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi ifadə olunmuşdur.

Cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi cinayət hüququnun prinsipləri sferasında sahədaxili prinsip kimi tanınır. Belə ki, həmin prinsip bütövlükdə cinayət hüququ deyil, onun yalnız bir institutunu – cəza institutunu müəyyən və xarakterizə edir. Başqa sözlə, cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi cinayət hüququnun yalnız cəza institutunun məzmununu müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən o, cinayət hüququnun prinsipləri sisteminə sahədaxili prinsip kimi daxil olur. Lakin sahədaxili prinsip olsa da, cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi müstəqil əhəmiyyətə malikdir.

Cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipindən ayrıca olaraq istifadə olunmur. Belə ki, həmin prinsip cinayət hüququnun digər prinsipləri ilə birlikdə tətbiq olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, cəza institutu təkə və yalnız cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinə əsaslanma bilməz. Cəza institutunun tənzimlənməsində cinayət hüququnun digər prinsipləri də vacib rol oynayır. Cinayət hüququnun digər prinsipləri dedikdə isə onun sahəvi (ümumi) prinsipləri başa düşülür; onlara cinayət hüququnun həm də əsas prinsipləri demək olar. Ona görə ki, cinayət hüququnun sahəvi (ümumi) prinsipləri bütövlükdə cinayət hüququnun məzmununu müəyyənləşdirən əsas ideyalardır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi cinayət hüququnun beş sahəvi prinsipini təsbit edir. Həmin prinsiplər aşağıdakılardır (Cinayət Məcəlləsinin 4-cü maddəsi):

- qanunçuluq prinsipi;
- qanun qarşısında bərabərlik prinsipi;
- təqsirə görə məsuliyyət prinsipi;
- ədalət prinsipi;
- humanizm prinsipi.

Cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi Cinayət hüququnun sahəvi prinsipləri ilə sıx surətdə bağlıdır; onlar arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi, hər şeydən əvvəl, qanunçuluq prinsipi ilə bağlıdır. Qanunçuluq prinsipinə görə əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza, habelə digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər (Cinayət Məcəlləsi) ilə müəyyən edilir.

Cəzanın fərdiləşdirilməsi və qanunçuluq prinsipləri arasında qarşılıqlı əlaqə özünü bunda göstərir ki, cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinə görə məhkəmə cəza təyin edərkən ilk növbədə, hər şeydən əvvəl törədilmiş əməlin xarakterini və ictimai təhlükəlilik dərəcəsini nəzərə almalıdır. Əməlin cinayət sayılması və ona görə cəza təyin olunması isə qanunçuluq prinsipi əsasında müəyyən edilir. Digər tərəfdən cəza təyin edilərkən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar nəzərə alınır ki, bu hallar cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinin təzahür (ifadə olunma) formalarıdır. Cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar isə qanunçuluq prinsipin əsasında, yəni Cinayət Məcəlləsi (cinayət qanunu) ilə müəyyən edilir. Cinayət Məcəlləsinin (cinayət qanununun) 59-cü maddəsi cəzanı yüngülləşdirən, 61-ci maddəsi isə cəzanı ağırlaşdıran halları sadalayır.

Əgər məhkəmə cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi əsasında cəza təyin edirsə, bu onun qanunçuluq prinsipinə əməl etməsini nümayiş etdirir. Belə ki, qanunçuluq prinsipi özünü həm də bunda ifadə edir ki, cəza təyin olunan zaman cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipindən istifadə olunmasıdır.

Cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi həm də qanun qarşısında bərabərlik prinsipi ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi əsasında cəza təyin edərkən məhkəmə, şübhəsiz, qanun qarşısında bərabərlik prinsipinə əməl etməlidir. Cinayət Məcəlləsinin 6-cı maddəsində təsbit olunan həmin prinsipə görə cinayət törətmiş şəxslər qanun qarşısında bərabərdilər və irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, məcməyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əldəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqına və digər ictimai mənsubiyyətindən və digər hallardan asılı olmayaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar, həmin prinsip həm də cəza təyin olunan zaman bürüzə verir, özünü ifadə edir. İlk növbədə cəza təyin edilərkən törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti, o cümlədən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar nəzərə alınır, yəni cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi tətbiq edilir.

Qarşılıqlı əlaqə həm də cəzanın fərdiləşdirilməsi və təqsirə görə məsuliyyət prinsipləri arasında mövcuddur; bu əlavə özünü ilk növbədə bunu göstərir ki, cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinə görə cəza təyin olunan zaman məhkəmə yalnız cinayət törətməkdə təqsirli bilinən subyektin (təqsirkarın) şəxsiyyətini nəzərə almalıdır, yəni təqsirə görə məsuliyyət prinsipinə əməl etməlidir. Məlum məsələdir ki, o, cinayət törətməkdə təqsirli bilinməyən şəxsə cəza təyin edə bilməz. Cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinin təzahür

(ifadə olunma) formalarından biri bundan ibarətdir ki, cəza təyin edilərkən cinayət törətməkdə təqsirli bilinən subyektin (təqsirkarın) şəxsiyyəti nəzərə alınmalıdır (CM-nin 58-ci maddəsinin 3-cü hissəsi).

Cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinə görə ictimai təhlükəli əməl törətməkdə yalnız təqsiri müəyyən edilmiş şəxs cəzalandıra bilər; ictimai təhlükəli əməl törətməkdə yalnız təqsiri müəyyən olunmuş şəxsin cəzalandırılması isə təqsirə görə məsuliyyət prinsiplərinin təzahürü (ifadə) formalarından biridir (Cinayət Məcəlləsinin 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinin ədalət prinsipi ilə bağlı olmasına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, Cinayət Məcəlləsinin 8-ci maddəsində birbaşa formulə edilən ədalət prinsipinə görə cinayət törətmiş şəxsə məhkəmə tərəfindən təyin olunan cəza cinayətin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, onun törədilməsi hallarına və cinayət törətməkdə təqsirli bilinən subyektin (təqsirkarın) şəxsiyyətinə uyğun olmalıdır. Burada söhbət məhz məhdud mənada cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipindən gedir. Əgər məhkəmə təqsirkar şəxsə cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi əsasında cəza təyin edərsə, bu onun ədalətli cəza təyin etməsini ifadə edir.

Cəzanın fərdiləşdirilməsi həm də humanizm prinsipi ilə bağlıdır. Cinayət Məcəlləsinin 9-cu maddəsində öz normativ-hüquqi təsbitini tapan humanizm prinsipi iki əsas cəhətlə xarakterizə olunur. Birinci cəhətin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, Cinayət Məcəlləsi insanların təhlükəsizliyini təmin edir; ikinci cəhətə görə isə cinayət törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəza qismini əzab vermək və ya insan ləyaqətini alçatmaq məqsədi daşıya bilməz.

Humanizm prinsipinə görə cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə təyin edilən cəza humanist xarakterə malik olmalıdır. Başqa sözlə, məhkəmə təqsirkar şəxsi, necə deyərlər, humanistcəsinə cəzalandırılmalıdır. İstənilən ədalətli cəza humanist cəza sayılır. Ədalətli cəza təyin edilməsi isə məhdud mənada cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi deməkdir. Deməli, nəticəyə uyğun yanaşsaq, təqsirkar şəxsin humanistcəsinə cəzalandırılması cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipinə realizə olunmasını ifadə edir. Bunlardan başqa, dünya praktikasında humanizm prinsipinə əməl olunması ilk növbədə cinayət törətmiş şəxsə (təqsirkar şəxsə) münasibətlə müəyyən olunur. Cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi tələb edir ki, cəza təyin edilərkən təqsirkarın şəxsiyyəti və cəzanı yüngülləşdirən hallar nəzərə alınmalıdır. Bu, cinayət törətdikdə təqsirli bilinən şəxsə (təqsirkara) humanist münasibət bəslənməsini ifadə edir.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxara bilərik ki, cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi yalnız cinayət hüququnun sahəvi (ümumi) prinsipləri ilə birlikdə, onlardan ayrılmadan və təcrid edilmədən tətbiq oluna bilər. Cəza təyin etmə prosesində istifadə olunan prinsiplər iki növə bölünür:

- ümumi prinsip;
- xüsusi prinsip.

Ümumi prinsip dedikdə qanunçuluq, qanun qarşısında bərabərlik, təqsirə görə məsuliyyət, ədalət və humanizm prinsipləri başa düşülür. Xüsusi prinsip anlayışına isə cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi daxildir.

Ümumi və xüsusi prinsiplər sistem halında birləşmişdir. Buna görə də cəza təyin olunan zaman istifadə olunan prinsiplər sistemi haqqında danışmaq olar ki, həmin sistemə aşağıdakı prinsiplər daxildir:

- qanunçuluq prinsipi;
- qanun qarşısında bərabərlik prinsipi;

- təqsirə görə məsuliyyət prinsipi;
- ədalət prinsipi;
- humanizm prinsipi;
- cəzanın fərdiləşdirilməsi prinsipi.

Məhkəmə cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə cəza təyin etmə edərəkən hökmən göstəriş prinsiplərin hamısının tətbiq etməli və onları həyata keçirməlidir. Bu, onun üzərinə düşən vəzifələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1. С.А.Велиев. Принципы назначения наказания. СПб., 2004
2. С.А.Велиев, А.В.Савенков. Индивидуализация уголовного наказания. М., 2004
3. S.Ə.Vəliyev. Cinayət hüququnda cəza və cəza təyin etmə. Bakı, 2004
4. А.В.Наумов. Уголовное право. Общая часть. М., 1996
5. Уголовное право России. Под. ред. А.И.Рарога. М., 2008
6. Уголовное право. / Под. ред. Н.Ветрова, Ю.И.Ляпунова. М., 2008
7. Уголовное право. / Под. ред. Л.Д.Гаухмана, С.В.Максимова. М., 2004
8. Уголовное право. / Под. ред. В.Ю.Малаховой. М., 2011

INDIVIDUALIZATION OF PUNISHMENT AND OTHER PRINCIPLES OF CRIMINAL LAW

N.V.Sadigzadeh

SUMMARY

This work treats very important topics of modern criminal law such as the principle of imposition of a punishment, the principle of legality, the principle of equal protection of the law, the principle of responsibility for the blame, the principle of equity, the principle of humanism, and the principle of individualization of punishment. Being independent from each other, these principles form a system in the aggregate where they are highly associated with each other.

ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ НАКАЗАНИЯ И ДРУГИЕ ПРИНЦИПЫ УГОЛОВНОГО ПРАВА

Н.В.Садыгзаде

РЕЗЮМЕ

В статье затрагиваются и исследуются такие актуальные темы современного уголовного права, как принцип назначения наказания, принцип законности, принцип равенства граждан перед законом, принцип ответственности за вину, принцип справедливости, принцип гуманизма, принцип индивидуализации наказания. Каждый из этих принципов является самостоятельным. В своей же совокупности они образуют определённую систему, в которой они находятся в тесной связи и взаимообусловлены.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin Hüquq fakültəsinin Elmi Şurasının 31 oktyabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 2)

Məqalə redaksiyaya 10 fevral 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 344.653

ПЛАНИРОВАНИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И КРИМИНАЛЬНАЯ ГОТОВНОСТЬ

И.Дж.Джамалов, С.Дж.Ширалиева

Специальная Медицинская Служба Президента Азербайджанской Республики
Баку, ул.Истиглалийет 19
e-mail: djamalov_i@mail.ru

Açar sözlər: cinayətlərin planlaşdırılması, kriminal hazırlıq, sorğu, situasiya, amil

Keywords: planning of crime, criminal readiness, questioning, situation, factor

Ключевые слова: планирование преступлений, криминальная готовность, опрос, ситуация, фактор

С 2000 года Международной организацией правовых исследований (далее, МОПИ) изучаются криминалистические и иные проблемы планирования преступлений, в результате чего получены промежуточные результаты по ряду взаимосвязанных вопросов, суть которых обуславливает необходимость их независимой посторонней оценки.

Вкратце содержание проделанной работы и полученных результатов сводится к следующему. Посредством методов анализа документов, опросов, бесед, наблюдения и др., адаптированных к целям проекта, были исследованы 1000 лиц, совершивших в несовершеннолетнем возрасте более 2500 различных преступлений.

Согласно материалам уголовных дел, совершение 1065 преступлений было подготовлено (спланировано), а по другим результатам исследования было заранее спланировано в различных степенях и формах 2427 совершенных преступлений, т.е. более 97% от общего количества.

Основным же результатом исследования явилось то, что у всех 1000 лиц была выявлена криминальная готовность, предшествующая совершенным преступлениям и готовность совершить новое преступление в зависимости от ситуации.

В связи с рядом возникших вопросов, дополнительно исследованиям были подвергнуты по 1500 человек (из них 250-300 ранее осужденных за различные преступления) в Азербайджане, Эстонии, Грузии и России, всего 6000 человек различных категорий. Согласно полученным результатам, у всех 6000 исследованных была выявлена криминальная готовность совершить определенное преступление в зависимости от определенной ситуации. В настоящее время исследованием охвачено 100000 человек в десяти государствах, в т.ч. Западной Европы: Бельгии, Германии, Франции и др.

Согласно постулатам криминологии, готовность к умышленному преступлению – криминальная готовность – складывается из ряда составляющих: интеллектуальной, психологической, профессиональной, физической, материальной и организационной (3, с.24-64).

Интеллектуальная и психологическая составляющие криминальной готовнос-

И.Дж.Джамалов, С.Дж.Ширалиева

ти считаются своего рода генераторами мотивационных процессов. Это психические механизмы, фильтрующие планы, гипотезы, мысленные структуры будущей деятельности, поступков.

По мнению криминологов, психологическая готовность образуется как результат преодоления сдерживающего фактора неопределенности, страха неудачи, возможного наказания. Спектр психических состояний «готовность-неготовность» достаточно широк. Он включает следующие диапазоны: отсутствие страха и уверенность в удачном исходе деяния; отсутствие страха при сомнении в успехе; неуверенность и тревога (страх, преодолимый без посторонних воздействий); останавливающий страх (преодолимый лишь при внешнем воздействии: соучастников, безвыходной ситуации); непреодолимый страх (4, с.226-254).

С психологической составляющей определены тесные связи интеллектуальной готовности, складывающейся на основе анализа сущности преступной деятельности, своих способностей, степени защищенности предмета посягательства, оценки возможных положительных результатов и отрицательных последствий. Интеллектуальная готовность предполагает конкретизацию преступных целей и выделение промежуточных задач: профессиональной подготовки, материального и организационного обеспечения, устранения препятствий. Интеллектуальная составляющая готовности имеет интегративный характер. На основе своих интеллектуальных возможностей человек оценивает общую готовность к деятельности и свою способность начать и выполнить ее. Чем ниже интеллектуальные способности, тем легче человек решается на ту или иную деятельность, тем чаще он совершает нерациональный выбор. Считается, что определенная группа людей всегда готова практически к любым действиям, достаточно лишь незначительного повода (2, с.64-84).

С позиций криминологии, интеллектуальная готовность включает несколько компонентов: оценку целесообразности, полезности, рациональности деятельности; анализ ее безопасности; оценку возможности, реальности достижения желаемого результата.

Нравственная готовность к преступлению возникает на основе нейтрализации сдерживающего воздействия совести: человек либо убеждает себя, что преступные действия справедливы, либо у него формируется установка на отрицание справедливости (убеждение, что все в этом мире устроено несправедливо, что справедливости нет и быть не может).

Профессиональная готовность предполагает овладение определенными умениями и навыками, которые лицо сочтет необходимыми для достижения преступного результата, избежания ответственности. Материальная — подготовку материального обеспечения (денег, инструментов, одежды и т. п.). Организационная — подбор помощников, создание соответствующей организации или вступление в криминальную организацию.

Криминологи отмечают, что все составляющие готовности к деятельности очень тесно связаны между собой. Одни элементы готовности формируют другие: например, интеллектуальная готовность инициирует профессиональную, материальную, организационную подготовку. Профессиональная и организационная готовность является условием для психологической готовности. Отсутствие нравственной готовности может нейтрализовать все иные составляющие (3, с.29).

И.Дж.Джамалов, С.Дж.Ширалиева

Процесс формирования готовности не имеет определенной последовательности. Он может начаться с интеллектуальной оценки сложившейся ситуации и предстоящей деятельности, потребность в преступном результате в отдельных случаях ведет к нравственным переменам. Может быть и наоборот: изменение нравственных принципов заставляет задуматься об изменении образа жизни и источников существования. Профессиональная готовность и доступность преступного результата, оценка вероятности наказания как очень низкой могут как бы деформировать психическое пространство личности: интеллектуальная и нравственная фазы подготовки «ужимаются», оказываются настолько малы, что ими становится возможным пренебречь (4, с.230).

Результатом положительной оценки общей подготовленности к деятельности оказывается психологическая готовность, которая позволяет человеку обрести душевное равновесие и относительно уверенно чувствовать себя перед началом деятельности и в ходе нее.

Отмечается, что деление готовности на элементы имеет некоторую долю условности, в то же время определенная автономия каждой из рассмотренных составляющих этого явления позволяет выделять специфические меры для воздействия на каждый из элементов готовности.

Процесс формирования готовности может быть длительным либо весьма скоротечным. Готовность бывает полная, когда налицо все составляющие этого феномена. Неполная готовность — результат отсутствия некоторых составляющих. Полнота психического явления имеет большое значение при анализе его роли в мотивации. По мотивационной роли готовность может быть способной и не способной мотивировать деятельность. По определению сущность готовности состоит в способности в любой момент начать деятельность. Однако готовность — явление, формирующееся во времени. Соответственно степень сформированности может быть различной. Более того, готовность — явление нестабильное, пульсирующее: неполная готовность может стать полной, полная утратить целостность и стать неполной и одновременно утратить мотивационную способность. Это свойство криминологи рекомендуют учитывать при разрушающем воздействии на криминальную готовность, поскольку в отдельных случаях достаточно разрушить один из ее элементов (например, вызвать сомнение в успехе) — и вся система утратит способность мотивировать деятельность.

Важной закономерностью развития готовности определяется в том, что механизмы психологической защиты в целях ограждения психики от травмирующего воздействия тревоги способны вытеснить из сознания определенную информацию о неготовности к деятельности или о противоречии планируемой деятельности убеждениям лица. Это может иметь место, когда субъективная ценность преступного результата очень велика. При этом интеллектуальный цензор вытесняет из сознания информацию об отсутствии той или иной составляющей готовности (3, с.42).

Готовность — потенциальная деятельность. Для того, чтобы она стала реальной, необходим ряд обстоятельств, которые отдельные ученые называют пусковым механизмом деятельности. Пусковой механизм имеет достаточно сложную структуру. В процессе социализации на основе базовых потребностей у человека формируются стандарты потребления, соответствующие привычки, уро-

И.Дж.Джамалов, С.Дж.Ширалиева

вень притязаний. Неудовлетворенные потребности вызывают неприятное чувство, которое психофизиологи называют психологической напряженностью (в этом смысле напряженностью является и чувство голода, и ущемленное самолюбие). Человек стремится избавиться от этого неприятного чувства и ищет способы удовлетворить обострившуюся потребность. Если законный способ удовлетворения потребностей доступен ему, то готовность к преступлению не востребуется. Недоступность законных путей удовлетворения потребностей ставит человека перед выбором: терпеть или удовлетворить потребность преступным путем. Отсутствие готовности к преступлению вынуждает терпеть. Если же человек готов пойти на преступление, то момент осознания предпочтительности преступного способа удовлетворения потребностей или того, что этот способ является единственно возможным, оказывается началом преступной деятельности. Пусковой механизм инициировал ее. Иногда этот этап мотивации называют принятием решения о совершении преступления (3, с.48-49).

Если у человека отсутствуют навыки терпения, преодоления неудовлетворенности, страданий, то феномен психологической напряженности может инициировать формирование готовности к преступлению. В таком случае готовность может сформироваться очень быстро. Иногда этот процесс полностью не осознается: подчас лишь после преступления человек задумывается, как случилось, что он стал преступником. Аналогичным образом готовность к преступлению может сформировать ситуация, когда законный способ удовлетворения потребностей требует серьезных физических и психических усилий, носит длительный характер (неэкономичен и малоэффективен), а преступный способ представляется простым и доступным (экономичным и высокоэффективным) (3, с.50).

Одним из главных факторов формирования пускового механизма криминальной активности считается несоответствие устоявшегося, общепринятого стандарта потребления и предоставляемых обществом возможностей потребления в рамках допустимого законом. Основой этого криминогенного фактора являются: а) пороки господствующей идеологии, а также идеологической практики, формирующие цинизм, бессовестность, эгоизм, патологию потребительства; б) отрицание трудностей бытия как элемент социальной культуры и идеологии. Трудности и лишения воспринимаются однозначно отрицательно. Результатом действия данного фактора является рост неудовлетворенности как элемента общественной психологии.

В криминологии считается, что преступная деятельность может носить как упреждающий характер (добыть средства для удовлетворения потребностей до того, как они обострятся), так и привычный, профессиональный. В первом случае преступление обычно является разовой акцией, во втором оказывается одним из эпизодов криминальной деятельности (повторное, продолжаемое или длящееся преступление).

В соответствии с рассмотренными закономерностями выделяются следующие виды готовности к преступлению:

— готовность, возникшая в ситуации материальной нужды, ущемленного самолюбия, неудовлетворенности иных потребностей — одним словом, острой психологической напряженности (своеобразное превышение пределов крайней не-

И.Дж.Джамалов, С.Дж.Ширалиева

обходимости);

— готовность, возникшая в ситуации безнаказанности, доступности и легкости преступного способа удовлетворения потребностей (когда преступный способ эффективнее и экономичнее законного);

— готовность, возникшая до обострения потребностей.

Первый вид готовности иногда называют вынужденной, второй — ситуативной, третий — стратегической. Последний вид готовности, обуславливающий выбор криминальной стратегии жизни, представляет наибольшую общественную опасность.

По степени широты и универсальности криминальной готовности ее классифицируют на несколько видов:

— готовность к любому преступлению (универсальная готовность);

— готовность к преступлениям определенного типа (корыстным, насильственным и т. д. — основа преступной специализации);

— единичная готовность (лишь к конкретному преступлению в определенных обстоятельствах).

Отдельные криминологи отмечают, что для выработки оптимального механизма воздействия на преступность огромное значение имеет анализ феномена устойчивости криминальной готовности. Готовность к той или иной деятельности как сложное явление, имеющее субъективный и объективный характер, может иметь различную степень устойчивости. Она может длиться несколько мгновений и разрушиться под воздействием самой личности или внешних обстоятельств. В отдельных случаях готовность оказывается настолько устойчивой, что лишь физическое уничтожение ее носителя или его надежная изоляция могут нейтрализовать движущую силу преступления. Соответственно выделяется два вида готовности: устойчивую, неустойчивую (3, с.51).

По степени устойчивости проводится классификация готовности на практически не поддающуюся разрушению (сверхустойчивую); трудноразрушимую (средний уровень устойчивости); доступную разрушению (низкий уровень устойчивости).

Такова в целом криминологическая суть криминальной готовности, которая с отдельными корректировками была учтена при проведенных нами исследованиях.

В частности, профессиональная, материальная и организационная составляющие криминальной готовности были отнесены нами к атрибутам криминалистической характеристики преступления что, впрочем, для выводов существенного значения не имело (1, с.471-473).

Несколько иначе нами были решены и вопросы корреляции элементов криминальной готовности, системе криминальной готовности, ее этапах и др., о чем речь пойдет особо.

Попытаемся контурно определить суть и справедливость отдельной части наших исследований, а в последующем обратимся к другим проблемам и, в том числе криминальному порогу или пусковому механизму — принятию решения о совершении преступления.

1000 лиц, совершивших преступления в несовершеннолетнем возрасте были классифицированы по ряду криминалистических, криминологических и иных параметров. Не вдаваясь в подробности опросов и иной проведенной работы, отме-

И.Дж.Джамалов, С.Дж.Ширалиева

тим лишь, что они (опросы) имели относительно агрессивный (кто-то скажет - провокационный) характер, однако это диктовалось целями исследования.

Так, например, лицам, осужденным за убийство, были заданы вопросы о возможности совершения нового убийства в зависимости от ситуации, возможности совершения иных преступлений, степени готовности совершить преступление, обстоятельствах (ситуациях), при которых готовность могла воплотиться в действия и др.

Аналогичные вопросы исследовались путем опросов родителей, родственников, товарищей, педагогов и др., ознакомления с материалами дел, других документов и т.п., а полученные ответы оценивались по 10 бальной системе по каждому виду получения информации.

Агрессивность в опросах заключалась в том, что респонденту предлагалось дать ответ на готовность совершить преступление в различных ситуациях, некоторые из которых можно отнести к экстремальным. Так, в дополнение к отрицательному ответу на вопрос о возможности совершения убийства из хулиганских побуждений, были заданы вопросы о поведении при оскорблениях различной степени его близких (матери, отца, сестры, брата и т.п., соседки, девушки), иных неправомерных действиях по отношению к близким ему лицам, посторонним и иным людям.

У лиц, осужденных за кражи из квартир, выяснилось готовность совершить аналогичное преступление при отсутствии владельца жилища, нахождении его в длительной командировке, наличии информации о хранении в квартире значительной суммы денег, возможности проникновения незамеченным и т.п. «благоприятных» факторов.

В числе «неблагоприятных» факторов оказались возможность задержания и осуждения, однако и те имели различные градации.

Кроме того, у ранее осужденных и лиц, ранее не привлекавшихся к уголовной ответственности (взрослых и несовершеннолетних) выяснялась готовность совершить другие преступления в зависимости от тех или иных обстоятельств ситуации, которые условно были поделены на различные виды докриминальных, криминальных и послекриминальных.

Как отмечалось, при исследовании и анализе полученных результатов по различным параметрам были дифференцированы респонденты, учтены элементы исторического фона деятельности, ситуации и ряд других факторов в различных интерпретациях и соотношениях.

Полученные результаты позволили сделать следующие выводы:

1. У всех людей без исключения существует постоянная криминальная готовность совершить какое-либо преступление в зависимости от элементов ситуации и её развития. В действенном рассмотрении мы называем её стартовой.
2. Криминальная готовность обусловлена историческим фоном в различных его масштабах.
3. Криминальный порог (пусковой механизм деятельности) зависит от ситуации, физиологических особенностей и социального статуса человека.

Криминальный порог состоит из ступеней, последней из которых является цепная реакция.

Другими результатами своего исследования, его деталями и проектом разработанной матрицы по выявлению криминальной готовности и её составляющих, мы готовы поделиться со всеми заинтересованными лицами и учреждениями, для чего с нами необходимо связаться по следующему электронному адресу: djamalov_i@mail.ru.

Литература

1. Криминалистика. Учебник под ред. Д.И.Сулейманова. Баку, Ишыг, 2000
2. Криминология. Учебник под ред. В.Н.Бурлакова и Н.М.Кропачева. СПб., Питер, 2003
3. Криминология. Под ред. В.И.Зырина. М., Былина, 2010
4. Рональд Блэкборн. Психология криминального поведения. СПб, Питер, 2004

CİNAYƏTLƏRİN HAZIRLANMASI VƏ KRİMİNAL HAZIRLIQ

İ.C.Camalov, S.C.Şirəliyeva

XÜLASƏ

Məqalədə cinayətlərin planlaşdırılması problemi araşdırılmış və bir sıra nəticələr əldə edilmişdir. Kriminal hazırlıq və kriminal astana məsələləri tədqiq olunmuş, kriminalistik və kriminoloji anlayışların qarşılıqlı əlaqəsi verilmişdir.

PLANNING OF CRIME AND CRIMINAL READINESS

I.J.Jamalov, S.J.Shiraliyeva

SUMMARY

This work is dedicated to the problem of planning of crime. Concepts of criminal readiness and criminal threshold are studied, relationship between forensic and criminological notions is investigated.

Məqalə Beynəlxalq Hüquqi Tədqiqatlar Təşkilatının informasiya-analitika şöbəsinin 27 mart 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 1)

Məqalə redaksiyaya 10 aprel 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 347.156

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖЕНЩИН В АРАБСКИХ СТРАНАХ

В.Ш.Гасанова

Институт По Правам Человека НАН Азербайджана
Баку AZ1143, пр.Г.Джавида 31
e-mail: vhasanova@yahoo.com

Ф.К.Исмайлов

Бакинский Государственный Университет
Баку, ул. Академика З.Халилова 23
e-mail: ismayilovfarid@hotmail.com

Açar sözlər: mübarizə, hüquqlar, emansipasiya, bərabər hüquqluluq, status

Keywords: struggle, rights, emancipation, equality, status

Ключевые слова: борьба, права, эмансипация, равноправие, статус

Вопреки широко распространенному мнению о пассивности мусульманской женщины, история исламского мира полна примеров активного участия женщин в политике и общественной жизни страны, особенно в период кризисов и чрезвычайных положений. Достаточно вспомнить Инандж Хатун, сельджукскую султаншу конца XII века, или принцессу Ситт аль Мульк, сестру фатимидского халифа Аль Хакима, устранившую брата в борьбе за власть в самом начале XII века. Да и в наше время, совсем еще недавно, правительства Турции и Пакистана возглавляли столь выдающиеся женщины, как Тансу Чиллер и Беназир Бхутто. Однако эти и другие примеры подобного рода не столь уж многочисленны. Важно отметить, что на всем протяжении истории исламской цивилизации (которая включает более XIV веков и охватывает 1/6 часть населения Земли) вовлечение мусульманок в политическую деятельность было достаточно устойчивой традицией, а вовсе не отдельными исключительными эпизодами.

Определение места, роли и значения женщины в современном обществе имеет общечеловеческое и политико-правовое значение. Острота проблемы объясняется происходящими в современном мире процессами гуманизации и демократизации общества. В современных условиях, решая проблему правового положения женщин, общество должно исходить из того, что женщина имеет свои специфические особенности и интересы, полное выявление и учет которых, умение поставить их на службу общественному прогрессу являются важной составляющей социально-экономического и духовного развития общества. Права женщин нуждаются в соответствующей защите и регламентации, поскольку исторически, а также в силу физиологических особенностей женского организма (в том числе выполнения женщинами функции материнства), женщины являются более угнетенными по сравнению с мужчинами. Общество, заботясь о будущем, всегда должно предоставлять женщинам особые права и особую охрану. Особенно острые дискуссии вызывает правовое положение женщин в мусульманских государствах, поскольку здесь длительное время господствующее положение в качестве регу-

лятора общественной жизни и деятельности занимали не право и законы, а исламская концепция мироустройства. Одни исследователи характеризуют правовое положение женщин в мусульманских государствах как ущемленное, угнетенное. Другие утверждают, что ислам - это "религия жизни" [1, 23].

Проблему правового положения мусульманок можно рассматривать как составную часть проблемы правового положения женщин в целом. Важно отметить, что настоящая проблема из внутригосударственной переросла в проблему международного характера, усилиями целого ряда государств. В настоящее время в рамках ООН принят и действует ряд международно-правовых актов, защищающих права и свободы женщин: Всеобщая декларация о правах человека от 10 декабря 1948 г. (ст.16), Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 г. (ст.23), Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах от 16 декабря 1966 г. (ст.10), Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации от 21 декабря 1965 г., Конвенция против пыток и прочих видов жестоких, бесчеловечных и унижительных наказаний от 10 декабря 1984 г., Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин от 18 декабря 1979 года [2].

При ООН разрабатывались различные программы затрагивающие правовую защиту женщин. Следует рассмотреть реализацию программы «Десятилетия женщины ООН» в странах Ближнего Востока и Магриба в сфере образования (1975-1985 гг.). На протяжении всего Десятилетия ООН стояла во главе борьбы за равноправие женщин и мужчин в различных регионах мира, в том числе и в арабских странах Ближнего Востока и Северной Африки, информируя общественность о результатах своей деятельности с помощью сети различных представительств в данных регионах. На Ближнем Востоке информцентры ООН функционируют в Манаме (обслуживают Бахрейн, Катар, ОАЭ), Санае (Йемен), Тегеране (Иран), а также информационные службы региональных комиссий ООН в Бейруте (обслуживают Ливан, Кувейт, Сирию), и экономическая и социальная комиссии для Западной Азии. Ближневосточные информационные центры отвечают за деятельность по распространению сведений о системе ООН на национальном и региональном уровне, за обеспечение понимания идеалов и программ работы ООН и мобилизации общественности в их поддержку. В рамках этой деятельности они выполняют функции, включающие: поддержание тесных рабочих связей с правительственными службами, национальными и местными СМИ, неправительственными организациями и учебными заведениями; организацию адаптации информационных материалов и их перевода на местные языки; обеспечение финансовой и организационной поддержки со стороны национальных правительств и организаций для содействия осуществлению целей ООН [3]. В данном случае – это помощь в осуществлении резолюций Первой всемирной конференции по положению женщин в Мехико в арабских странах на практике. В 1978 г. был создан Комитет по информации, обязанность которого ежегодно рассматривать программу деятельности информационных центров ООН, в том числе и по арабским странам [4].

В Египте за период Десятилетия значительно увеличилось число женщин, обучающихся в учебных заведениях и университетах. К 1984 г. девушки составили 40,7% от общего числа студентов. Число женщин, обучающихся в средних школах,

также возросло и составило 160 000 человек по сравнению с 106 000 в 1973-1974 годах. Необходимо также отметить, что к 1985 году в Египте действовало 11 университетов, в то время как в прошлом их было всего четыре [5].

К окончанию Десятилетия не был ещё решён вопрос с женской неграмотностью в Бахрейне. Согласно статистическим данным, к 1985 г. неграмотность охватывала 39,5% девушек и женщин от 10 до 39 лет, и 88,6% свыше 40 лет [7]. Аналогичная ситуация прослеживалась в ОАЭ, где женщины составляли к 1985 г. 62413 из 19115 неграмотных в обществе. По данным из Саудовской Аравии, в начале 80-г годов уровень неграмотности среди коренного населения составил 83,8% среди которого абсолютное большинство принадлежит женщинам.

Таким образом, анализ положения женщин в конце Десятилетия показал, что они ощущали неравенство в одной из самых существенных сфер жизни общества – в процессе обучения, где для девочек ограничен доступ к получению образования, как к начальному так и профессиональному, связанному с определёнными видами деятельности. Согласно религиозным канонам женщина должна заботиться о семье и получать необходимые для этого знания дома не помышляя о какой-либо профессиональной деятельности. Положение женщин усугублялось ещё тем, что многие арабские страны, признавая конвенции и резолюции ООН, на практике не спешили внедрять их в жизнь, так как они шли вразрез с социально-политическими представлениями ислама.

Мероприятия по проведению Десятилетия женщины ООН (1975-1985 гг.), с целью ликвидации неграмотности, показали значительно возросшую в современную эпоху роль женщины в обществе и послужили мощным стимулом для усиления женского движения под эгидой ООН, более чёткого осознания его участниками необходимости борьбы за женскую эмансипацию. Поэтому данная тема не утрачивает свою перспективность для дальнейшего изучения и в наше время.

Большой проблемой для арабских стран перед началом Десятилетия была высокая степень неграмотности среди женщин. Для решения данной проблемы создавались различные программы ЮНЕСКО по вопросам образования в арабских странах, которые реализовывались через деятельность региональных учреждений, непосредственно отвечающих за решение проблем образования масс и Региональное бюро образования в арабских странах. В 1979 г. была принята Программа инноваций в области образования с целью ликвидации неграмотности в мусульманских странах. Сейчас эта структура действует автономно и способствует развитию обмена и сотрудничества между международными учреждениями, что соответствует политике ЮНЕСКО [6].

Сложность решения проблемы правового положения мусульманок определяется рядом причин. Одной из них выступает своеобразная природа мусульманского права (системы правил поведения в исламе) как свода религиозных правил поведения мусульманского общества.

Мусульманское право сформулировало свои представления о жизненном укладе мусульман, что сказалось на правовом положении женщин. На протяжении достаточно длительного периода времени в развитии государств, проповедующих исламскую религию, именно религиозные правила поведения, а не светские законы государств определяли общественное устройство в мусульманском мире. В ряде стран эта тенденция сохраняется в значительной степени и сегодня например, ст.130

Конституции Афганистана 2004 года гласит: "Суды при осуществлении судопроизводства выполняют нормы настоящей конституции и других законов. В случае если в конституции и других законах отсутствует подходящая норма, то суды разрешают дело в соответствии с требованиями фикхханифитского (ХАНАФИТЫ (ханифиты), последователи одной из четырёх религиозно-правовых школ или систем (мазхабов) суннитского ислама, созданной Абу Ханифой (около 699-767). Для системы Абу Ханифы характерны преобладающее значение раёя (личного мнения, основанного на здравом смысле) и кыяса (суждения по аналогии) толка и в пределах, установленных настоящей конституцией" [7, 58].

Несмотря на то, что женский вопрос обсуждается в арабском мире уже около века, привлекая к себе пристальное внимание самых различных слоев общества – правящих кругов, политической элиты, мусульманского духовенства, интеллигенции, самих женщин – не существует конкретной, приемлемой для всех стран модели эмансипации (вовлечение в сферы деятельности) женщины.

Очевидно, что для арабского мира не подходит европейская концепция эмансипации, основанная на включении женщины в сферу общественно-полезного труда, хотя бы уже только потому, что право на труд лимитируется здесь состоянием экономики, наличием безработных мужчин.

Но дело, разумеется, не только в этом. Веками складывающееся под влиянием ислама мировоззрение арабского общества в целом, в том числе и самих женщин, противоречит европейским взглядам на равноправие. Первая и священная обязанность мусульманской женщины заключается в создании домашнего очага, в осуществлении функции жены и матери. Вот почему все представители передовой арабской общественной мысли, начиная с первых просветителей и кончая современными идеологами, считают, что целью эмансипации должно стать новое, более независимое положение женщины в семье, а затем и в обществе.

Не только концептуальная постановка вопроса, но и пути его решения носят принципиально иной характер, чем в капиталистических странах. В Европе, по крайней мере, с нового времени не стоял и не стоит вопрос равенства женщины в семейно-брачных отношениях, и за женщиной признавалось право быть личностью. Суть женского вопроса здесь заключается в принятии государственных законодательных и практических мер, направленных на осуществление политического и экономического равноправия (политические права, равная плата за равный труд и др.).

В арабском же мире, еще только делающим первые шаги на пути эмансипации, в качестве первоочередного встает вопрос юридического подтверждения равноправия женщины. Большинство арабских государств после завоевания независимости признали в законодательном порядке за женщиной политические и гражданские права. Однако на уровне массового сознания сохраняется комплекс идей и поведенческих норм по отношению к женщине, порожденных исламом. Учитывая это обстоятельство, законодательство любой арабской страны в области семейного права включает в себя в той или иной степени элементы шариата и тем самым вступает в противоречие с положением, закрепленным в конституциях этих стран (Саудовская Аравия, Алжир, Египет), провозглашающим равноправие женщины.

Степень интеграции исламского компонента в законодательство той или иной

арабской страны зависит от самых разных факторов – соотношения уровня национализма и ислама в официальной идеологии, уровня секуляризации государственной и общественной жизни, массового сознания, борьбы противоборствующих группировок в правительственных кругах и ряда других. Как правило, в странах, руководствующихся в своей государственной политике принципами секулярного прагматизма, законодательство в области семьи и брака ущемляет (Египет, Сирия, Ирак) или даже упраздняет нормы шариата (Тунис). В тех же государствах, где исламские круги и доктрина включены в структуру власти (Ливия, Саудовская Аравия), положение женщины по-прежнему обусловлено социально-этическими нормами шариата. В этом отношении представляется интересным сравнение двух стран Северной Африки – Туниса и Алжира, которые значительно различаются по своему подходу к решению женского вопроса.

Тунис является единственной арабской страной, где категорически, без всяких условий, запрещена полигамия (*Полигамия* (от греч. *πολύς* — многочисленный и *γάμος* — брак) — многобрачие, при котором брачный партнёр одного пола имеет более одного брачного партнёра противоположного пола). (В законодательстве других государств, где во многом действуют светские нормы семейного права – Египет, Сирия, Ирак, Йемен – она в ряде случаев допускается.) Статья 18 тунисского кодекса провозглашает «Полигамия запрещается». За ее нарушение предусмотрено уголовное наказание [8, 13].

Алжирский же кодекс не только официально узаконил многоженство, но при этом еще дает прямую ссылку на предписания шариата. Статья 8 гласит: «Разрешается вступать в брак с одной супругой и более, как это предусматривает шариат» [9, 136].

Если в проекте кодекса 1981 г. предусматривалось право женщины ввести в брачный контракт дополнительные требования, в частности, отказ мужа от полигамии, то в законе 1984 г. эти дополнительные условия не детализируются и не предусмотрено никаких мер в случае нарушения брачного контракта. Алжирская женщина никак не может воспрепятствовать полигамии.

Если тунисский кодекс ввел демократические, соответствующие гражданскому обществу, юридические нормы в таких вопросах как заключение и расторжение брака, многоженство, то в некоторых областях семейного права, учитывая традиционную психологию, он находит компромиссные решения. Так, кодекс просто обходит молчанием возможность заключения смешанных браков. Известно, что в мусульманском мире, даже среди европеизированных кругов, брак мусульманки с иностранцем оценивается крайне отрицательно.

Алжирский же кодекс решает эту проблему в соответствии с шариатом: мужчина может жениться на женщине иудейского или христианского вероисповедания, женщина может выйти замуж только за мусульманина.

И, наконец, в обоих кодексах есть раздел, где их положения полностью совпадают. В наследственном праве и в Тунисе, и в Алжире сохранено традиционное преимущество мужчины, основанное на шариате: наследники мужского пола имеют право на долю вдвое большую, чем наследницы.

Тунисский Кодекс гражданского состояния 1956 г., действующий поныне, остается самым прогрессивным в этой области в арабском мире. Вместе с рядом других законодательных актов, а также подписанием Тунисом всех международных

документов, касающихся прав женщин, тунисское законодательство обеспечило женщине все политические и гражданские права (дискриминация сохраняется лишь в вопросах наследования).

В алжирском же законодательстве были сохранены положения шариата, закрепляющие неравноправное положение мусульманской женщины. В кодексе неоднократно зафиксировано, что жена обязана подчиняться мужу. Женщина не может свободно выбирать супруга, встречаться с родственниками (кроме близких, перечисленных в Коране) и друзьями. Она не может избежать угрозы полигамии и талака (традиционно, нормы шариата признают за мужчиной исключительное право осуществлять в любое время без всяких объяснений односторонний развод путем троекратного произнесения формулы развода. При этом не требуется ни согласия жены, ни даже ее присутствия. Такой развод называется по-арабски "талак"). Без разрешения мужа она не может работать, участвовать в работе общественных организаций. Алжирский доктор права Н.Вандевельд справедливо утверждает, что главные черты Кодекса семьи – это «патриархальность, правовое неравенство, мусульманский дух».

Алжир и Тунис, демонстрируя нам различные подходы к решению женского вопроса, наглядно показывают, что проблема эмансипации тесно связана с общим состоянием общества, уровнем модернизации его экономики и социальных структур, его развития. В решении этой проблемы Тунис, бесспорно, опередил не только Алжир, но и все арабские страны.

Политическая и общественная деятельность Арабских женщин всё более углубляется по истечению многих лет и важным звеном этой деятельности следует отметить создание Организации Арабских женщин (АВО).

АВО была создана в 2003 году. Это межправительственная организация, созданная под эгидой Лиги Арабских государств в Египте. Это исходило из Каирской декларации, изданным первым саммитом Арабских женщин в Каире в 2000 году. Её величеством королевой Иордании Рания аль Абдулла была задана региональная стратегия по улучшению положения Арабских женщин. Эти региональные саммиты создают импульс и политическую волю к улучшению положения женщин в Арабском мире. АВО стремится к достижению расширения прав и возможностей посредством законодательства, основанную на равенстве и компетенции, повышению информированности широких слоёв населения о вопросах касающихся женщин, повышению роли женщин в семье и обществе и многие другие вопросы [10, 11].

Проблема эмансипации и вопрос участия мусульманок в политической жизни арабских стран находит своё отражение в произведениях известных западных авторов, звучат призывы к конкретным действиям. Так, в книге "Гендерное образование и права женщин в мусульманском контексте", Мириям Кук, профессор арабской филологии, призывает мусульманок присоединиться к мировому феминистическому движению и использует такой термин как "исламский феминизм". Два совершенно противоречивых термина, "ислам" - "покорность" и "феминизм" - "борьба за верховенство женщины", вдруг соединяются в одно словосочетание и требуют от читателя правильного понимания данного термина. Здесь надо отметить, что феминизм - это сугубо западная идея и никак не может пересекаться с исламским пониманием прав женщин. Таким образом, если целью

западного феминизма является обретение женщинами аналогичных с мужчинами прав во всех социальных сферах, то ислам видит свою задачу в том, чтобы они смогли в полной мере выполнить свое женское предназначение. Непонимание этого положения свидетельствует о том, насколько и в мужчинах, и в женщинах глубоко укрепились патриархальные представления. Кроме того, все глубоко убеждены, в том, что внешняя, общественная, публичная деятельность гораздо важнее и значимее, чем внутренняя, личностная, духовная. А ведь Востоку, не только мусульманскому, такое понимание смысла человеческого существования несвойственно [11, 67].

Вопросом прав женщин в исламе, в свою очередь, наряду с западными исследователями, также занимаются и ученые мусульмане. В отличие от своих западных коллег, суждения проблемы статуса женщины в исламе идейно отличаются. Порой можно увидеть, что приводятся похожие примеры из Корана и хадисов, касающиеся прав женщин в исламе, но их толкования совершенно не одинаковы и преследуют различные цели. Так, если обратиться к исследованиям, проводимым специалистами исламского права в Узбекистане, то можно заметить, что целью их работ является стремление показать всю красоту женщины как матери, супруги и покорной рабыни Аллаха. Привести читателя к тому, что роль женщины в мире важна и несет за собой ответственность перед обществом и Всевышним. В газете "Торонто Стар" от 3 июля 1990 г. была опубликована статья "Ислам - не единственная религия с патриархальной доктриной", написанная Гвин Дайер. В статье описывались бурные дебаты, которые возникли на одной конференции, посвященной теме "Женщина и власть" и проходившей в Монреале.

Бурю негодования вызвало выступление известной египетской феминистки, доктора Наваль Саадави, которая в своем некорректном, с политической точки зрения, выступлении заявила: "Наиболее жесткие формы ограничения женщин в их правах можно найти, прежде всего, в ветхозаветной иудейской традиции, затем в христианстве и лишь в последнюю очередь в Коране", "патриархальными являются все религии, поскольку все они возникли на основе патриархальных обществ", "использование женского покрывала не является специфически исламской практикой, но древним культурным наследием, аналогичным во всех родственных религиозных традициях" [12, 1].

Участницы конференции не могли спокойно воспринять сравнения их религиозных систем с Исламом. Доктору Саадави пришлось выдержать мощный напор критики. "Комментарии доктора Саадави неприемлемы. Они обнаруживают недостаток понимания систем вероисповеданий других народов", - заявила Бернис Дюбуа из "Всемирного движения матерей". "Я протестую, - отреагировала ведущая израильского женского радиовещания Алис Шалви. - Иудейская традиция не знает женского покрывала".

Эта работа обязана своим происхождением именно подобного рода жарким протестам и жесткой западной тенденции обвинять Ислам в сохранении традиций, являющихся также и частью собственного культурного наследия Запада. "Иудейские и христианские феминистки не собирались сидеть и слушать, что о них говорят так же, как о несчастных мусульманках", - писала Гвин Дайер.

Вышеизложенное удивляет тем, что участники конференции имели столь негативные представления об Исламе, особенно в том, что касается положения женщин.

На Западе Ислам считается символом жесткой субординации женщины по отношению к мужчине. Для того, чтобы понять, сколь сильна убежденность в этом, достаточно отметить, что министр образования Франции (родины Вольтера) сравнительно недавно издал указ о том, чтобы мусульманок в покрывалах не пускали в школы! Молодых мусульманок с платком на голове дискриминировали в их праве на образование, в то время как католики свободно носят на груди распятие, а ученики иудейского вероисповедания - звезду Давида [13, 1].

Вышеуказанное свидетельствует о концептуальном различии между исследованиями западных и восточных ученых в области прав женщин в исламе. Становится ясным, что понимание роли современной мусульманки для западного человека кардинально отличается от понимания восточного. Восточному человеку понятно, что женщина-мусульманка не может бороться только за права женщин, ее статус и положение неотделимы от положения других членов ее личной семьи. Символом и смыслом ее политической деятельности может быть борьба за возврат к нормам, ценностям и законам ранне-исламской общины. В этом смысле все западные движения феминистского толка, которые провозглашают индивидуализм, неограниченную личную свободу и полную общественную открытость, обречены на провал. Но самое главное, различия между западными и исламскими традициями можно увидеть, что западные люди всегда стремятся к индивидуальности, в то время, когда индивид в Исламе никогда не обладал и не будет обладать всей степенью индивидуальной свободы, подобно жителю западного мира, в любом случае он остается в семье, под присмотром и, соответственно, контролем. Так, для мусульманки интересы семьи всегда превалируют над ее личными амбициями и интересами.

Собственный "персонализм" не имеет для нее такого самоутверждающего значения. Итак, подытожив мысли, хотелось привести следующий хадис: "Если человек верует в Аллаха и в последний день, то, увидев какое-либо дело, пусть говорит по-доброму, либо пусть молчит, а женщин считайте для себя заветами обходитесь с ними хорошо. Женщина создана из ребра, а ребро искривлено сверху. Если ты захочешь выпрямить его, то сломаешь, а если оставишь в покое, то оно останется искривленным. Обходитесь с женщинами хорошо" (Хадис приведен Абу Даудом со ссылкой на Абдуллу ибн Омара) [14, 34].

Исламская религия в настоящее время способна регулировать духовно-культурную жизнь мусульманских государств, оказывать влияние на формирование личности, но она не может и не должна определять политическую жизнь этих стран, отношения в публичной сфере, а также выступать гарантом прав, свобод и интересов мусульманских женщин. Это под силу праву, светским законам. Иначе говоря, правовое положение мусульманских женщин должно совершенствоваться посредством правотворческой деятельности государства, а не благодаря Исламу.

На наш взгляд, дальнейшее улучшение правового положения мусульманских женщин возможно путем ориентирования мусульманских государств на международные стандарты прав человека. А именно, необходимо выработать (подходя индивидуально к государствам) национальный механизм реализации и защиты прав женщин-мусульманок согласно общепризнанным принципам и нормам Международного права.

Литература

1. Балтанова Г.Р. Мусульманка. Москва, Логос, 2005, с.67
2. Борьба с неграмотностью в мире. Некоторый положительный опыт 1971-1980 гг. и перспективы на будущее. Минск, ЮНЕСКО, 1983
3. Виташов Д.С. Источники мусульманского права в общей системе источников права Афганистана: международное публичное и частное право. 2006. N 5 (32). с.58
4. Денисов Ю.К. Информация, мировое развитие и ООН. М.: Международные отношения, 1994
5. Ислам и женщины Востока (история и современность). – Т.: Издательство «ФАН» Узбекской ССР, 1988, 251 с.
6. Кайбаев Б.Г. Международные организации: информация и безопасность на Ближнем Востоке. – Спб.: Издательство Мижалова В.А., 2006, 240 с.
7. Капустин А.Я. Дискриминация вне закона: сборник документов. Москва, Юристъ, 2003
8. Маудуди С.А. Права человека в Исламе. Казань: Иман, 1995, с.23
9. Г.Нуруллина. Женщина в Исламе. Москва, 2003, с.34
10. Шариф Абдель Азим. «Женщина в исламе и Иудейско-христианском мире». С.1, <http://islam-book.info/religii-mira/christianstvo/zhenschina-v-islame-i-iudeo-christianskom-mire>
11. Es-Snoussi M.T. Code du Statut personel. p.13, <http://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=443496>
12. Minces F. La femme dans le monde arabe. Paris, 1980, p.136
13. Rowaida Al Maaitah, Hadeel Al Maaitah, Hmoud Olaimat and Muntaha Gharæibeh: Arab Women and Political Development. United Nations Development Program, Arab Human Development Report 2009: Challenges to Human Security in the Arab Countries (New York, USA: UNDP, 2009), p.11
14. The Globe and Mail, Oct. 4, 1994

ƏRƏB ÖLKƏLƏRİNDƏ QADINLARIN SİYASİ FƏALİYYƏTİ

V.Ş.Həsənova, F.K.İsmayilov

XÜLASƏ

Məqalə müasir İslam dünyasında qadınların siyasi hüquqları probleminə həsr olunmuşdur. Müəlliflərin fikrincə, gələcəkdə müsəlman qadınlarının hüquqi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması müsəlman ölkələrinin beynəlxalq insan hüquqları standartlarına istiqamətləndirilməsi yolu ilə mümkündür. Beynəlxalq hüququn ümumi prinsip və normalarına uyğun olaraq, müsəlman qadınlarının hüquqlarının müdafiyyəsinin milli mexanizminin hazırlanması zəruridir.

WOMEN'S POLITICAL ACTIVITY IN ARAB COUNTRIES

V.Sh.Hasanova, F.K.Ismaylov

SUMMARY

This work is dedicated to the problem of observance of women's political rights in the modern Islamic world. The authors claim that the further improvement of the legal status of Muslim women is possible if Muslim states choose to meet international standards of human rights. It is necessary to develop national mechanisms to protect the rights of Muslim women in accordance with generally recognized principles and norms of international law.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin Hüquq fakültəsinin Elmi Şurasının 28 aprel 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 08)

Məqalə redaksiyaya 8 may 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 342.843

SEÇKİLƏR KONSTITUSİYA QURULUŞUNUN ÜNSÜRÜ KİMİ

N.S.Məmmədov

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyası
Bakı AZ1000, Rəsul Rza küçəsi 3
e-mail: office@cec.gov.az

Açar sözlər: seçkilər, konstitusiya, hüquq

Keywords: elections, constitution, law

Ключевые слова: выборы, конституция, право

Hər hansı konstitusiya institutunun daha tam və dolğun xarakteristikasını müəyyən etmək üçün hər şeydən əvvəl, müvafiq dövlətin konstitusiya quruluşu sistemində onun tutduğu yeri, oynadığı rolu aydınlaşdırmaq vacibdir. Konstitusiya quruluşu anlayışı təkcə dövlətin əsas qanunu kimi Konstitusiyanın mövcudluğunu və ona formal cəhətdən əməl olunması tələbini ehtiva etmir. Belə ki, Konstitusiyanın qəbulu öz-özlüyündə onun bütün müddəalarına əməl edilməsi zəruriliyini şərtləndirir; əks halda Konstitusiya ən yüksək qüvvəyə malik olan siyasi-hüquqi akt kimi öz ilkin, təsisedici mahiyyətini itirmiş olardı.

Dövlətin əsas qanunu hesab olunan Konstitusiyanın formal, deklarativ xarakter daşmadığı, xalq hakimiyyətinin real məzmun kəsb etdiyi və həyata keçirildiyi, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına riayət olunmasının və onların müdafiəsinin dövlət tərəfindən ən yüksək səviyyədə təmin olunduğu, hakimiyyətin bütünlüklə hüquqa tabe olduğu dövlətlər üçün konstitusiya quruluşu anlayışı xarakterik hesab edilməlidir.

Konstitusiya quruluşu mürəkkəb və çoxfunksiyalı siyasi-hüquqi anlayışdır. Postsovet məkanında elmi və tədris ədəbiyyatında konstitusiya quruluşuna müxtəlif aspektdən yanaşılaraq, fərqli anlayışlar verilmişdir. Bu anlayışların bir qismi əsasən insan hüquq və azadlıqları kateqoriyası prizmasından verilir, insan hüquq və azadlıqlarının müstəsnalığı, dövlətin isə həmin hüquq və azadlıqları müdafiə etmək vəzifəsi ön plana çəkilir. Rus alimi M.V.Baqalay tərəfindən konstitusiya quruluşuna verilən anlayış bu baxımdan tipik sayıla bilər. O, Rusiya Federasiyasının Konstitusiya hüququna dair dərslində hesab edir ki, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına riayət olunduğu, dövlətin Konstitusiya uyğun fəaliyyət göstərdiyi qaydalar sistemi konstitusiya quruluşu adlanır (2, s.103).

Fikrimizcə, bu anlayış konstitusiya quruluşunun mahiyyətindən daha çox, onun təbiətini, humanist xarakterini ifadə edir. Təsadüfi deyil ki, həmin anlayış və ümumiyyətlə konstitusiya quruluşunun təbiəti ilə bağlı digər məsələlər müəllifin müvafiq dərslisinin “Konstitusiya quruluşunun humanist əsasları” adlı fəslində verilir.

Digər rus alimi N.A.Boqdanova məsələyə nisbətən fərqli mövqedən yanaşaraq qeyd edir ki, konstitusiya quruluşu dövlətin və cəmiyyətin quruluşunun, dövlət-cəmiyyət-şəxsiyyət münasibətləri sistemində insanın vəziyyətinin obyektivləşmiş konstitusiya hüquq normalarında əks olunan məntiqi düzülüştür (4, s.161). Hesab edirik ki, bu anlayışda “dövlətin və cəmiyyətin quruluşu” ifadəsi bir o qədər də yerinə düşmür və hə-

N.S.Məmmədov

min ifadədən istifadə edilərək, konstitusiya quruluşuna anlayış verməyə cəhd olunması təkrarlıq yaradır.

O.E.Kutafin hesab edir ki, konstitusiya quruluşu dövlətin təşkilinin onun Konstitusiyasında təsbit olunmuş müəyyən forması və ya müəyyən üsuludur. O, daha sonra bu fikrini inkişaf etdirərək qeyd edir ki, konstitusiya quruluşu dövlətin təşkilinin elə bir forması (və ya) üsuludur ki, dövlətin hüquqa tabeliyini təmin edir və onu konstitusiya dövlət kimi xarakterizə edir (8, s.121).

V.T.Kabişev isə konstitusiya quruluşunu faktiki və hüquqi mənada fərqləndirir. Onun fikrincə, faktiki konstitusiya quruluşu xalq suverenliyini, insan hüquqları və azadlıqlarını ifadə edən konstitusiya münasibətlərin məcmusudur. Hüquqi mənada konstitusiya quruluşu isə mövcud sosial-iqtisadi və ictimai quruluşun ayrı-ayrı növ ictimai münasibətlərini tənzimləyən konstitusiya normaları və prinsiplərdir (6, s.10).

Azərbaycan hüquq ədəbiyyatında konstitusiya quruluşu anlayışı dar və geniş mənada şərh olunur. Hesab olunur ki, dar mənada konstitusiya quruluşu Konstitusiyada təsbit olunan və mövcud qanunvericilikdə inkişaf etdirilən dövlətin təşkili üsullarının, geniş mənada konstitusiya quruluşu isə ali hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının təşkili, dövlət quruluşu və insan, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət arasındakı hüquqi əlaqələrlə bağlı meydana çıxan, başlıca olaraq konstitusiya normaları ilə nizama salınan iqtisadi, sosial, siyasi, hüquqi, ideoloji münasibətlərin məcmusudur (1, s.51).

Fikrimizcə, konstitusiya quruluşuna, hər şeydən əvvəl, xalq suverenliyi və xalq hakimiyyəti kontekstindən yanaşmaq lazımdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən konstitusiya quruluşu dövlətin təşkilinin elə bir siyasi-hüquqi forması kimi qiymətləndirilə bilər ki, bu zaman xalq suverenliyin daşıyıcısı və dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi kimi tanınır, bilavasitə və nümayəndəli demokratiya çərçivəsində təminatlı hüquqi mexanizmlər vasitəsilə dövlət hakimiyyətinin formalaşmasında və həyata keçirilməsində iştirak etməklə, həqiqətən də dövlət hakimiyyətinin real mənbəyi olur. Başqa sözlə, konstitusiya quruluşu xalqın formal cəhətdən dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi kimi tanınması ilə yanaşı, onun həqiqətən də dövlət hakimiyyətinin formalaşması və həyata keçirilməsində hüquqi mexanizmlər vasitəsilə real iştirakını, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına riayət olunmasına və onların müdafiəsinə dövlət tərəfindən ən yüksək səviyyədə təminatlar yaradılmasını nəzərdə tutur.

Məsələyə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, konstitusiya quruluşunun mahiyyəti ilk növbədə demokratiyada, dövlətin demokratikliyində və hüquqiliyində təzahür edir. Konstitusiya-hüquqi baxımdan demokratik dövlətin əsas atributlarından biri də xalq hakimiyyətidir. Xalq hakimiyyətinin təsbiti və real həyata keçməsi dövlətin demokratikliyinin mühüm konstitusiya-hüquqi meyarlarından biridir (12, s.286).

Məhz belə yanaşma konstitusiya quruluşunu mücərrəd anlayışdan real məzmun kəsb edən bir anlayışa çevirir. Belə ki, əgər dövlətin Konstitusiyasında xalq dövlət hakimiyyətinin yalnız mənbəyi kimi tanınırsa, lakin onun formalaşması və həyata keçirilməsində faktiki iştirak etmirsə, bu, formal konstitusiya quruluşu hesab olunmalıdır. Lakin əgər xalq həm dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi kimi tanınırsa, həm də həmin hakimiyyətin formalaşması və həyata keçirilməsində xalqın iştirakı hüquqi mexanizmlər vasitəsilə təmin olunursa, bu, real konstitusiya quruluşu kimi qiymətləndirilməlidir. Dövlət hakimiyyətinin formalaşması və həyata keçirilməsində xalqın iştirakının başlıca, təsirli və təminatlı hüquqi mexanizmi isə ilk növbədə azad və ədalətli seçkilərdir.

N.S.Məmmədov

Bu baxımdan, azad və ədalətli seçkilər real konstitusiya quruluşunun mühüm ünsürünü, xalq hakimiyyətinin birbaşa təzahürünün və həyata keçirilməsinin əsas hüquqi formalarından və mexanizmlərindən birini təşkil edir. Buna görə də elmi hüquq ədəbiyyatında qeyd olunan belə bir fikri haqlı saymaq olar ki, konstitusiya quruluşunun meydana çıxmasının birinci meyarı seçkilər institutunun, seçki hüququnun yaranmasıdır (9, s.50).

Qeyd etmək lazımdır ki, konstitusiya quruluşunun yaranması təkcə seçkilər institutunun, seçki hüququnun mövcudluğu ilə məhdudlaşmır. Ümumiyyətlə götürdükdə, konstitusiya quruluşunun meydana çıxması dövlət hakimiyyətinin mənbəyi kimi xalqın tanınması və bunun da nəticəsində seçkilər institutunun, parlamentarizmin yaranması, təbəliyin vətəndaşlığa çevrilməsi, vətəndaşların hüquq bərabərliyinin, o cümlədən dövlət hakimiyyətin formalaşmasında və həyata keçirilməsində iştirak hüququna malik olan subyektlər kimi bərabərliyinin hüquqi cəhətdən elan olunması ilə əlaqədardır (3, s.44).

Konstitusiya quruluşu təkcə dövlətin deyil, bütövlükdə vətəndaş cəmiyyətinin keyfiyyət xarakteristikasını ifadə edən siyasi-hüquqi anlayış və mexanizmdir. Ona görə də konstitusiya quruluşu həm də vətəndaş cəmiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilə bilər.

Hüquq ədəbiyyatında, xüsusən də tədris ədəbiyyatında konstitusiya quruluşunun əsasları anlayışı daha çox işlədilir. Hesab olunur ki, konstitusiya quruluşunun əsasları dövlətin hüquqa tabeliyini təmin edən və onu konstitusiya dövlət kimi xarakterizə edən başlıca prinsiplərin məcmusudur. Bu prinsiplər bütövlükdə konstitusiya hüquq sisteminin ideya və hüquqi bazasını təşkil edir. Konstitusiya quruluşunun əsaslarının aşağıdakı struktur elementləri fərqləndirilir: xalq hakimiyyəti; xalq suverenliyi; insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü; dövlətin forma və mahiyyəti; hakimiyyətlər bölgüsü; sosial və iqtisadi əsaslar; dövlət hakimiyyətinin əsasları; yerli özünüidarəetmənin tanınması və təmin olunması, onun müstəqilliyi və dövlət hakimiyyətindən ayrılması (1, s.51).

Konstitusiya quruluşunun əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının I bölməsində “Ümumi müddəalar” adı altında təsbit olunmuşdur. Bu bölmədə öz əksini tapan normalar Azərbaycanın hüquq ədəbiyyatında norma-prinsiplər, məqsəd normaları, vəzifə normaları hesab olunur (1, s.51). Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarında konstitusiya quruluşunun əsasları müxtəlif adlar altında verilmişdir. Məsələn, İtaliya Respublikasının Konstitusiyasında “Əsas Prinsiplər”, Fransa Respublikasının Konstitusiyasında “Suverenlik haqqında”, Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasında “Ümumi Əsaslar”, Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasında “Konstitusiya quruluşunun əsasları” və s.

Ayrı-ayrı ölkələrin konstitusiyalarında konstitusiya quruluşunun əsasları müxtəlif formalarda nəzərdə tutulsa da, xalq suverenliyi, xalq hakimiyyəti və onun həyata keçirilməsi yolları haqqındakı məsələlər demək olar ki, oxşar şəkildə təsbit olunur və əksər hallarda seçkilər institutu birbaşa qeyd olunur. Məsələn, Fransa Respublikası Konstitusiyasının 3-cü maddəsində təsbit olunur ki, milli suverenlik xalqa məxsusdur və xalq onu öz nümayəndələri vasitəsilə və referendum yolu ilə həyata keçirir.

Seçkilər birbaşa və dolaylı ola bilər. Onlar həmişə ümumi, bərabər və gizlidir. Almaniya Federativ Respublikası Konstitusiyasının 20-ci maddəsinə əsasən bütün dövlət hakimiyyəti xalqdan gəlir. O, xalq tərəfindən seçkilər və səsvermə yolu ilə, habelə qanunvericilik, icra hakimiyyəti və ədalət mühakiməsinin xüsusi orqanları vasitəsilə hə-

N.S.Məmmədov

yata keçirilir. Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasında seçkilər referendumla birlikdə xalq hakimiyyətinin ən yüksək birbaşa təzahürü kimi qeyd olunur. Həmin Konstitusiyanın 3-cü maddəsində nəzərdə tutulur ki, Rusiya Federasiyasında suverenliyin daşıyıcısı və hakimiyyətin yeganə mənbəyi onun çoxmillətli xalqıdır. Xalq öz hakimiyyətini bilavasitə, həmçinin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə həyata keçirir. Xalq hakimiyyətinin ən yüksək birbaşa təzahürü referendum və azad seçkilərdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 1-ci maddəsində təsbit olunur ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır. Konstitusiyanın 2-ci maddəsinə əsasən sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur və Azərbaycan xalqı öz suveren hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi – referendum və ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası da seçkilər institutunu xalq hakimiyyətinin ən yüksək təzahür forması, bilavasitə və nümayəndəli demokratiya formaları kimi nəzərdə tutur.

Beləliklə, konstitusiya hüquq institutu olmaq etibarilə seçkilər konstitusiya quruluşunun əsas ünsürlərindən birini təşkil edir. Konstitusiya quruluşunun ünsürü kimi seçkilərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, seçkilər dövlət hakimiyyətinə münasibətdə formalaşdırıcı əsas, dövlət hakimiyyətinin formalaşmasında və həyata keçirilməsində hakimiyyətin əsl mənbəyi olan xalqın real iştirakını təmin edən mühüm hüquqi mexanizm kimi çıxış edir.

Konstitusiya quruluşunun mühüm ünsürlərindən biri kimi seçkilərin siyasi-hüquqi rolu belə bir amillə müəyyən olunur ki, seçkilər həm seçicilərin suveren siyasi iradəsini aşkara çıxarır, həm də dövlət hakimiyyəti orqanlarının gündəlik fəaliyyətinin həmin iradə əsasında təşkili üçün onu qanuniləşdirir (11, s.68).

Konstitusiya quruluşunun ünsürü kimi seçkilər vətəndaşların siyasi hüquq və azadlıqlarının realizə olunması ilə sıx bağlıdır. Seçkilər institutu publik hüquq sahəsinə aid olsa da, xüsusi-hüquqi keyfiyyətdən məhrum deyil. Belə ki, seçkilər bir tərəfdən xalq hakimiyyətinin hüquqi təzahürü, dövlət hakimiyyət orqanlarının formalaşma üsulu kimi, digər tərəfdən isə insanların fərdi azadlığının, dövlət işlərinin idarə olunmasında hər bir vətəndaşın iştirakı hüququnun realizə olunmasının ifadəsi kimi xarakterizə oluna bilər. Yəni, vətəndaşlar beynəlxalq hüquq normaları və Konstitusiyada təsbit olunmuş mühüm siyasi hüquqlarını – dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüquqlarını ilk növbədə seçkilər vasitəsilə realizə edir, bu yolla dövlət hakimiyyətinin formalaşmasında birbaşa, həyata keçirilməsində isə nümayəndələri vasitəsilə iştirak edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi hüquq ədəbiyyatında seçkilərin konstitusiya quruluşunun mühüm ünsürü olması mübahisə doğurmasa da, xalq hakimiyyətinin birbaşa və ya dolaylı təzahürü və bilavasitə və ya bilavasitə demokratiya institutu olub olması müxtəlif əsaslarla mübahisələndirilir. Bəzən seçkilər birbaşa demokratiyanın deyil, nümayəndəli demokratiyanın institutu kimi, bəzən də əksinə xarakterizə olunur. Bilavasitə demokratiya institutlarına isə yalnız vətəndaşların yığıncaqları, plebisit, referendum və xalqın qanunvericilik təşəbbüsü aid edilir (5, s.486-487).

Hesab edirik ki, seçkilər yolu ilə şəxslərin səlahiyyətləndirilməsinə, publik hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılmasına və məsələlərin mahiyyətə həll edilməsinə münasibətdə seçkilər xalqa məxsus hakimiyyətin birbaşa həyata keçirilməsi aktı və bilava-

N.S.Məmmədov

sitə demokratiya formalarından biri, seçilən şəxslərin və formalaşdırılan publik orqanların səlahiyyətləri çərçivəsində həyata keçirilən konkret hakimiyyətə münasibətdə vasitəli demokratiya forması hesab olunmalıdır.

Məhz bu cür qiymətləndirmə seçkiləri ictimai həyat sahəsinin ayrıca bir institutu kimi səciyyələndirməyə və xalq hakimiyyəti sistemində onun yerini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Belə ki, seçkilər yolu ilə publik hakimiyyət orqanlarının təşkilinə formal prosedur kimi baxmaq düzgün hesab oluna bilməz. Baxmayaraq ki, seçkilərə xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsi və xalq iradəsinin formalaşması prosesi kontekstindən yanaşdıqda, prosesin ilkin mərhələsində publik hakimiyyət orqanlarına və seçkili vəzifələrə namizədlərin müəyyən edilməsinin, səsvermə mərhələsindən tamamilə fərqli qaydada, sanki, xalqın iradəsindən kənar baş verdiyini sezmək mümkündür. Yəni, namizədlər bilavasitə xalq tərəfindən deyil, məhdud dairəli subyektlər – siyasi partiyalar, siyasi partiyaların blokları, vətəndaşların yığınaqları, şəxsin özü tərəfindən irəli sürülür. Nəticədə, sanki xalq, müəyyən olunmasında birbaşa iştirak etmədiyi namizədlər arasında seçim etmək reallığı ilə üz-üzə qalır. Lakin namizədlərin müəyyən olunmasında həmişə xalqın birbaşa iştirak etməməsi ümumiyyətlə seçkilər yolu ilə xalqın iradəsinin formalaşmasını şübhə altına almaq üçün əsas hesab oluna bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, namizədliyin dəstəklənməsi üçün seçici imzalarının toplanması tələbi əslində bu iştirakın müəyyən bir forması kimi qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda, namizədliyin qeydə alınması üçün qeydiyyat depoziti mövcud olan ölkələrdə bu dəlil öz əhəmiyyətini itirsə belə, seçkilərin yekunu son nəticədə səsvermə yolu ilə müəyyən olunur. Yəni, xalq səsvermə yolu ilə namizədlərdən hər hansı birinə üstünlük verməklə bütövlükdə öz iradəsini ifadə edir. Əgər, irəli sürülən namizədlərdən heç biri xalqı qane etmirsə, onda onlara səs verməməklə, bəzən isə bütün namizədlərin əleyhinə səsverməklə xalq iradəsini ifadə edərək özünə məxsus olan dövlət hakimiyyətini həyata keçirmək üçün publik hakimiyyət orqanlarını formalaşdırmaq və konkret şəxsə (şəxslərə) səlahiyyət vermək (verməmək) hüququnu bilavasitə reallaşdırmış olur. Sərbəst siyahılı panaşir səsvermə mövcud olan seçki sistemlərində isə seçicilərin səs vermə zamanı yeni namizəd (namizədlər) irəli sürməklə, bir növ namizədləri əvəzləmək imkanları da olur.

Beləliklə, seçkilərin məzmunu son nəticədə xalqın dövlət hakimiyyəti iradəsinin ifadəsidir. Hakimiyyət həyata keçirən nümayəndəli demokratiya institutları (parlament, dövlət başçısı, bələdiyyə və s.) məhz seçkilər yolu ilə formalaşmaqla, həm də xalqdan mandat alır. Başqa sözlə, xalq seçkilər yolu ilə publik hakimiyyət orqanlarını formalaşdıraraq onlara mandat verərək özünə məxsus olan dövlət hakimiyyətinin bir hissəsini birbaşa, digər hissəsini isə həmin orqanlar və şəxslər vasitəsilə realizə edir.

Seçkilər yolu ilə nümayəndəli hakimiyyət orqanlarını formalaşdırmaqla xalq onların fərdi tərkibini formal olaraq müəyyən etmir, həm də onlara dövlət hakimiyyətinin bir hissəsini öz adından həyata keçirməyə səlahiyyət verir, yəni bütün nümayəndəli idarəetmə sisteminin fəaliyyət proqramını müəyyənləşdirir. Bu baxımdan seçki hüququ üzrə tanınmış rus alimi S.D.Knyazevin belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, seçkilər xalq hakimiyyətinin imperativ institutudur (7, s.36).

Həqiqətən də, seçkilər vasitəsilə xalqın siyasi iradəsi formalaşaraq, siyasi hakimiyyət strukturlarına keçir. Yəni, seçkilər elə bir mühüm aktdır ki, xalq onun vasitəsilə hüquqi cəhətdən məcburi formada dövlət iradəsini formalaşdırır, ifadə və müəyyən edə bilir. Bu mənada alman konstitusionalistlərinin belə bir fikrini haqlı saymaq olar

N.S.Məmmədov

ki, seçkilər bir tərəfdən dövlətin təşkili sahəsi ilə, digər tərəfdən isə xüsusi (ictimai) sahə arasında ən mühüm əlaqə kimi təzahür edir və seçkilərin təşkili mövcud siyasi iradənin ifadə olunması və həyata keçirilməsi şansları barədə məsələni həll edir (10, s.121).

Beləliklə, xalq hakimiyyətinin, xalq suverenliyinin həyata keçirilməsində vətəndaşlara iştirak etmək imkanı verən demokratiya institutu olmaq etibarilə seçkilər konstitusiyaya quruluşunun mühüm üsürlərindən birini təşkil edir. Konstitusiyaya quruluşunun üsürü kimi seçkilər dövlət hakimiyyətinin təşkili və həyata keçirilməsinin vacib institutu olub dövlət hakimiyyəti orqanlarının formalaşmasında vətəndaşların birbaşa iştirakını təmin edən bilavasitə demokratiya formasıdır.

Bu gün Azərbaycanda respublika idarəetmə forması və hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinə söykənən demokratik hüquqi dövlət quruculuğu prosesində seçkilər institutu konstitusiyaya quruluşunun mühüm üsürlərindən biri kimi xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin real mexanizminə, vətəndaşların siyasi maraqlarının realizə edilməsinin və onlar tərəfindən dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin forma və məzmununun müəyyən edilməsinin mühüm üsuluna çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov Z., Nəsirov E., İsmayılov M. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququnun əsasları. Dərslik. B., «Qapp-Poliqraf», 2005
2. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. М., Норма, 2006
3. Боброва Н.А. Конституционный строй и конституционализм в России. Москва, Закон и право, 2003
4. Богданова М.А. Система науки конституционного права. Москва, 2001
5. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации. Учебник для вузов. Отв. редактор - доктор юридических наук А.В.Иванченко. Москва, Норма, 1999
6. Кабышев В.Т. К вопросу об истории науки конституционного права постсоветской России. Часть 2 // Конституционное развитие России: межвуз. сб. науч. статей. Саратов, 2005, № 6
7. Князев С.Д. Предмет современного российского избирательного права // Государство и право, №5, 2000
8. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. Москва, Юрист, 2002
9. Лучин В.О., Боброва Н.А. Выборы и народное представительство как элемент конституционного строя // Конституционное развитие России: межвуз. сб. науч. статей. Саратов, 2003, № 4
10. Майер Г. Демократические выборы и избирательная система // Государственное право Германии. Т.1, Москва, Институт государства и права РАН, 1994
11. Матейкович М.С. Правовое регулирование выборов в органы государственной власти. Тюмень, Тюменский Государственный Университет, 1999
12. Lakeman E. How Democracies Vote. A Study of Electoral Systems. London: Faber and Faber, 1974, 210 p.

ELECTIONS AS AN ELEMENT OF CONSTITUTIONALISM

N.S.Mammadov

SUMMARY

As an integral part of democracy, the elections are the most important institution of constitutionalism. This work presents a brief analysis of the institution of elections within the context of constitutionalism.

ВЫБОРЫ КАК ЭЛЕМЕНТ КОНСТИТУЦИОННОГО СТРОЯ

Н.С.Мамедов

РЕЗЮМЕ

Выборы являются реальным механизмом непосредственного осуществления народовластия и важнейшим институтом конституционного строя. В данной статье представлен краткий анализ института выборов в контексте конституционного строя.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin Hüquq fakültəsinin Elmi Şurasının 28 aprel 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 08)

Məqalə redaksiyaya 14 may 2012 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

UOT № 343.712.3

ADAM OĞURLUĞU CİNAYƏTİNİN XÜSUSİLƏ TÖVSİFEDİCİ ƏLAMƏTLƏRİ

M.X.Pakdel

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: matlaw59@mail.ru

Açar sözlər: adam oğurluğu, xüsusilə tövsifedici əlamətlər, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər, ehtiyatsızlıq, ölüm, ağır nəticələr

Keywords: kidnapping, special qualificative signs, minors, imprudence, death, serious consequences

Ключевые слова: похищение человека, особые квалифицирующие признаки, несовершеннолетние, неосторожность, смерть, тяжелые последствия

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 144.3-cü maddəsində adam oğurluğunun aşağıdakı xüsusilə tövsifedici əlamətləri nəzərdə tutulmuşdur:

- 1) adam oğurluğunun yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsi;
- 2) adam oğurluğunun ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olması;
- 3) adam oğurluğunun ehtiyatsızlıqdan digər ağır nəticələrə səbəb olması.

Adam oğurluğunun yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsi. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə on səkkiz yaşı tamam olmamış şəxs yetkinlik yaşına çatmayan şəxs hesab edilir. Belə şəxs qanunun, o cümlədən cinayət qanununun xüsusi mühafizəsi altındadır.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin oğurlanması həm bu cinayətin, həm də onu törətmiş cinayətkarın yüksək ictimai təhlükəliyə malik olduğunu göstərir.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin oğurlanması adətən aşağıdakı məqamlarla şərtlənir:

- a) cinayətkarlar on səkkiz yaşına çatmamış şəxslərə dövlətin xüsusi diqqət yetirdiyini və onları xüsusi mühafizə altına aldığı bilirlər;
- b) belə şəxslərin, xüsusən uşaqların davranışının fiziki nəzarət altına asan alınması;
- c) yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin fiziki müqavimətinin zəif olması;
- ç) oğurlanmış yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin azad edilməsi üzrə güc tətbiq etməklə əməliyyat keçirilməsi imkanının məhdud olmasını cinayətkarların dərk etməsi.

Törədilmiş əməlin Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.3-cü maddəsi ilə (cinayətin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsi) tövsif edilməsi üçün aşağıdakıların olması zəruridir:

- 1) zərərçəkmiş qismində yetkinlik yaşına çatmayan şəxs çıxış etməlidir;
- 2) təqsirkar oğurlanmış şəxsin yetkinlik yaşına çatmadığını aşkar şəkildə bilməlidir.

Adam oğurluğunun yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsi xüsusilə tövsifedici əlaməti ilə bağlı bir məqam üzərində xüsusi dayanmaq istəyirik. Belə ki, ictimai təhlükəliliyinə görə qeyd olunan əlamət tövsifedici əlamətlərlə bir sırada dayana

M.X.Pakdel

bilər. Qeyd edək ki, Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrinin 1996-cı il Model Cinayət Məcəlləsinin adam oğurluğuna görə məsuliyyət müəyyən edən 138-ci maddəsində adam oğurluğunun yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsi əlaməti xüsusilə tövsifedici əlamət kimi deyil, tövsifedici əlamət kimi müəyyən edilmişdir (138-ci maddənin 2-ci hissəsinin “q” bəndi). Bundan əlavə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin adamları girov götürməyə görə məsuliyyət müəyyən edən 215-ci maddəsində qeyd olunan əlamət tövsifedici əlamətlər sırasına daxil edilmişdir. Habelə, Rusiya Federasiyasının 1996-cı il Cinayət Məcəlləsinin adam oğurluğuna görə məsuliyyət müəyyən edən 126-cı maddəsində 2-ci hissəsinin “d” bəndində qeyd edilən əlamət tövsifedici əlamət kimi nəzərdə tutmuşdur. Ancaq nədənsə qanunverici Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144-cü maddəsini formulə edərək həmin əlaməti xüsusilə tövsifedici əlamət kimi müəyyən etmişdir. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün adam oğurluğunun yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsi əlamətinin Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.3-cü maddəsindən çıxarılaraq 144.2-ci maddəsinə tövsifedici əlamət kimi daxil edilməsini təklif edirik.

Adam oğurluğunun ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olması. Qeyd olunan halların adam oğurluğunun xüsusilə tövsifedici əlaməti kimi qanunverici tərəfindən müəyyən edilməsi həmin nəticələrin xüsusi əhəmiyyətə malik olması ilə şərtlənir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 24-cü maddəsinin I bəndində «hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqlara və azadlıqlara», 27-ci maddəsinin I bəndində “hər kəsin yaşamaq hüququna” malik olması təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.3-cü maddəsində göstərilmiş nəticələr onu göstərir ki, adam oğurluğunun ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olması maddi tərkibli cinayətdir və onun mövcud olması üçün məhz həmin nəticələrin baş verməsi zəruridir.

Adam oğurluğunun ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olması törədilmiş əməlin Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.3-cü maddəsi ilə tövsif edilməsinin (baxılan cinayətin yetkilik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsindən başqa) zəruri şərtidir. Bu halda adam oğurluğunun xüsusilə tövsifedici əlamətinin elementləri, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.1-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş əsas tərkibin məcburi ünsürlərindən başqa bir sıra digər xüsusiyyətlərin də məcburən mövcud olması ilə səciyyələnir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.3-cü maddəsində təsbit edilən xüsusilə tövsifedici əlamətin (baxılan cinayətin yetkilik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsindən başqa) məcburi xüsusiyyəti ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümündə və ya digər ağır nəticələrdə ifadə olunan ictimai təhlükəli nəticələrin baş verməsidir. Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinə və mövcud praktikaya əsasən adam oğurluğu zamanı ağır nəticələrə zərərçəkənin ölümündən başqa aşağıdakıları aid etmək olar: iki və ya daha artıq şəxsin ölümü və ya sağlamlığına ağır zərər vurulması; çoxlu sayda şəxsin sağlamlığına az ağır zərər vurulması; beynəlxalq gərginliklərin və münaqişələrin meydana gəlməsi; cəzaçəkmə müəssisələrində “qiyam” baş verməsi; idarə, müəssisə, nəqliyyatın işinin uzun müddətə dayanması; radioaktiv, kimyəvi və ya bakterioloji yoluxma; böyük maddi zərər vurulması. Digər ağır nəticələr adam oğurluğu-

M.X.Pakdel

nun qiymətləndirici əlamətidir. Buna görə adam oğurluğu zamanı hər hansı nəticənin qiymətləndirilməsi hər bir konkret halda məhkəmə tərəfindən fərdi olaraq həyata keçirilir.

Adam oğurluğunun ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olması Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.3-cü maddəsi ilə yalnız o halda tövsif edilə bilər ki, birinci, şəxsin oğurlanması ilə bu nəticələr arasında səbəbli əlaqə olsun, ikinci, qeyd olunan nəticələr ehtiyatsızlıqdan baş vermiş olsun.

Qeyd edək ki, səbəbli əlaqə – səbəblə hərəkət arasındakı əlaqədir, səbəbdən hərəkətə keçiddir. Əməllə nəticə arasında səbəbli əlaqənin olması o deməkdir ki, əgər əməl olmasaydı, nəticə də olmazdı. Bu zaman şəxsin hərəkəti (hərəkətsizliyi) qanunda göstərilən hərəkətin (hərəkətsizliyin) xarakterinə uyğun gəlirdi, zamana görə nəticədən əvvəl gəlirdi, nəticənin baş verməsi üçün zəruri şərt olduğu və onun baş verməsinin real imkanını təcəssüm etdirdiyi, qanuna uyğun şəkildə, hadisələrin müəyyən axarı üçün kənar olan qüvvələrin təsiri olmadan ictimai təhlükəli nəticə doğurduğu hallarda nəticənin səbəbi kimi qəbul edilə bilər (1, 107).

Beləliklə, törədilmiş əməlin Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.3-cü maddəsi ilə (adam oğurluğunun ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olması) tövsif edilməsi üçün məhz şəxsin oğurlanmasının obyektiv və labüd olaraq onun ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olmasını müəyyən etmək lazımdır.

Adam oğurluğu və oğurlanmış şəxsin ölümü və ya digər ağır nəticələrin baş verməsi arasında səbəbli əlaqənin olması törədilmiş əməlin Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.3-cü maddəsi ilə tövsif edilməsi üçün yeganə şərt deyildir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.3-cü maddəsinin dispozisiyasına görə qeyd olunan nəticə məhz ehtiyatsızlıq üzündən baş verməlidir. Buradan belə alınır ki, törədilmiş əməlin ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olan adam oğurluğu kimi tövsif edilməsi üçün təqsirkarın şəxsi oğurlamağa və baş vermiş nəticəyə fərqli psixi münasibət bəsləməsini müəyyən etmək zəruridir.

Bu zaman təqsirkarın əməlin özünə psixi münasibəti birbaşa qəsdlə, zərərçəkənin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə psixi münasibəti ehtiyatsızlıqla ifadə edilməlidir.

Adam oğurluğu zamanı oğurlanmış şəxsin özü və ya başqa şəxs qəsdən həyatdan məhrum edilərsə, törədilmiş əməl Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144-cü və 120.2.9-cü maddələri üzrə cinayətlərin məcmusu qaydasında tövsif edilir. Qeyd edək ki, bu müddəə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 12 dekabr 2002-ci il tarixli «Qəsdən adam öldürmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» qərarının 13-cü bəndi ilə də əsaslandırılır. Belə ki, həmin bənddə deyilir: “Adam oğurluğu və ya girov götürülməsi ilə bağlı adam öldürmə də CM-in 120.2.9-cü maddəsi ilə tövsif edilməlidir. Bu zaman təqsirkar cinayətlərin məcmusu üzrə, yəni həm CM-in 120.2.9-cü maddəsi ilə, həm də 144 və ya 215-ci maddəsi ilə məsuliyyət daşmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, qanunun mənasına görə burada cinayətin obyektə təkcə oğurlanan və ya girov götürülən şəxsin (şəxslərin) həyatı deyil, həm də bu cinayət hadisəsinin törədilməsi ilə bağlı başqa şəxsin (şəxslərin) həyatı da ola bilər” (2, 222-223).

Adam oğurluğu zamanı ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümü və ya digər ağır nəticələr Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş istənilən tövsifedici əlamətlə, həmçinin 144.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş baxılan cinayətin yetkilik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsi xüsusilə tövsifedici

M.X.Pakdel

əlamətilə əlaqəli ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.3-cü maddəsi ilə tövsif edilən adam oğurluğu cinayətini törətmiş şəxsin qəsdli adam öldürməni və ya digər ağır nəticələrin törədilməsini əhatə etmir. Təqsirkarın adam öldürməyə və ya digər ağır nəticələrə psixi münasibəti cinayətin ehtiyatsızlıqdan törədilməsinin cinayətkarcasına özünəgüvənmə yaxud cinayətkarcasına etinasızlıq növündə ola bilər.

Qeyd edək ki, adam oğurluğu zamanı ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünün və ya digər ağır nəticələrin baş verməsi əksər hallarda cinayətin ehtiyatsızlıqdan törədilməsinin cinayətkarcasına özünəgüvənmə növü ilə səciyyələnir. Belə ki, təqsirkar oğurlanmış şəxsin ölümünün və ya digər ağır nəticələrin real olaraq baş verməsi imkanını qabaqcadan görür, lakin cinayətkarcasına özünəgüvənmə nəticəsində kifayət qədər əsas olmadan onların qarşısını alacağını güman edir. Qeyd edək ki, cinayətkarcasına özünəgüvənmənin əqli və iradi ünsürləri vardır. Baxılan halda təqsirkarın adam oğurluğu zamanı oğurlanmış şəxsin ölümünün və ya digər ağır nəticələrin baş verməsi imkanını qabaqcadan görməsi cinayətkarcasına özünəgüvənmənin əqli ünsürünü, kifayət qədər əsas olmadan qeyd olunan nəticələrin qarşısını alacağını güman etməsi cinayətkarcasına özünəgüvənmənin iradi ünsürünü təşkil edir (3, 212-213).

Təqsirkarın adam öldürməyə və ya digər ağır nəticələrə psixi münasibətinin cinayətkarcasına etinasızlıq növündə o, adam oğurluğu zamanı zərərçəkənin ölümünün və ya digər ağır nəticələrin baş verə biləcəyi imkanını lazımi diqqət və ehtiyatlılıq göstərərək qabaqcadan görməli olduğu və görə biləcəyi halda, onları görmür.

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində göstərilir ki, cinayətkarcasına etinasızlığa görə cinayət məsuliyyətinin subyektiv tərəfi iki şərtə əsaslanır: a) şəxsin ictimai təhlükəli nəticənin baş verəcəyi imkanını görməli olması; b) şəxsin belə nəticəni görmək imkanının olması (3, 215).

Birinci şərt təqsirkarın vəzifə statusuna, peşəsinə, hüquqi normalara, ümumi yaşayış qaydalarına əsaslanır. İkinci şərt isə təqsirkarın fiziki və intellektual göstəricilərinə əsasən onun baş verə biləcək nəticələri görmək imkanının olmasını göstərir.

Təqsirkar oğurlanmış şəxsi qapalı yerdə saxladığı vaxt, məsələn, tapançasını təmizləyərkən açılan təsadüfi atəşlə zərərçəkəni öldürərsə, bu hal da ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümü hesab edilir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144.3-cü maddəsi ilə tövsif edilən adam oğurluğunun xüsusilə tövsifedici əlamətləri baxılan cinayətin ən ictimai təhlükəli növləridir. Onların mövğudluğu üçün həm adam oğurluğunun ümumi əlamətlərini, həm yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin oğurlanmasına, yaxud ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrin baş verməsinə xas olan xüsusi əlamətləri müəyyən etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev İ. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr. Dərslik. Bakı, Nurlar, 2010
2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi (1991-2008). Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2008
3. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı, Digesta, 2009

SPECIAL QUALIFICATIVE SIGNS OF KIDNAPPING

M.H.Pakdel

SUMMARY

Special qualificative signs of kidnapping are investigated in this work. Related shortcomings in the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan are revealed and suggestions to eliminate them are made. Generalization of the issue under consideration is made and corresponding conclusions are drawn.

ОСОБЫЕ КВАЛИФИЦИРУЮЩИЕ ПРИЗНАКИ ПОХИЩЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА

М.Х.Пакдел

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется особо квалифицированный состав преступления по похищению человека. При этом выявляются допущенные в уголовном законодательстве Азербайджанской Республики соответствующие недочеты и выдвигаются предложения по их устранению. Проведено обобщение по рассматриваемому вопросу и сделаны соответствующие выводы.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin "Cinayət hüququ və kriminologiya" kafedrasının 15 fevral 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 7)

Məqalə redaksiyaya 18 may 2012 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

UOT № 347.961.4

SƏNƏDLƏRDƏ İMZANIN HƏQİQİLİYİNİN NOTARIAT QAYDASINDA TƏSDİQ EDİLMƏSİ

Z.Ə.Məmmədov

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu
Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 31
e-mail: zaur1965@yahoo.com

Açar sözlər: ailə məəcəlləsi, notariat, əqdlər, fiziki şəxs

Keywords: family code, notary, transactions, physical entity

Ключевые слова: семейный кодекс, нотариат, сделки, физическое лицо

Sənədlərdə imzanın həqiqiliyinin təsdiq edilməsi geniş yayılmış müstəqil növ notariat hərəkətlərindən biridir. Fiziki şəxslərin hüquqi əhəmiyyət daşıyan ərizə və digər sənədlərinin idarə, müəssisə və təşkilatlara mütəmadi olaraq təqdim edilməsinə ehtiyac olur. Bu zaman sənədin məhz həmin şəxs tərəfindən imza olunduğu təsdiq edilməlidir.

“Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 67-68-ci maddələri sənədlərdə imzanın həqiqiliyinin və tərcümənin düzgünlüyünün təsdiq edilməsinə həsr olunub. Analoji normalar 1993-cü il 11 fevral tarixli “Notariat haqqında Rusiya Federasiyası Qanunvericilik Əsasları”nın 80-81-ci maddələrində [8, s.41-42], 1993-cü il 2 sentyabr tarixli “Notariat haqqında Ukrayna Qanunu”nun 78-79-cu maddələrində [7, s.40], 1996-cı il 26 dekabr tarixli “Notariat haqqında” Özbəkistan Respublikası Qanununun 67-68-ci maddələrində [10], 1997-ci il 15 may tarixli “Dövlət notariati haqqında” Tacikistan Respublikası Qanununun 66-67-ci maddələrində [11], 1997-ci il 14 iyul tarixli “Notariat haqqında” Qazaxıstan Respublikası Qanununun 79-80-ci maddələrində [12], 1998-ci il 30 may tarixli “Notariat haqqında” Qırğızıstan Respublikası Qanununun 74-75-ci maddələrində [13], 2002-ci il 8 noyabr tarixli “Notariat haqqında” Moldova Respublikası Qanununun 68-69-cu maddələrində [14] və 2004-cü il 18 iyul tarixli “Notariat və notariat fəaliyyəti haqqında” Belarus Respublikası Qanununun 84-85-ci maddələrində [15] öz əksini tapmışdır.

Yuxarıda qeyd olunan normalardan başqa, “Notariat və notariat fəaliyyəti haqqında” Belarus Respublikası Qanununun 85-ci maddəsinin ikinci hissəsində notariusun və ya tərcüməçinin bilə-bilə yalnız tərcümə etməsinə görə Belarus Respublikasının qanunvericilik aktları ilə məsuliyyət daşdığı qeyd olunur.

Fikrimizcə, analoji normanın “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 68-ci maddəsinə 5-ci hissə kimi əlavə edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Ukrayna Ədliyyə Nazirliyinin 2004-cü il 3 mart tarixli “Ukrayna notariusları tərəfindən notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında” Təlimatın 264-cü bəndinə görə elektron sənədlərlə işləmək üçün texniki imkanlar olduqda belə sənədlərdə notarius elektron rəqəmsal imzanı təsdiq edir [16].

1998-ci il 28 iyul tarixdə Qazaxıstan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş “Qazaxıstan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları

Z.Ə.Məmmədov

haqqında Təlimat”ın 268-ci bəndinə müvafiq olaraq, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara və müəlliflik hüquqlarına riayət edilməklə qəzet nəşrlərinin, kitabların, məqalələrin, monoqrafiyaların, Qazaxıstan Respublikasının qanun və qanun qüvvəli aktlarının tərcüməsi ilə bağlı notariat hərəkətləri aparılır [17].

Qırğızıstan Respublikası Hökumətinin 2011-ci il 20 aprel tarixli 179 №-li Qərarı ilə təsdiq etdiyi “Qırğızıstan Respublikası notariusları tərəfindən notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimat”ın VIII fəslə düzgün olaraq “Sənədlərin bir dildən digər dilə yazılı tərcüməsinin düzgünlüyünün təsdiq edilməsi” adlanır [18].

Fikrimizcə, “Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimat”da müvafiq dəyişiklik edilərək “Tərcümənin düzgünlüyünün təsdiq edilməsi” ifadəsi “Sənədlərin bir dildən digər dilə yazılı tərcüməsinin düzgünlüyünün təsdiq edilməsi” ilə əvəz edilməsi məqsədəuyğun olardı.

İmzanın həqiqiliyinin təsdiq edilməsi tələb olunan sənədlərin sayı çoxdur. Qanunla müəyyən olunmuş hallarda sənədlərdə imzanın həqiqiliyinin notariat qaydasında təsdiqi məcburi ola bilər. Məsələn, “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında” 12 dekabr 2003-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun dövlət qeydiyyatına alınması üçün Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına (Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinə) ərizə ilə müraciət edilməlidir. Ərizə təsisçi (bir neçə təsisçi olduqda isə, bütün təsisçilər) və ya onun (onların) müvafiq qaydada vəkil etdiyi şəxs tərəfindən imzalanır və notariat qaydasında təsdiqlənir [3].

Digər misal: “Notariat haqqında” Qanunun 46-cı maddəsinin ikinci hissəsinə uyğun olaraq ər-arvaddan birinin daşınmaz əmlak üzərində sərəncam vermək barədə notariat qaydasında təsdiq edilən və (və ya) qeydiyyatı alınan əqdlər bağlanması üçün digər tərəfin notariat qaydasında təsdiq edilmiş razılığı lazımdır.

Notariat təcrübəsində ailə üzvlərinin, xüsusilə ərin (arvadın) əmlak üzərində sərəncam vermək barədə razılıq ərizəsində imzanın həqiqiliyinin təsdiqi geniş yayılmışdır. Y.L.Skoblikova haqlı olaraq göstərir ki, razılıq verərkən, həmin əqdin subyektivi olan ər (arvad) realizə olunması birtərəfli iradə ifadəsində və digər subyektiv hüquqların yaranmasında öz əksini tapan, hüququn xüsusi növü olan sekondar (“sekondar” sözü latın mənşəli “secundans”, “sekundatis” sözlərindən götürülərək “kömək edən” mənasını verir) hüquqlarını həyata keçirir [9, s.15]. A.B.Babayev sekondar hüququ bu cür xarakterizə edir: “Sekondar hüquq digər subyektiv mülki hüquqlar kimi səlahiyyətli şəxsin mənafeyinin realizə edilmə imkanından ibarətdir. Bununla belə, digər hüquqlardan fərqli olaraq sekondar hüququn qarşılığında vəzifə dayanmır” [6, s.771].

Y.V.Qolovizninanın fikrincə, ərin (arvadın) razılığı dedikdə, aşağıda göstərilənlər başa düşülür:

- hüquq münasibətlərinin yaranmasına zəmin olan şəxsin hüquqi hərəkəti;
- hüquqi fakt (ərin (arvadın) iradə ifadəsi hüquqi effekt yaradır – arvad (ər) ümumi əmlak üzərində sərəncam vermək imkanı/hüququ əldə edir);
- digər tərəf olan ərin (arvadın) hüququnun yaranması üçün zəruri və kafi şərt; bundan başqa, verilən razılıqda növbəti əqdin müəyyən şərt və (və ya) müddəti öz əksini tapa bilər;
- müəyyən şərtlər və (və ya) onun qüvvədə olma müddətini özündə əks etdirən öhdəlik, çünki öhdəlik yarandıqda onun hərəkət sərəhdələrini ər (arvad) özü müəyyən edir;

Z.Ə.Məmmədov

- əqd (ər-arvaddan birinin hərəkəti mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinə, dəyişdirilməsinə və ya xitam olunmasına yönəlib);
- birtərəfli əqd (onun həyata keçirilməsi üçün ər-arvaddan birinin iradə ifadəsi zəruri və kafidir);
- mərhələ (ümumi əşya ilə bağlı əqd bağlamaq prosesində, hətta belə əqdin hissəsi mümkündür, məsələn, əşya alqı-satqısı zamanı – alqı-satqı müqaviləsinin hissəsi razılıq verən mülkiyyətçi olan ərdir (arvaddır);
- notariat qaydasında təsdiqlənmiş sənəddir (rəsmi formada şəxsin iradə ifadəsi) [5].

Əqdin təsdiqi zamanı sənəddə əksini tapmış faktların mübahisəsiz və həqiqi olması notarius tərəfindən yoxlanılaraq, həmin faktların təsdiq edilməsi əqd təsdiqini imza təsdiqindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Məsələn, “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 46-cı maddəsinin birinci hissəsinə müvafiq olaraq qeydiyyatdan keçməli olan əmlakın özgəninkiləşdirilməsi və girov qoyulması haqqında əqdlər özgəninkiləşdirilən və ya girov qoyulan əmlaka mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədlər, avtonəqliyyat vasitələri üzrə, həmçinin onların Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Dövlət Yol Polisi İdarəsi tərəfindən müayinədən keçməsi barədə arayış təqdim olunduqdan sonra təsdiq edilir.

Əqdin iştirakçısının (iştirakçılarının) ancaq imzasının (imzalarının) təsdiq edilməsi qanunvericiliyin tələblərinə və notariat fəaliyyətinin mahiyyətinə zidd olardı, çünki imzanın həqiqiliyi təsdiq edildikdə sənəddə şərh olunmuş faktlar deyil, yalnız müəyyən şəxsin etdiyi imzanın həqiqiliyi təsdiqlənir.

Əqd təsdiq edilərkən, həmçinin əqdin məzmunu tərəflərin həqiqi niyyətinə uyğun olmadıqda notarius və notariat hərəkətlərini aparan digər vəzifəli şəxslər “Notariat haqqında” Qanunun 40-cı maddəsinə rəhbər tutaraq, notariat hərəkətini aparmaqdan imtina edirlər.

Tərcüməçinin imzasını təsdiq edən notarius tərcüməçinin düzgünlüyünə görə məsuliyyət daşımır, yalnız tərcüməçinin imzasını təsdiqləyir. Tərcüməçinin təhsil səviyyəsini müəyyən edən sənədlərin siyahısı qanunvericilikdə müəyyən edilməyib, buna baxmayaraq, tərcüməçinin müvafiq dilləri bilməsi barədə notariusda məlumat olmalıdır. Adətən, tərcüməçi bu barədə notarius diplomun notariat qaydasında təsdiq olunmuş surətini təqdim edir. Notariat təcrübəsində bir qayda olaraq tərcümə mərkəzində tərcüməçi işləyən və ya təhsil müəssisəsində müvafiq xarici dili tədris edən müəllim tərəfindən sənədlərin tərcümə olunmasına rast gəlinir.

Notarius tanıdığı tərcüməçinin hər dəfə gəlməməsi üçün onu qeydiyyatda götürür. Bu məqsədlə onun ərizəsini, diplomunun surətini və imza nümunəsini tələb edir.

Qanunda birbaşa qadağan olmasa da, möhür olmayan, həmçinin möhürün əsl deyil, fotosurəti olan sənədlərdə notariuslar tərcüməçinin düzgünlüyünü təsdiq etmirlər. Fikrimizcə, bu hal ilə razılaşmaq olmaz, notarius qeyd olunan sənədlərin tərtib olunduğu dili bilirsə, sənəddə insanın şərəf və ləyaqətini ləkələyən məlumatlar əks olunmayıbsa, tərcüməçinin düzgünlüyünü, müvafiq dilləri bilmədiyi halda isə tərcüməçinin imzasının həqiqiliyini təsdiq etməlidir.

Notariat qaydasında və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən şəxsin imzasının həqiqiliyi təsdiq edilmiş sənədin həmin şəxsin ərizəsi əsasında birtərəfli qaydada ləğv edilməsi (etibarnamə və vəsiyyətnamə kimi), həmçinin imzanın həqiqiliyi təsdiq edilmiş sənədin qüvvədə olma müddəti barədə göstərişlər qanunvericilikdə müəy-

Z.Ə.Məmmədov

yən olunmayıb. Belə təsəvvür edilir ki, imzanın həqiqiliyi təsdiq edilmiş sənədlər, o cümlədən əmlak üzərində sərəncam vermək barədə razılıq ərizələri müddətli və müddətsiz ola bilər. Ona görə də, imzanın həqiqiliyi təsdiq edilərkən şəxs həmin sənəddəki imzanın qüvvədə olma müddətini göstərə bilər.

Amma, imzasının həqiqiliyi notariat qaydasında və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş sənədin həmin şəxsin ərizəsi əsasında birtərəfli qaydada ləğv edilməsi barədə normanın qanunvericilikdə olmaması notariat təcrübəsində bir sıra problemlər yaradır. Daşınmaz əmlak üzərində sərəncam vermək barədə təsdiq edilmiş razılıq ərizələrində, bu problem xüsusilə özünü göstərir. Qanunvericilikdə boşluğun olması səbəbindən fiziki şəxs notariat kontoruna müraciət edərək verdiyi razılığın ləğv olunmasını istədikdə, notarius həmin şəxsə məhkəməyə müraciət etməyi məsləhət görür.

Hesab edirik ki, qanunvericilikdəki boşluğun aradan qaldırılması məqsədilə, imzasının həqiqiliyi notariat qaydasında və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş şəxsin ərizəsi əsasında həmin imzanın birtərəfli qaydada ləğv edilməsinin mümkünlüyü barədə normanın “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 67-ci maddəsinə 4-cü hissə kimi əlavə edilməsi məqsəduyğun olardı. Həmçinin, qeyd olunmalıdır ki, notarius və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanı imzanın həqiqiliyi təsdiq edilmiş sənədin ləğv olunması barədə ərizə alan kimi, texniki vasitələrdən istifadə etməklə bu barədə dərhal müvafiq icra hakimiyyəti orqanına (Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinə) məlumat verir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi) öz növbəsində ləğv olunmuş notariat hərəkəti haqqında məlumatı dərhal notariat kontorlarına və ya aidiyyəti digər orqanlara göndərir.

Habelə, imzanın həqiqiliyi ləğv edilənədək imzanın həqiqiliyi təsdiq edilmiş sənəd əsasında bağlanmış əqdlərin və ya yerinə yetirilmiş digər hərəkətlərin qüvvəsini saxlaması barədə müddənin “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 67-ci maddəsinə 5-ci hissə kimi əlavə edilməsini təklif edirik.

“Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimat”da birbaşa qeyd olunmasa da, sağlam məntiqə əsaslanaraq imzanın həqiqiliyi təsdiq edilən razılıq ərizəsində qohuma məxsus əmlak üzərində sərəncam vermək barədə razılıq ifadə olunursa və ya hər hansı digər ərizədə qohumluq münasibətləri göstərilirsə notarius sənədlər əsasında (evlənmə haqqında şəhadətnamə, doğum haqqında şəhadətnamə və s.) qohumluq münasibətlərinin olmasını yoxlamalıdır.

Belarus Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 2006-cı il 23 oktyabr tarixli 63 №-li Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimat”ın 107-cı bəndində haqlı olaraq göstərilən müddəə öz əksini tapıb [19].

Fikrimizcə, “Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimat”ın 128-ci bəndinin ikinci abzasında analoji normanın öz əksini tapması məqsəmuvafiq olardı.

Sənədlərdəki imzanın (imzaların) həqiqiliyi və sənədlərin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin düzgünlüyü təsdiqləndikdən sonra, həmin sənədlərin heç bir nüsxəsi notariat kontorunda saxlanılmayaraq müraciət etmiş şəxsə verilir. Məhz bu səbəbdən, bəzən əqdin şərhindən ibarət olan sənədlərdə imzanın həqiqiliyinin təsdiq edilməsi hallarına rast gəlinir. Hesab edirik ki, əqdin şərhindən ibarət olan sənədlərdə imzanın həqiqiliyinin təsdiq edilməsinin və saxtakarlığın qarşısının alınması üçün sənədlərdəki imzaların həqiqiliyi və sənədlərin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin düzgünlüyü təsdiq edilən sənədlər iki nüsxədə hazırlanmalı və nüsxələrin biri notariat kontorunda saxlanılmalıdır.

Z.Ə.Məmmədov

Göstərilən qaydanın tətbiqi məqsədilə Təlimatın 128-ci və 135-ci bəndlərində dəyişiklik edilərək, 128-ci bəndinin 3-cü abzasına və 135-ci bəndinin 2-ci abzasına aşağıdakı məzmununda əlavənin edilməsi məqsədəuyğun olardı:

- 128-ci bəndin 3-cü abzası: “İmzanın (imzaların) həqiqiliyi təsdiq edilən sənədlər iki nüsxədə tərtib edilir, bunların bir nüsxəsi notariat kontorunda saxlanılır, digəri isə imzası təsdiq olunmuş şəxsə (şəxslərə) verilir”.
- 135-ci bəndin 2-ci abzası: “Tərcümənin düzgünlüyü təsdiq edilən sənədlər iki nüsxədə tərtib edilir, bunların bir nüsxəsi notariat kontorunda saxlanılır, digəri isə müraciət etmiş şəxsə verilir”.

Qeyd etmək istərdik ki, Belarus Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 2006-cı il 23 oktyabr tarixdə təsdiq etdiyi “Notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimat”ın 106-cı bəndinə uyğun olaraq razılıq ərizəsi iki nüsxədən az olmayaraq təsdiq edilir və nüsxələrdən biri dövlət notariat kontorunda (xüsusi notariusda) saxlanılır [19].

Təlimatın 29-cu bəndinə müvafiq olaraq sənədlərdəki imzanın həqiqiliyinin və sənədlərin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin düzgünlüyünün təsdiq edilməsi kimi notariat hərəkətləri “7-E” notariat reyestrində qeyd edilir. Fikrimizcə, notariat hərəkətlərinin bir növü olan sənədlərdəki imzaların həqiqiliyinin və sənədlərin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin düzgünlüyünün təsdiq edilməsi üçün ayrıca reyestrin aparılması məqsədəuyğun olardı. Bu məqsədlə, Təlimatın 29-cu bəndində dəyişiklik edilərək, həmin bəndin 3-cü abzasına “sənədlərdə imzanın həqiqiliyinin və sənədlərin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin düzgünlüyünün təsdiqi “8-İ” reyestrinə qeyd edilir” kimi əlavənin olunmasını təklif edirik.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar “Notariat haqqında” 26 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 11 sentyabr tarixli, 167 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimat”ın təkmilləşdirilməsi barədə aşağıdakı təklifləri irəli sürməyə imkan verir:

- 1) “Notariat haqqında” 26 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 67-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda 4-cü və 5-ci hissələr əlavə edilsin:

67-ci maddənin 4-cü hissəsi: “Notarius və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanı təsdiq edilmiş imzanın ləğv olunması barədə imzasının həqiqiliyi təsdiq edilmiş şəxsdən ərizə alan kimi, aparılmış notariat hərəkətini ləğv edir və texniki vasitələrdən istifadə etməklə, bu barədə dərhal müvafiq icra hakimiyyəti orqanına (Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinə) məlumat verir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi) ləğv olunmuş notariat hərəkəti haqqında dərhal notariat kontorlarına və ya aidiyyəti digər orqanlara məlumat verir”.

67-ci maddənin 5-ci hissəsi: “İmzanın həqiqiliyi ləğv ediləndə imzanın həqiqiliyi təsdiq edilmiş sənəd əsasında bağlanmış əqdlər və ya yerinə yetirilmiş digər hərəkətlər qüvvəsini saxlayır”.

- 2) “Notariat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 68-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda 5-ci hissə əlavə edilsin:

“Notarius və ya tərcüməçi bilə-bilə yalnız tərcümə etməyə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar”.

Z.Ə.Məmmədov

- 3) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 11 sentyabr tarixli, 167 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimat”ın 29-cu bəndinin 3-cü abzasına aşağıdakı məzmununda cümlə əlavə edilsin:
“Sənədlərdə imzanın həqiqiliyinin və sənədlərin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin düzgünlüyünün təsdiq edilməsi “8-İ” reyestrinə qeyd edilir”.
- 4) Təlimatın 128-ci bəndinə aşağıdakı məzmununda 2-ci abzas əlavə edilsin:
“İmzanın həqiqiliyi təsdiq edilən razılıq ərizəsində qohuma məxsus əmlak üzərində sərəncam vermək barədə razılıq ifadə olunursa və ya hər hansı digər ərizədə qohumluq münasibətləri göstərilirsə, notarius sənədlər əsasında (evlənmə haqqında şəhadətnamə, doğum haqqında şəhadətnamə və s.) qohumluq münasibətlərinin olmasını yoxlamalıdır”.
- 5) Təlimatın 128-ci bəndinə aşağıdakı məzmununda 3-cü abzas əlavə edilsin:
“İmzanın (imzaların) həqiqiliyi təsdiq edilən sənədlər iki nüsxədə tərtib edilir, bunların bir nüsxəsi notariat kontorunda saxlanılır, digəri isə imzası təsdiq olunmuş şəxsə (şəxslərə) verilir”.
- 6) Təlimatın IX fəslinin adı dəyişdirilərək, həmin fəslin adında öz əksini tapmış “Tərcümənin düzgünlüyünün təsdiq edilməsi” ifadəsi “Sənədlərin bir dildən digər dilə yazılı tərcüməsinin düzgünlüyünün təsdiq edilməsi” adlandırılın.
- 7) Təlimatın 135-ci bəndinə aşağıdakı məzmununda 2-ci abzas əlavə edilsin:
“Tərcümənin düzgünlüyü təsdiq edilən sənədlər iki nüsxədə tərtib edilir, bunların bir nüsxəsi notariat kontorunda saxlanılır, digəri isə müraciət etmiş şəxsə verilir”.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Ailə Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2009, 184 s.
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 11 sentyabr tarixli, 167 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında Təlimat”. Bakı, Ədliyyə Nazirliyi, 2000, 66 s.
3. “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında” 12 dekabr 2003-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Qanun, 2011
4. “Notariat haqqında” 1999-cu il 26 noyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Qanun, 2011, 48 s.
5. Головизнина Е.В. Нотариально удостоверенное согласие супруга на сделку: теория и практика совершения // Нотариальный вестник, 2010, №7 http://www.notariat.ru/bulletinarhiv/press_3509_23.aspx (yoxlanılıb 2010-cu il 21 iyun tarixdə)
6. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / Под общей редакцией д.ю.н. В.А. Белова. М., Юрайт, 2009, 993 с.
7. Законодательство Украины о нотариате. Харьков, Одиссей, 2006, 432 с.
8. Основы Законодательства Российской Федерации о нотариате. М., Рид Групп, 2011, 144 с.
9. Скобликова Е.Л. Правовая природа согласия супруга на совершение другим супругом сделки по распоряжению общим имуществом. Автореф. дис. ...

Z.Ə.Məmmədov

- канд. юр. наук. Москва, 2011, 22 с.
10. Закон Республики Узбекистан «О нотариате» от 26 декабря 1996 года. http://www.lex.uz/Pages/GetAct.aspx?lact_id=57043 (yoхlanılıb 2011-ci il iyunun 6-da)
 11. Закон Республики Таджикистан «О государственном нотариате» от 15 мая 1997 года. <http://mmk.tj/ru/legislation/legislation-base/1997/> (yoхlanılıb 2011-ci il 14 mart tarixdə)
 12. Закон Республики Казахстан «О нотариате» от 14 июля 1997 года. <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00048&uro=08081> (yoхlanılıb 2011-ci il 15 mart tarixdə)
 13. Закон Кыргызской Республики «О нотариате» от 30 мая 1998 года. http://www.not-palata.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=40%3A2010-12-16-08-11-17&catid=13%3A2010-12-16-03-55-26&Itemid=17&limitstart=11 (yoхlanılıb 2011-ci il 15 mart tarixdə)
 14. Закон Республики Молдова «О нотариате» от 8 июля 2002 года. <http://www.law-moldova.com/laws/rus/notariate04-ru.txt> (yoхlanılıb 2011-ci il 15 mart tarixdə)
 15. Закон Республики Беларусь «О нотариате и нотариальной деятельности» от 18 июля 2004 года. <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=h10400305&p2={NRPA}> (yoхlanılıb 2011-ci il 15 mart tarixdə)
 16. Приказ Министерства юстиции Украины от 3 марта 2004 года № 20/5 «Об утверждении Инструкции о порядке осуществления нотариальных действий нотариусами Украины». http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=15844#B35C0L49CV (yoхlanılıb 2011-ci il 16 mart tarixdə)
 17. Приказ Министерства юстиции Республики Казахстан от 28 июля 1998 года № 539 «Об утверждении Инструкции о порядке осуществления нотариальных действий в Республике Казахстан». <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00437&all=all> (yoхlanılıb 2011-ci il 18 mart tarixdə).
 18. «Инструкция о порядке совершения нотариальных действий нотариусами Кыргызской Республики», утвержденной постановлением Правительства Кыргызской Республики от 20 апреля 2011 года №179. http://www.not-palata.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=83:2011-05-05-10-48-49&catid=13:2010-12-16-03-55-26&Itemid=17 (yoхlanılıb 2012-ci il 23 aprel tarixdə)
 19. Постановление Министерства юстиции Республики Беларусь от 23 октября 2006 г. №63 «Об утверждении Инструкции о порядке совершения нотариальных действий». [http:// lawsby.narod.ru/razdelb/text526/index.html](http://lawsby.narod.ru/razdelb/text526/index.html) (yoхlanılıb 2011-ci il 18 mart tarixdə)

CERTIFICATION OF THE SIGNATURE ON A DOCUMENT BY A NOTARY

Z.A.Mamedov

SUMMARY

The issues of witnessing a signature on a document in the notary's practice are studied in this research work. The author considers the problems related to the notarial certification of a signature on the document. To solve these problems, the author suggests changes to the Law on Notaries of the Republic of Azerbaijan and the Regulations on the procedure for notarial acts in the Republic of Azerbaijan.

СВИДЕТЕЛЬСТВОВАНИЕ ПОДЛИННОСТИ ПОДПИСИ НА ДОКУМЕНТЕ В НОТАРИАЛЬНОМ ПОРЯДКЕ

З.А.Мамедов

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются вопросы свидетельствования подлинности подписи на документе в нотариальной практике. Автор рассматривает проблемы, возникающие при нотариальном удостоверении подписи на документе. В целях решения этих проблем предлагается внести изменения в Закон о нотариате Азербайджанской Республики и Инструкцию о порядке совершения нотариальных действий в Азербайджанской Республике.

Məqalə AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Elmi Şurasının 4 may 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 4)

Məqalə redaksiyaya 29 may 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 347.734

**BANK FƏALİYYƏTİNİN LİSENZİYALAŞDIRILMASI
PROSESİNDƏ YARANAN HÜQUQİ MÜNASİBƏTLƏR
VƏ ONLARIN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ**

K.M.Eminov

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası Akademiyası
Bakı şəhəri, Şüvəlan qəsəbəsi, Almaz İldırım küçəsi 3
e-mail: kamran_83@mail.ru

Açar sözlər: hüquqi münasibətlər, hüquq nəzəriyyəsi, əmlak münasibətləri, təşkilati münasibətlər, lisenziya

Keywords: legal relations, theory of law, privity, organizational relationships, licence

Ключевые слова: юридические отношения, теория права, имущественные отношения, организационные отношения, лицензия

Bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi müvafiq hüquqi münasibətlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Bank lisenziyasının alınması məqsədilə ardıcıl hərəkətlərin həyata keçirilməsi, lisenziyanın fəaliyyətinin dayandırılması, habelə ləğv edilməsi prosesində Mərkəzi Bankla kredit təşkilatları arasında spesifik münasibətlər yaranır. Bank qanunvericiliyi normaları ilə tənzimlənən bu münasibətlər hüquq münasibətləri statusu qazanırlar. Bu münasibətlər öz subyekt tərkibinə görə spesifik münasibətlər qrupuna aid edilə bilər. Bu münasibətləri bank lisenziya hüquq münasibətləri də adlandırmaq olar. «Ümumidən xüsusiyyə» məntiqi analiz metodundan istifadə etməklə «hüquqi münasibət» anlayışının mahiyyətini açmağa, «bank hüquq münasibəti» kateqoriyasını araşdırmağa, sonra isə «bank lisenziya hüquq münasibəti» məfhumunu analiz etməklə onun bilavasitə aidiyyətini müəyyən etməyə çalışmaq.

Hüquq nəzəriyyəsində hüquqi münasibət dedikdə, ənənəvi olaraq konkret hüquq sahəsi normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər nəzərdə tutulur. Bu münasibətlərin iştirakçı tərəflərinin müəyyən hüquq və vəzifələri olur. Məhz hüquq normaları vasitəsilə iki və ya daha çox subyekt arasında yaranan faktiki münasibət hüquqi əlaqə xarakteri alaraq, xüsusi hüquqi formaya salınır. Hüquqi münasibət şüurlu münasibət olub, hüquq normaları əsasında yaranır və onun iştirakçılarının subyektiv hüquq və vəzifələrinin məcmusunu təşkil edir.¹

A.B.Vengerovun fikrincə, hüquqi münasibət abstrakt davranış qaydalarının (normaların) fərdin və ya kollektiv qurumların konkret hərəkət və ya hərəkətsizliyinə çevrilməsidir (7, s.466). N.M.Korkunov qeyd edir ki, elmi tədqiqat aparmaq üçün yekcins münasibətlərin ümumi hüquqi formasını müxtəlif çeşidli faktiki məzmunundan ayırmaq la-

K.M.Eminov

¹ Вах: Алексеев С.С. Общая теория права. М., 1981; Венгеров А.Б. Теория государства и права. ч.2. Теория права. Т.2, М., 1996, с.3-26; Хропанюк В.Н. Теория государства и права. / Под ред. В.Г.Стрекозова / М., 1995, с.306-319; Комаров А.С. Общая теория государства и права. М., 1996, с.201-214; Общая теория права и государства. Учебник / Под ред. В.В.Лазарева. М., 1996, с.179-193; Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. М.Н.Марченко. М., 1996, с.385-401 və başqaları.

zımdır (8, s.142).

Hüquq nəzəriyyəçilərinin hüquqi münasibətin mahiyyəti haqqında söylədikləri fikirləri ümumiləşdirərək belə bir fikrə gəlmək olar ki, hüquqi münasibət hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətdir. Yəni, ümumi anlamda, hüquqi münasibət hüquq normasının həyata keçirilməsinin qanunla tənzimlənən formasıdır. «Hüquqi münasibət» ümumənəzəri kateqoriyasının geniş analizi tədqiqatımızın predmeti olmadığı üçün göstərilən müəlliflərə istinad etməklə kifayətlənirik.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının mövcud bank qanunvericiliyində bank hüquq münasibətləri anlayışı bir termin kimi xüsusi olaraq seçilmir. Bu səbəbdən digər ölkələrin, xüsusilə Rusiya Federasiyasının bank qanunvericiliyinə nəzər salmaqla, eyni zamanda hüquq nəzəriyyəsində irəli sürülən konsepsiyaları tədqiq etməklə, bank hüquq münasibəti anlayışının mahiyyətinə müəyyən aydınlıq gətirmək olar. Ümumi anlamda bank hüquq münasibətini bank hüququ normaları ilə tənzimlənən və bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan ictimai münasibət kimi xarakterizə etmək olar. Fikrimizcə, bank hüquq münasibətinin daha geniş ifadəsini O.M.Oleynik vermişdir. Onun fikrincə, bank hüquq münasibəti dedikdə, spesifik hüquqi statuslarını həyata keçirən, pul və başqa maliyyə alətlərindən dövrüyyə, yığım vasitəsi və əmtəə kimi istifadə edən bankların və digər kredit təşkilatlarının fəaliyyəti prosesində yaranan, xüsusi və ümumi hüquq normaları ilə tənzimlənmiş ictimai münasibətlər nəzərdə tutulur (9, s.39). Burada bir detala xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bir sıra mütəxəssislər hesab edirlər ki, «hüquqi münasibətlər hüquq vasitəsilə tənzimlənir». Lakin hüquq nəzəriyyəsinə diqqət yetirdikdə görürük ki, subyektiv hüquq mümkün davranış həddi, hüquqi vəzifə isə zəruri davranış həddidir. Hüquqi münasibət isə yuxarıda deyildiyi kimi, hüquq normasının həyata keçirilməsinin qanunla tənzimlənən formasıdır. Bu səbəbdən, bəzən hüquq ədəbiyyatında təsadüf edilən «hüquq hüquqi münasibətləri tənzimləyir» ifadəsi fikrimizcə, düzgün deyildir. Belə ki, hüquqi münasibət artıq qanun normaları (hüquq normaları) ilə tənzimlənmiş ictimai münasibətdir. O.M.Oleynikin bu məsələni nəzərdən qaçırması təqdirə layiq bir hal kimi diqqətimizdən yayınmamışdır.

Bank hüquq münasibəti bank münasibətinin hüquqi don geyindirilmiş bir formasıdır. Bu münasibət yalnız hüquqi xarakterli olması ilə səciyyələndir. Hüquq münasibətinin tərkibində hüquqdan kənar hər hansı bir element ola bilməz. Bank hüquq münasibətinin əsas məzmunu onun subyektlərinin mövcud qanunvericilik və Mərkəzi Bank tərəfindən qəbul edilən normativ aktlarla müəyyən edilən bank əməliyyatları və sövdələşmələrinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan hüquq və vəzifələri təşkil edir.

Bank hüquq münasibətlərinin iki xarakterik xüsusiyyətini qeyd etmək olar. Bunlardan birincisi, bank hüquq münasibətinin xüsusi subyekt heyətidir: bu qəbildən olan hüquqi münasibətdə tərəflərdən biri kimi həmişə müvafiq kredit təşkilatı və ya Mərkəzi Bank çıxış edir. İkinci xüsusiyyət kimi hüquqi münasibətin bank fəaliyyəti ilə birbaşa və ya dolayı əlaqəsi çıxış edir. Bu əlaqə o zaman birbaşa olur ki, hüquqi münasibət bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində, sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü kimi yaranır. Bu halda bank hüquq münasibəti əmlak xarakterli olur və bir əmlak növü kimi pul vəsaitləri ilə bağlıdır. Bank hüquq münasibəti o zaman qeyri-əmlak xarakterli olur ki, onun obyekt rolunda məsələn, kredit təşkilatının nüfuzu, spesifik informasiya növü olan bank sirri çıxış etsin. Bank fəaliyyəti ilə dolayı əlaqə bank əməliyyatlarının və sövdələşmələrinin həyata keçirilməsi üçün zəruri şərt olan təşkilati münasibətlərdə təzahür

K.M.Eminov

edir. Bu kredit təşkilatının yaradılması, bank sisteminin qurulması, bank nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə yaranan münasibətlərdir.

Yuxarıda təqdim olunan bölgüyə əsasən bank hüquq münasibətlərinin təsnifatını qurmaq olar:

1. Əmlak münasibətləri – manat, xarici valyuta vəsaitləri, qiymətli kağızlar, qiymətli metallar və daş-qaş ilə bağlıdır;

2. Qeyri-əmlak münasibətləri:

- təşkilati münasibətlər – kredit təşkilatının dövlət qeydiyyatı, bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, bank sisteminin qurulması və normal fəaliyyətinin təmin olunması prosesində yaranırlar; bu münasibətlər və bank əməliyyatlarının və sövdələşmələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı deyillər;

- funksional münasibətlər – bank əməliyyatları və sövdələşmələrinin həyata keçirilməsi prosesində yaranırlar; lakin onların obyekt rolunda maliyyə alətləri yox, qeyri-əmlak xarakterli ünsürlər çıxış edirlər (məsələn, bank sirri).

Subyekt tərkibi baxımından bank hüquq münasibətlərini sistem daxili və sistem xarici münasibətlərə bölmək olar.

1. Sistem daxili hüquq münasibətləri bank sisteminin subyektləri arasında yaranır. Bu münasibətlər aşağıdakı kimi ola bilərlər:

- şaquli münasibətlər – Mərkəzi Bank və onunla ictimai-hüquqi funksiyaların icrası ilə bağlı olan digər subyektlər arasında yaranan münasibətlər;

- üfüqi münasibətlər – bank sisteminin subyektləri arasında bank əməliyyatlarının və sövdələşmələrinin həyata keçirilməsi (məsələn, iki kredit təşkilatı arasında yaranan müxbir münasibətləri, banklararası kreditlərin verilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlər və s.) prosesində yaranan münasibətlər;

2. Sistem xarici hüquq münasibətləri dedikdə, Mərkəzi Bankla dövlət hakimiyyət orqanları – Prezident, Parlament, Nazirlər kabineti arasında, Mərkəzi Bankla beynəlxalq maliyyə qurumları, habelə kredit təşkilatları və onların müştəriləri arasında yaranan münasibətlər nəzərdə tutulur (9, s.39). Lakin bizim fikrimizcə, yuxarıda göstərilən hüquq münasibətləri daha çox konstitusiya hüququnun predmetini təşkil edir.

Hüquq ədəbiyyatında bank hüquq münasibətlərinin digər təsnifatlarına da təsadüf olunur. Bu təsnifatlar hüquq münasibətlərində kredit təşkilatının statusunun və ya onun funksiyalarının həyata keçirilməsi meyarlarına əsasən tərtib edilir (5, s.143-144). Bu meyarlara əsaslanan təsnifatlardan birini nəzərdən keçirək.

1. Statuslu bank hüquq münasibəti – Mərkəzi Bank ilə kredit təşkilatı arasında onun qeydiyyata alındığı an yaranan və qeydiyyatdan çıxarılması ilə dayandırılan hüquq münasibətləridir. Bu iki prosedur arasındakı müddət ərzində göstərilən hüquqi münasibətdə bank lisenziyasının alınması, təsis sənədlərinə dəyişikliklərin edilməsi, rəhbər vəzifələrə təyinatların Mərkəzi Bank ilə əlaqələndirilməsi ilə bağlı müvafiq dəyişikliklər baş verir.

2. Əməliyyat xarakterli bank hüquq münasibəti - Mərkəzi Bank ilə kredit təşkilatı arasında sonuncu tərəfindən bank əməliyyatları və sövdələşmələrin həyata keçirilməsi prosesində müəyyən edilmiş qaydalara əməl olunması səbəbindən yaranan hüquq münasibətləridir.

Bank lisenziya münasibətləri bank hüquq münasibətlərinin növlərindən biridir. Bank lisenziya münasibətləri bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün lisenziyanın verilməsi, dayandırılması və ləğvi ilə bağlı yaranan və bank hüququ normaları ilə tənzim-

K.M.Eminov

lənmiş ictimai münasibətlərdir. Yuxarıda təqdim edilən bank hüquq münasibətləri təsnifatlarına əsasən lisenziya hüquq münasibətləri təşkilati xarakterli, qeyri-əmlak xarakterli, şaquli sistem daxili, statuslu ola bilərlər. Bu münasibətlərin fərqləndirici əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Bu münasibətlər bank lisenziyasının verilməsi səbəbi ilə, bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində – kredit təşkilatları tərəfindən lisenziya tələblərinə və şərtlərinə əməl olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı, habelə bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün verilmiş lisenziyanın fəaliyyətinin dayandırılması, ləğvi ilə bağlı yaranırlar. Bu isə öz növbəsində, onları dörd altqrupa bölməyə imkan verir:

- bank lisenziyasının verilməsi (ləğv edilməsi) ilə əlaqədar yaranan hüquq münasibətləri;

- kredit təşkilatları tərəfindən lisenziya tələblərinə və şərtlərinə əməl olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri;

- bank lisenziyasının fəaliyyətinin dayandırılması (bərpa) ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri;

- bank lisenziyasının ləğvi ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri.

2. Mərkəzi Bankın ictimai-hüquqi funksiyaları məhz sadalanan hüquqi münasibətlərdə həyata keçirilir. Bu səbəbdən deyilənləri Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına da şamil etmək olar. Belə ki, Mərkəzi Bank bank əməliyyatlarını həyata keçirmək məqsədi ilə lisenziya almaq üçün müraciət etmiş banka və ya kredit təşkilatına səlahiyyətləri çərçivəsində lisenziya tələbləri və şərtlərini müəyyən edə bilər (2, m.47). Mərkəzi Bank bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün lisenziyanın verilməsi, fəaliyyətinin dayandırılması və ləğvi barədə məsələni həll edir, lisenziyasız fəaliyyət göstərən hüquqi şəxsin ləğvi ilə bağlı məhkəməyə müraciət etmək səlahiyyətinə malikdir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı bank lisenziyalarının və icazələrin reyestrini tərtib edir (reyestrə bankların, filialların, şöbələri və nümayəndəliklərin adları, ünvanları, inzibatçılar barəsində məlumatlar, onlara verilmiş və ya ləğv edilmiş lisenziyaların və icazələrin qeydiyyat nömrələri və tarixi, fəaliyyətinə xitam verilmiş banklar, filiallar, şöbələr və nümayəndəliklər haqqında məlumatlar daxil edilir) və kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edir (3, m.15).

3. Bütün kredit təşkilatları bank hüquq münasibətlərinə girmək zərurəti ilə qarşılaşırlar, belə ki, bank lisenziyası almadan qanuni bank fəaliyyəti mümkün deyil.

Beləliklə, bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması prosesində yaranan hüquqi münasibətlərin subyektivi kimi bir tərəfdən kredit təşkilatlarına bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün lisenziya verən, onun fəaliyyətini dayandıran, ləğv edən, bankların və kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edən, onlara verilən lisenziyalarda göstərilən müəyyən bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsini məhdudlaşdıran Azərbaycanın Mərkəzi Bankı, digər tərəfdən lisenziya verilməsi barədə Mərkəzi Bank qarşısında vəsatət qaldıran, aldığı lisenziya əsasında bank fəaliyyətini həyata keçirən, Mərkəzi Bankın qərarı ilə lisenziyası ləğv olunan (3, m.16) və ya öz təşəbbüsü ilə fəaliyyətini dayandıran (3, m.17) kredit təşkilatı çıxış edirlər. Bank hüququnda bu tərəflər bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması prosesində yaranan hüquqi münasibətlərin element tərkibi də adlanır.

Bank lisenziyalaşdırılması prosesində yaranan hüquqi münasibətlərin subyektlərinin müəyyən edilməsi mövcud bank qanunvericiliyi ilə tənzimləndiyi üçün elə bir çətinlik yaratmır. Lakin araşdırılan hüquq münasibətlərinin obyektlərinin müəyyən olunmasında

K.M.Eminov

bəzi çətinliklər mövcuddur. Bu çətinliklər hüquq nəzəriyyəsində hüquqi münasibətin obyektini probleminə vahid yanaşmanın olmamasından irəli gəlir (7, s.482). Bir sıra alimlərin fikrincə, istənilən sahədə yaranan hüquqi münasibətin yeganə obyektini kimi müxtəlif növ rifahın əldə edilməsinə yönələn fəaliyyət, subyektlərin davranışı, rifahın özü çıxış etmir.² Digər alimlər əmlak münasibətlərinin obyektini kimi maddi nemətləri, qeyri-əmlak münasibətlərinin obyektini kimi isə insanların fəaliyyətini, davranışını müəyyən edirlər.³

Müəllif birinci qrupdan olan alimlərin fikirlərini dəstəkləyir və hesab edir ki, hüquq əşyanı, yaxud hər hansı bir maddi rifahı deyil, subyektlərin (fiziki və hüquqi şəxslərin) maddi və qeyri-maddi nemətlərə münasibətdə davranışını, hərəkətlərini tənzimləyir. Bu səbəbdən biz həmin mövqenin bu cür əsaslandırılmasını məqbul sayırıq. Hüquqi münasibətin məzmununu onun subyektlərinin hüquq və vəzifələrini yaradır. Lakin hüquqlar və vəzifələr yalnız insanların davranışına təsir göstərə bilər. Əşyalar və obyektiv gerçəkliyin hər-hansı digər təzahürləri hüquqlar və vəzifələr tərəfindən göstərilən təsirlərə reaksiya verməyə qadir deyillər. Bu qabiliyyətə yalnız insan davranışı malikdir. Qeyd edilməlidir ki, həm subyektiv hüquqlar, həm də obyektiv vəzifələr mükəlləf şəxsin müvafiq davranışının maraqlarına istiqamətlənmişdir. Mükəlləf şəxsin davranışı məhz hüquqi münasibətin obyektini təşkil edir.⁴

Müəllif hesab edir ki, bank lisenziyalaşdırılması prosesində yaranan hüquqi münasibətlərin obyektini kimi subyektlərin bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün lisenziya alınmasına yönəlmiş hərəkətləri çıxış edir. Bu hüquqi münasibətin predmeti isə bank lisenziyasının özüdür. Son hüquqi nəticə, hüquqi məqsəd kimi bank fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanı (lisenziya verilməyə), yaxud bu imkanın istisna olunması (dayandırılması, ləğv edilməsi) müəyyən edilir.

Bank lisenziyalaşdırılması prosesində yaranan hüquqi münasibətlərin məzmununu onun subyektlərinin qarşılıqlı hüquq və vəzifələri təşkil edir. Bu münasibətlərin yaranması, dəyişdirilməsi, ləğv edilməsi üçün əsas rolunda müvafiq subyektlərin hərəkətləri formasında təzahür edən hüquqi faktlar çıxış edir. Belə hərəkətlərin məcmusu hüquqi tərkib yaradır. Məsələn, bank lisenziyasının verilməsi ilə bağlı hüquqi münasibətin yaranması üçün göstərilən elementlərdən ibarət olan hüquqi tərkib zəruridir:

a) kredit təşkilatının dövlət qeydiyyatından keçməsi haqqında Mərkəzi Bankın qərarı;

b) kredit təşkilatı tərəfindən nizamnamə kapitalının tam və vaxtında ödənilməsi;

v) nizamnamə kapitalının qaydalar çərçivəsində 100% ödənilməsini təsdiq edən sənədlərin Mərkəzi Banka təqdim edilməsi;

q) kredit təşkilatları tərəfindən müəyyən edilmiş tələblərə əməl edilməsi.

Nəzərdən keçirilən hüquqi münasibətlərin analizi onların əlaqədar hüquq münasibətlərindən fərqlərini göstərmədən tam sayıla bilməz. Bank lisenziyalaşdırılması prosesində yaranan hüquqi münasibətlərin əlaqədar olanlar sahibkarlıq fəaliyyəti və inzi-

K.M.Eminov

² Вах: Иоффе О.С. Спорные вопросы учения о правоотношениях. Л., 1957, с.44-53; Толстой Ю.К. К теории правоотношения. Л., 1959, с.64-65; Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. М., 1974, с.212-217.

³ Вах: Александров Н.Г. Законность в правоотношениях в советском обществе. М., 1955, с.119-120; Петров Г.И. Советские административно-правовые отношения. Л., 1972, с.85-96; Протасов В.Н. Правоотношение как система. М., 1991, с.95-103.

⁴ Вах: Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. М., Гос. из-во юрид. лит., 1961, с.230.

bati hüquq sahələrində yaranan hüquqi münasibətlərdir. Əslində bu sahələrdə yaranan hüquqi münasibətləri fərqləndirməyə çalışmalıyıq. Lakin bank hüququnu sahibkarlıq hüququ və inzibati hüquqdan fərqləndirmədən bunu etmək mümkün deyil.

Bank hüquq münasibətləri sahibkarlıq hüquq münasibətləri ilə daha sıx əlaqəlidir. Bu əlaqə onda təzahür edir ki, bank fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin növlərindən biridir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün əlamətləri bank fəaliyyəti üçün də xarakterikdir: sərbəstlik, sistemlilik, gəlir əldə etməyə yönümlülük, riskli xarakter, aşkarlıq, peşəkarlıq. Bununla bərabər, bank fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiləşmiş sahəsidir və onun spesifikasiyası bank hüquqi vasitəsilə müfəssəl tənzimlənir. Əgər sahibkarlıq fəaliyyətinin predmeti sahibkarlıq münasibətləri, onunla sıx bağlı digər qeyri-kommersiya münasibətləri, habelə dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi məqsədini güdən təsərrüfatın dövlət tənzimlənməsi üzrə münasibətlərdirsə, bank hüququ «dövlətin bank sisteminin təşəkkülü, fəaliyyəti və inkişafı prosesində, xüsusilə, Mərkəzi Bank və kredit təşkilatları tərəfindən bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, bank sisteminin dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməsi prosesində yaranan» ictimai münasibətləri tənzimləyir (10, s.39). Məhz bu spesifikasiya və bank sistemində aparıcı rol oynayan Mərkəzi Bank kimi xüsusi subyektin mövcudluğu bank hüquq münasibətlərinin, o cümlədən bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması prosesində yaranan hüquqi münasibətlərin nisbi muxtariyyəti barədə danışmağa imkan verir.

Bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması prosesində yaranan hüquqi münasibətlər inzibati hüquq münasibətlərilə də sıx bağlıdır. İnzibati münasibətlərin əsas xüsusiyyəti ondadır ki, bu münasibətlər dövlət idarəetməsi sahəsində, icra hakimiyyəti sisteminin təşkili və fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranır, inkişaf edir və kəsilirlər. Bu ictimai münasibətlər dövlət idarəetmə fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdırlar (4, s.23).

İnzibati-hüquqi münasibət dedikdə, inzibati-hüquqi norma ilə tənzimlənmiş, tərəflərinin qarşılıqlı və vəzifələrə malik olduqları ictimai-idarəetmə münasibətləri nəzərdə tutulur. İnzibati hüquq münasibətlərinin fərqləndirici əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Bu münasibətlərin iştirakçı tərəflərinin vəzifələri və hüquqları dövlətin icra və təşkilatçılıq fəaliyyəti, dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi ilə bağlıdır;

2. Bu münasibətlərdə tərəflərdən biri kimi həmişə inzibati hakimiyyətin subyekti çıxış edir;

3. İnzibati-hüquq norması pozulduğu təqdirdə, onu pozan dövlət qarşısında inzibati məsuliyyət daşıyır;

4. Tərəflər arasında mübahisələrin həlli inzibati qaydada həyata keçirilir (6, s.18);

Bank hüquqi ilə tənzimlənən münasibətlər icra hakimiyyəti sahəsinə aid deyildir. Mövcud qanunvericiliyə görə bank icra hakimiyyətinin orqanı sayılmır. Bundan əlavə, valyuta və kredit tənzimlənməsi, pul emissiyası dövlətin idarəsindədir (1, m.19).

Bank və inzibati hüquq münasibətlərinin yaxınlığı onunla şərtlənir ki, Azərbaycanın Mərkəzi Bankı və icra hakimiyyəti orqanları müvafiq ictimai münasibətlərin ictimai-hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirir, subyektlərə ictimai-hüquqi təsir göstərirlər.

Beləliklə, bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması prosesində yaranan hüquqi münasibətlər dedikdə, kredit təşkilatı ilə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı arasında bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lisenziyanın verilməsi, dayandırılması, ləğv edilməsi ilə bağlı, habelə bank fəaliyyəti - kredit təşkilatlarının lisenziya tələblərinə və şərtlərinə əməl etmələrinə nəzarətin həyata keçirilməsi prosesində yaranan, bank hüqu-

K.M.Eminov

qu ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Milli Bank haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Banklar haqqında normativ-hüquqi aktlar toplusu. Bakı, Qanun, 2009
3. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Banklar haqqında normativ-hüquqi aktlar toplusu. Bakı, Qanun, 2009
4. Алехин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Административное право Российской Федерации. Учебник. М., Зерцало, 1997
5. Братко А.Г. Банковское право России. Учебное пособие. М., 2003 /290/
6. Бахрах Д.Н. Административное право. Учебник. Общая часть. М., 1993
7. Венгеров А.Б. Теория государства и права. М., 1998 /624/
8. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. СПб., 1886
9. Олейник О.М. Основы банковского права. Курс лекций. М., 1997
10. Тосунян Г.А., Викулин А.Ю., Экмальян А.М. Банковское право Российской Федерации. Общая часть / Под ред. акад. Б.Н.Топорнина / М., Юрист, 2002 /448/

LEGAL RELATIONS IN BANK LICENSING PROCESS AND THEIR MAIN FEATURES

К.М.Еминов

SUMMARY

The problem of bank licensing relationships is one of the little-studied fields of bank legislation in the Republic of Azerbaijan. Analyzing the category of legal banking relationship, the author goes down to the theoretical origin of the problem, compares and extends the views of prominent scientists. Generalizing various approaches, the author comes to a conclusion that the legal banking relationship is a legal form of an actual banking relationship. Legal banking relations are classified on the basis of functions they perform.

ЮРИДИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ, ВОЗНИКАЮЩИЕ В ПРОЦЕССЕ ЛИЦЕНЗИРОВАНИЯ БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ, И ИХ ОСНОВНЫЕ ПРИЗНАКИ

К.М.Эминов

РЕЗЮМЕ

Проблема банковских лицензионных правоотношений является одной из мало изученных сфер банковского законодательства Азербайджанской Республики. Анализируя категорию «банковское правоотношение», автор обращается к теоретическим истокам проблемы, сравнивает и обобщает взгляды видных ученых. Обобщая различные подходы, автор приходит к заключению, что банковское право-

К.М.Еминов

отношение есть правовая форма фактического банковского отношения. На основе функциональной направленности строится классификация банковских правоотношений.

Məqalə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyasının “Mülki hüquq” kafedrasının 27 fevral 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 6)

Məqalə redaksiyaya 30 may 2012 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

UOT № 343.812

MƏHKUMLARIN MÜRACİƏTLƏRİ VƏ ONLARA BAXILMASI

A.E.Qasimov

Milli Aviasiya Akademiyası
Bakı, Binə qəsəbəsi, 25-ci km
e-mail: qasimovaydin@yandex.ru

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, məcəllə, məhkum, vətəndaş

Keywords: The Constitution of the Republic of Azerbaijan, code, convict, citizen

Ключевые слова: Конституция Азербайджанской Республики, кодекс, осуждённый, гражда-

нин

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hər bir vətəndaşın müraciət etmək hüququnu özündə təsbit edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 57-ci maddəsində deyilir:

1. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək, habelə fərdi və kollektiv yazılı müraciətlər göndərmək hüququ vardır. Hər bir müraciətə qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müddətdə yazılı cavab verilməlidir.
2. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, habelə ayrı-ayrı vətəndaşların fəaliyyətlərini və ya işini tənqid etmək hüququ vardır. Tənqiddə görə təqib qadağandır. Təhqir və böhtan tənqid sayıla bilməz (1).

Mövcud qanunvericiliyə görə bütün vətəndaşların müraciət etmək hüququ olduğu kimi, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslərin də müraciət etmək hüququ vardır. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən məhkumların müraciət etmək hüququna malik olması insan hüquq və azadlıqlarının təmini baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslər cəzaçəkmə yerlərində cəza çəkdikləri müddət ərzində onların hüquq və azadlıqları azadlıqda olan insanlara nisbətən qüvvədə olan qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmışdır. Bu kateqoriyadan olan məhkumlar qapalı və ya yarımqapalı şəraitdə cəza çəkdikləri üçün, onların hüquqlarının ayrı-ayrı məhkumlar tərəfindən pozulması ehtimalı daha yüksəkdir. Odur ki, bu kateqoriyadan olan insanların hüquqlarının qorunmasını daha səmərəli şəkildə təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinə xüsusi norma - 14-cü maddə daxil edilmişdir. Bu maddədə məhkumların müraciətləri və onlara baxılması qaydaları təsbit olunmuşdur (2).

Şikayətlər adətən məhkumların hüquqlarını pozan qanunsuz hərəkətlərdən edilir. Ərizə məhkumların hüquq, azadlıq və digər qanuni maraqlarının reallaşmasına aid olan, o cümlədən onların pozulması və ya məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar istənilən məsələlərin həllinə aid ola bilər. Təkliflər, bir qayda olaraq, pozitiv xarakter daşıyır və məhkumların özünün, onların aid olduğu bütün cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə yönəlir. Məhkumların təklif, ərizə və şikayətləri yazılı və şifahi verilə bilər (Azərbaycan

A.E.Qasimov

Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 14.1-ci maddəsi).

Bütün bunlara cəzaları icra edən müəssisə və orqanların rəhbərliyi tərəfindən baxılır və onlar məhkumların hər bir müraciətinə cavab verməyə borcludurlar.

Konkret cəzaçəkmə növündən asılı olaraq məhkumların müxtəlif cür müraciət etmə qaydası müəyyən edilmişdir. Belə ki, məhkumların Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 10.2.12-ci bəndində göstərilən təşkilatlara ünvanlanmış təklif, ərizə və şikayətləri cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti tərəfindən göndərilir. Bu cür müraciətlərə adətən, müdiriyyət ərizəçi üçün qısa təyinedici məlumatdan ibarət olan məlumat, habelə müraciətdə göstərilən problemin nə vaxt və necə həll edilməsi barədə informasiya əlavə edir. Digər cəza növlərinə məhkum edilmiş şəxslər təklif, ərizə və şikayətlərini senzurasız, sərbəst göndərlirlər.

Məhkumların yazışmaları senzuraya məruz qalır. Lakin məhkumların intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama, azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyəti ilə bağlı yoxlama və nəzarəti həyata keçirən orqanlara ünvanladığı təklif, ərizə və şikayətlər senzuradan keçmir və bir sutkadan gec olmayaraq (bazar və bayram günləri istisna olmaqla) aidiyyəti üzrə göndərilir.

Həmçinin, keçmiş AR İƏM-də məhkumların islah-əmək müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququna malik olan prokurorluğa, məhkəməyə və dövlət orqanlarına ünvanladığı müraciətlərin senzuraya məruz qalması nəzərdə tutulmurdu. Məhkumların öz vəkillərinə ünvanlandığı müraciətlər də senzuradan keçirilmir.

Hal-hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının CİM-i cəzaların icrasına müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının nəzarətini (18-ci maddə), məhkəmə nəzarətini (19-cu maddə), ictimai nəzarəti (20-ci maddə), cəzaların məqsədinə nail olunmasında prokurorluğun iştirakını (21-ci maddə), qanunverici hakimiyyət tərəfindən müvəkkil edilmiş şəxslərin və kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin (müvafiq razılıq əsasında) cəzaçəkmə müəssisələrinə baş çəkməsini tənzimləyir. Lakin ictimai birliklərin cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarəti yalnız AR qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hüdudlarda həyata keçirilə bilər. Cəzaları icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyətinə nəzarət hüququna malik olan orqanlar aşağıdakılar hesab olunur:

AR-nın qanunvericilik orqanı; məhkəmə hakimiyyəti orqanı (Konstitusiya Məhkəməsi də daxil olmaqla), müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, ictimai təşkilatlar.

Məlum olduğu kimi, cəzaçəkmə müəssisələri özünün spesifik xüsusiyyətlərinə malik olan bir dövlət qurumudur. Burada idarə etmənin özünə məxsus elementləri vardır. Məhkuma cəzanı icra edən müəssisə və ya orqanın vəzifəli şəxslərinin qərar və tələblərini (burada tələb hərəkət anlamında) yerinə yetirməkdən imtina etməklə, şikayət və ya ərizə vermək hüququnun verilməsi, hansı ağır nəticələrə gətirib çıxaracağını təsəvvür etmək çətin deyil. Odur ki, qanunverici haqlı olaraq məhkumu belə bir hüquqdan məhrum edir.

Məhkumların ərizə, şikayət və təklifləri yazılı və şifahi verib bilər. Bütün bunlar ünvan sahibinə müdiriyyət vasitəsi ilə göndərilir. Məhkum yalnız öz adından və şəxsən ona aid olan məsələlər barədə ərizə, şikayət və təklif verə bilər.

Dövlət orqanlarına və ictimai təşkilatlara, vəzifəli şəxslərə göndərilən məktublara müdiriyyətin müşayiət məktubu qoşulur.

Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkilinə (Ombudsmana) ünvanlanan ərizə, şikayət və təkliflər senzuradan keçirilmir və bir gün ərzində (istirahət, bayram və ümumxalq hüzn günləri istisna olmaqla) göndərilir. Ərizə, şikayət və təkliflərdə göstərilən məsələlərin həlli onların ünvanlandığı dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların

A.E.Qasımov

və vəzifəli şəxslərin səlahiyyətlərinə aid deyilsə, həmin orqanlara (ictimai təşkilatlara) və ya şəxslərə göndərilir. Bu barədə cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti tərəfindən ərizəni vermiş şəxsə imza etdirilməklə izah verilir və ərizəni aidiyyəti üzrə göndərmək məsləhət görülür. Ərizə vermiş məhkum cəzaçəkmə müəssisəsi müdiriyyətinin hərəkətini düzgün hesab etmədikdə, o, göndərilməyən ərizəni əlavə etməklə, cəzaçəkmə müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən orqana müəssisə müdiriyyətinin hərəkətindən şikayət verə bilər.

Yazılı ərizə, şikayət və təkliflər cəzaçəkmə müəssisəsinin dəftərxanasında qeydiyyatla alınır və üç gün müddətində ünvan sahibinə göndərilir. Şifahi ərizə, şikayət və təkliflər isə məhkumların şəxsi qəbulu jurnalında qeydiyyatla alınır. Ərizə, şikayət və təkliflərə alınmış cavablar üç gündən gec olmayaraq məhkumlara imza etdirilməklə elan olunur və onların şəxsi işinə əlavə edilir.

Məhkumların təklif, ərizə və şikayət göndərdiyi orqanlar və ya vəzifəli şəxslər onlara AR qanunvericiliyində müəyyən edilmiş müddətdə baxmalı və nəticəsi barədə məhkumlara yazılı məlumat verməlidirlər. Yəni, bu halda bütün vətəndaşların müraciətlərinə baxılma qaydası məhkumların da müraciətlərinə şamil edilir. Yəni, məhkumların müraciətlərinə «Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanununun tələbləri daxilində baxılır (6).

Bununla yanaşı, göstərilən Qanunun tələblərinə ciddi əməl etmək, süründürməçilik hallarının qarşısını almaq, məhkumların və onların ailə üzvlərinin müraciətlərini vaxtında və düzgün həll edilməsini təmin etmək üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, o cümlədən Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən bir sıra normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Belə normativ-hüquqi aktlardan biri Ədliyyə Nazirinin 20 fevral 2001-ci il tarixli 163-T nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində vətəndaşların qəbul edilmə Qaydası»dır.

Qanunvericiliklə başqa müddətlər müəyyən edilməmişdirsə, məhkumların müraciətlərinin daxil olduğu gündən etibarən bir ay müddətində, əlavə öyrənilməsi və yoxlanılması tələb olunmadığı halda isə ən gec 15 gün ərzində baxılması təmin edilməlidir. Müraciətə baxılmaq üçün xüsusi yoxlama keçirmək, əlavə materiallar tələb etmək, yaxud başqa tədbirlər görmək lazım gəlmiş hallarda müvafiq ədliyyə orqanlarının (cəzaçəkmə müəssisəsinin) rəhbərləri və ya onların müavinləri tərəfindən müraciətin baxılma müddəti bir aydan çox olmayan müddətə uzadıldıqda bu barədə müraciət edən məhkuma və ya onun qohumlarına, müraciətin baxılması dövlət hakimiyyəti orqanı tərəfindən nəzarətdə saxlanıldıqda isə dövlət hakimiyyəti orqanına məlumat verilir.

Məhkumların, onların qohumlarının müraciətləri, ərizə və şikayətləri əsasında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarından Ədliyyə Nazirliyinə və onun tabeli qurumlarına daxil olmuş müraciətlərə «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının statusu haqqında» Qanuna uyğun olaraq 15 gündən gec olmayaraq baxılır və müraciətə Ədliyyə Nazirliyinin rəhbərliyi adından yazılı cavab verilir.

Məhkumların müraciətləri ilə bağlı kargüzarlıq işləri aparılarkən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Dövlət hakimiyyəti orqanlarında, idarə, təşkilat və müəssisələrdə vətəndaşların təklif, ərizə və şikayətləri üzrə kargüzarlığın aparılması Qaydaları»na ciddi əməl edilməsi təmin edilməlidir. Məhkumun müraciət etmək hüququ onun konstitusion hüququdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarından bəhs edən III fəsildə, 57-ci maddədə müraciət etmək hüququ təsbit edilmişdir.

A.E.Qasimov

Cəzanı icra edən müəssisə və orqanlarda yaranmış problemlər, məhkumları narahat edən digər mühüm məsələlər, eləcə də şəxsi məsələlər barədə məhkumlar cəzanı icra edən orqan və ya müəssisələrin vəzifəli şəxslərinə müraciət edə və onlar tərəfindən qəbul olunmalarını xahiş edə bilirlər. Belə hallarda göstərilən vəzifəli şəxslər müəyyən edilmiş günlərdə və saatlarda məhkumları qəbul edib dinləməyə, onlardan asılı olan məsələləri qanunla müəyyən edilmiş çərçivədə həll etməyə borcludurlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ədliyyə Nazirliyində və onun tabe qruplarında, o cümlədən, cəzaçəkmə müəssisələrində vətəndaşların (məhkumların) qəbulu Ədliyyə Nazirinin 20.02.2001-ci il tarixli 163-T nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində vətəndaşların qəbul edilmə Qaydası» na əsasən aparılır.

Cəzaları icra edən müəssisə və ya orqanın vəzifəli şəxsləri tərəfindən məhkumların qəbulu yuxarıda qeyd edilən normativ-hüquqi akta əsasən təşkil edilir. Xüsusi qrafik tutulur. Qrafik müdiriyyət tərəfindən təsdiq edilir. Orada vəzifəli şəxslərin hansı günlərdə və hansı saatlarda qəbul keçirməsi göstərilir. Qəbul günlərini və saatlarını bildirən lövhələr məhkumların mütəmadi məlumatlandırılması məqsədilə müəssisənin görkəmli yerindən asılır. Təsdiq edilmiş qrafikə müvafiq olaraq məhkumların və onların qohumlarının qəbulunun təşkili üçün zəruri olan bütün təşkilati tədbirlər görülür.

Cəzaçəkmə müəssisələrinin və istintaq təcridxanalarının rəhbərləri onlara ünvanlanmış ərizə və şikayətlərin, xüsusilə həbsdə olanların saxlanma şəraiti, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hüquqlarının təmin olunması və bununla bağlı digər məsələlər haqda müraciətlər üzrə təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsini təmin etməyə borcludur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2011
2. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların icrası Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2011
3. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2011
4. “Ədliyyə orqanlarında qulluq keçmə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Qanun, 2011
5. “Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Qanun, 2006
6. “Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Qanun, 2000
7. “Cəzaçəkmə müəssisələrinin daxili intizam Qaydaları”. Bakı, Qanun, 2009
8. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Qərarları. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2008
9. İnsan hüquqları. Beynəlxalq müqavilələr toplusu. BMT, Bakı, 1998
10. Avropa Penitensiar Qaydaları (mətn və şərhlər). Bakı, Qanun, 2007

APPEALS OF THE CONVICTS AND THEIR CONSIDERATION

A.E.Gasimov

SUMMARY

This article is about the appeals of convicts and the procedure of considering these appeals. The author treats different kinds of appeals made by the convicts. Attempt is made to discover the essence of convicts' statements, complaints and suggestions. Similar and different features of them are analyzed.

ОБРАЩЕНИЯ ОСУЖДЕННЫХ И ИХ РАССМОТРЕНИЕ

А.Э.Гасымов

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об обращениях осуждённых и порядке рассмотрения этих обращений. Автор рассматривает различные виды обращений со стороны осужденных. Сделана попытка раскрыть сущность заявлений, жалоб и предложений осуждённых, анализируются их схожие и различающиеся свойства.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin Hüquq fakültəsinin 28 aprel 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 08)

Məqalə redaksiyaya 3 may 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 343.357

DƏLƏDUZLUQ CİNAYƏTİNİN İNKİŞAFI TARİXİ

T.Q.Qurbanov

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: tariyel.qurbanov@mail.ru

Açar sözlər: dələduzluq, cinayət, oğurluq, əmlak, aldatma

Keywords: fraud, crime, theft, property, deception

Ключевые слова: мошенничество, преступление, воровство, имущество, обман

Tərkibində Şimali Azərbaycanın da olduğu Rusiya imperiyasının 1845-ci il Cinayət Qanunnaməsinin 1665-ci maddəsində dələduzluğun anlayışı bu cür verilirdi: “Hər hansı aldatma yolu ilə özgənin əşyalarının, pulunun və ya digər daşınan əmlakının oğurlanması dələduzluq sayılır”.

Göründüyü kimi, dələduzluğa qanunda verilən anlayış mükəmməl anlayış sayıla bilməzdi, çünki, birincisi, dələduzluğun predmeti təkcə daşınan əmlak deyil, daşınmaz əmlak da ola bilərdi; ikincisi, dələduzluğun predmeti təkcə əmlak deyil, əmlak və ya maddi qiymətə malik olan şeylər üzərində hüquq da ola bilərdi. Lakin bu qeyri-dəqiqlik əmlak aldatmaları haqqında əməllərin qanunvericiliyin müxtəlif hissələrində təsbit olunmasıyla izah edilirdi. Qanunda öhdəlik götürməyə sövq etmək üçün aldatma, özgəsinin aktlarını və sənədlərini aldatma yolu ilə oğurlama, özgəsinin mülkünü aldatma yolu ilə ələ keçirmə və s. bu kimi hallara dələduzluğun növləri kimi baxılır və ayrıca şərh edilirdi.

Məşhur rus kriminalist alimi N.A.Neklyudov Qanunnamədə dələduzluğun bir çox növlərinin fərqləndirildiyini qeyd edir və onları ümumiləşdirərək, dələduzluğa aşağıdakı məzmununda tərif verirdi:

“Dələduzluq – aldatma yolu ilə özgəsinin əmlakını və özgəsinin əmlak hüquqlarını ələ keçirmədə ifadə olunan əməldir (1, s.245). Müəllifin fikrincə, dələduzluq mülkiyyət əleyhinə olan müstəsna (xüsusi, ayrıca) cinayətdir və qanun özlüyündə ayrıca götürülmüş aldatmaya görə deyil, özgənin əmlakını oğurlamaq üçün vasitə olan aldatmaya görə cəzalandırırdı.

Qanunnamənin məlum normalarının təhlili zəminində dələduzluq üçün səciyyəvi olan bəzi cəhətləri qeyd etməyi zəruri sayırıq. Sosial vəziyyətindən, dini mənsubiyyətindən, mülkiyyətindən asılı olmayaraq, qanunla müəyyən edilən yaş həddinə çatmış hər bir şəxs – kişi, qadın, qoca, müəyyən yaşa çatmış gənc və s. dələduzluq cinayətinin subyektinə ola bilərdi. Qanunvericilik dələduzluğun bütün subyektlərindən yalnız qəyyumların dələduzluğa görə ayrıca, xüsusi normada məsuliyyətini müəyyən edirdi.

Qanunnamədə cinayətin predmeti ilə cinayətin obyektini arasında fərq qoyulmurdu. Qanunnaməyə görə, dələduzluq cinayətinin predmeti (həm də obyektini) əmlak, özü də daşınan əmlak ola bilərdi. Belə predmet üzərində eyni zamanda özgəsinin sahibliyi, sərən-

T.Q.Qurbanov

cam vermək və istifadə hüququ olan əmlak ola bilərdi. O dövrün hüquq nəzəriyyəsi və məhkəmə təcrübəsində əmlak dedikdə pul, əşya və ümumiyyətlə qiymətə və ya dəyərə malik olan predmetlər nəzərdə tutulurdu.

Qanunnamənin 1626 və 1665-ci maddələrinə görə, dələduzluğa oğurluğun müstəqil forması kimi baxılırdı.

Rusiyada 1903-cü ildə qəbul edilən yeni Cinayət Qanunnaməsi özündən əvvəl qüvvədə olan 1845-ci il Qanunnaməsi ilə müqayisədə xeyli mükəmməl qanun idi. Yeni Cinayət Qanunnaməsi, eyni zamanda, oğurluğa və onun geniş yayılmış növü olan dələduzluğa görə məsuliyyət məsələlərini xeyli təkmilləşdirsə də, onu icraya yönəltmək mümkün olmadı. Buna ölkədə siyasi və iqtisadi böhranın dərinləşməsi, silahlı qiyamların baş verməsi, baş verən dərin sosial sarsıntılar mane oldu.

1917-ci ilin oktyabr ayında Rusiyada çevriliş baş verdi. Siyasi hakimiyyəti ələ alan bolşeviklər marksizm təlimi və Leninin göstərişləri əsasında yeni sosialist mülkiyyətinə söykənən sosializm cəmiyyəti quruculuğuna başladılar.

Rusiya bolşeviklərinin birbaşa yardımı ilə Bakıda hələ 1918-ci ilin martında Hərbi-inqilab tribunalları yaradılmışdı (2, s.121).

1918-ci ilin martında Bakı inqilab tribunallarının mülkiyyətində olan əmlakın dələduzluq yolu ilə, onun digər müxtəlif formalarda oğurlanması, eləcə də gizli oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq yolu ilə oğurlanmasına dair hesabatı olmuşdur.

Bir tərəfdən, hakimiyyətə gələn bolşeviklər tərəfindən köhnə dövlət məşininin sındırılması zəruri sayılır, çar Rusiyasının qanunlarından imtina edilməsi məsələsi qoyulurdu. Digər tərəfdən, məhkəmə haqqında dekretlərdə, inqilabi tribunalların əsasnamələrində adı çəkilən oğurluğun, dələduzluğun, soyğunçuluğun və quldurluğun anlayışı üçün, əslində, çar Rusiyasının 1845-ci və 1909-cü il qanunnamələrinin müddəalarına istinad edilirdi.

Azərbaycan Respublikasının 1922-ci ilin dekabrında qəbul edilən və 1923-cü il fevralın 1-də qüvvəyə minən Cinayət Məcəlləsinin VI fəslə əmlak cinayətləri adlanırdı. Bu fəsildə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, əmlakın cinayət-hüquqi mühafizəsi müəyyən edilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının birinci Cinayət Məcəlləsi Rusiya Federasiyasında 1921-ci ilin iyununda qəbul edilən Cinayət Məcəlləsi arasında quruluş baxımından xeyli eynilik var idi. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin VI fəslinin 180-187-ci maddələrində oğurluğa görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilirdi. Cinayət Məcəlləsinin 187-ci maddəsində dələduzluğa görə məsuliyyət müəyyən edilir, bu maddənin dispozisiyasında dələduzluğun anlayışı bu cür verilirdi: “Dələduzluq - etibardan sui-istifadə etməklə, yaxud da aldatmaqla əmlakı yaxud əmlaka olan hüququ oğurlamaq məqsədilə əldə etmə - altı aydan az olmamaqla məcburi əməyə cəlb etmə, yaxud da eyni müddətə azadlıqdan məhrum etmə (qeyd: aldatma – yalan məlumatın verilməsi, yaxud da verilməsi məcburi sayılan məlumatın verilməməsidir).

Rusiya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının ilk Cinayət Məcəlləsində də, dövlət, yaxud da ictimai müəssisələrin mülkiyyətinə ziyan yetirən dələduzluğa görə daha sərt məsuliyyət müəyyən edilirdi. Cinayət Məcəlləsinin 188-ci maddəsində deyilirdi: “Dələduzluq nəticəsində dövlət yaxud da ictimai müəssisələrə ziyan yetirmə bir ildən az olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır”.

Azərbaycan Respublikasının 1927-ci ilin dekabrında qəbul edilən və 1928-ci ilin

T.Q.Qurbanov

yanvarın 15-də qüvvəyə minən ikinci Cinayət Məcəlləsi dələduzluq cinayətinin hüquqi tənzim məsələsinə ciddi yenilik gətirmədi. Məcəllənin VII fəslində, 213-cü maddəsində dələduzluğa verilən anlayış, köhnə məcəllənin (1922-ci il) 187-ci maddəsində müəyyən edilən anlayışı olduğu kimi təkrar edirdi. Doğrudur, dələduzluqla bağlı olan və respublikanın 1922-ci il Cinayət Məcəlləsində barəsində ayrı-ayrılıqda məsuliyyət müəyyən edən xüsusi tərkiblərin sayı yeni məcəllədə xeyli azaldıldı. Belə ki, əgər respublikanın birinci məcəlləsində dələduzluqla bağlı məsuliyyət müəyyən edən 12 norma mövcud idisə, 1927-ci il Cinayət Məcəlləsində belə tərkiblərin sayı 5-ə qədər azaldıldı.

Azərbaycan Respublikasının 1927-ci il Cinayət Məcəlləsində çek qismində qiymətli kağızlarla aldatmaya görə ilk dəfə formulə edilən xüsusi normada cinayət məsuliyyəti müəyyən edilirdi. Doğrudur, çek qismində qiymətli kağızlarla dələduzluğa görə məsuliyyət müəyyən edən 213-cü maddə Cinayət Məcəlləsinin ilk redaksiyasında mövcud deyildi. Bu norma 1930-cu ilin avqust ayında qəbul edilmişdi (3).

1932-ci il 7 avqust tarixdə SSRİ MİK və XKS-nin “Dövlət müəssisələrinin, kolxozların və kooperativlərin əmlakının mühafizəsi və ictimai (sosialist) mülkiyyətin möhkəmləndirilməsi haqqında” Qərarı qəbul edilmişdir (4). Bununla da, sosialist mülkiyyəti sovet quruluşunun müqəddəs və toxunulmaz əsası elan edildi. Qanun özünün sərtliyi ilə fərqlənirdi. İnsanlar kütləvi surətdə bu qanun əsasında represiyaya məruz qalmış oldu. Qanun oğurluğun formasından asılı olmayaraq, əmlakın oğurlanmasına görə təqsirkarın əmlakının müsadirəsi ilə onun barəsində güllələnmə növündə müstəsna cəza tədbiri tətbiq edirdi. Beləliklə, 1932-ci il 7 avqust tarixli qanunun hər cür oğurluğa görə tətbiq dairəsi süni surətdə genişləndirilmişdi. Məsələn, bir qrup şəxs tərəfindən vaqondan 80 kq un olan kisənin oğurlanmasına görə 7 avqust 1932-ci il qanunu tətbiq edilərək əmələ əksinqilabi cinayət kimi qiymət verilmişdi (5, s.431).

Müharibədən sonrakı dövrdə əmlakın dələduzluq yolu ilə oğurlanmasına görə 4 iyun 1947-ci il tarixli Fərmanla məsuliyyət daha da sərtləşdirildi.

Azərbaycan Respublikasının üçüncü Cinayət Məcəlləsi 1960-cı il dekabrın 8-də qəbul edilərək 1961-ci il 1 mart tarixdə qüvvəyə mindi (6). Bu Məcəllədə dələduzluğa görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən iki norma mövcud idi. Normalardan biri “Sosialist mülkiyyəti əleyhinə olan cinayətlər” fəslində - 85-ci maddədə, ikincisi isə “Vətəndaşların şəxsi mülkiyyəti əleyhinə olan cinayətlər” fəslində - 147-ci maddədə təsbit edilmişdi.

Sovet iqtisadi və siyasi sisteminin dağılması ilə və Azərbaycanda azad bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı, respublikanın qanunvericilik sistemində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Belə dəyişikliklər cinayət qanunvericiliyindən də yan keçmədi. 1998-ci il aprelin 7-də qəbul edilən qanunla dövlət və ictimai mülkiyyətin cinayət-hüquqi mühafizəsi ilə şəxsi mülkiyyətdə olan əmlakın cinayət-hüquqi mühafizəsi arasında mövcud olan fərqlər aradan qaldırıldı. Cinayət Məcəlləsinə dələduzluğa görə məsuliyyət müəyyən edən yeni 93-7-ci maddə daxil edildi. Bu norma mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün hallarda mülkiyyətdə olan əmlaka qarşı dələduzluğa görə cinayət məsuliyyəti məsələsini həll edirdi. Məcəllənin 93-7-ci maddəsində dələduzluğu hüquqi cəhətdən formulə edilən yeni norma qanunvericilik texnikasına və normaların yaradılması qanunauyğunluğuna, əsasən, cavab verdiyindən, onun mətni olduğu kimi respublikanın qəbul edilən yeni, dördüncü Cinayət Məcəlləsinin 178-ci maddəsinə daxil edildi.

Ədəbiyyat

1. Неклюдов Н.А. Руководство к Особенной части русского уголовного права. Санкт-Петербург, 1876
2. Бабаев А.С. Создание Основ Советского уголовного и уголовно-процессуального права в Азербайджане. Баку, Изд. Азернешр, 1973
3. СУ Азербайджанской ССР, 1930, 21, VIII, № 25, mad.386
4. СЗ СССР, 1932, № 62, mad.360
5. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin təfsiri. Bakı, Azərneşr, 1948
6. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin məlumatı. 1960, № 29, mad.143

HISTORICAL DEVELOPMENT OF FRAUD AS A CRIME

T.G.Gurbanov

SUMMARY

It is noted in this paper that the fraud has been mentioned in the Penal Code of Russian empire of 1845 in Section 4 entitled *On Theft and Fraud*. This Code stated that theft or fraud is a stealing of other people's things, money or other movable property by a natural person of sound mind by means of some deception. The next period of development of fraud as a crime was marked by a new criminal code approved in 1903. Compared to the Penal Code of 1845, the concept and elements of fraud have not been changed there.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ МОШЕННИЧЕСТВА

Т.Г.Гурбанов

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что в Уголовном уложении Российской империи о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года мошенничеству отводилось место в отделении четвертом «О воровстве-мошенничестве». В данном Уложении сказано, что воровством-мошенничеством признается всякое похищение чужих вещей, денег или иного движимого имущества, совершенное вменяемым физическим лицом посредством какого-либо обмана. Следующий период развития уголовного законодательства о мошенничестве ознаменован новым Уголовным уложением, утвержденным в 1903 году. По сравнению с Уложением о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г., понятие и элементы состава мошенничества в новом уложении не изменились.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin Hüquq fakültəsinin 30 may 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 06)

Məqalə redaksiyaya 3 iyun 2012 tarixində daxil olmuşdur

ODLAR YURDU UNIVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ

UOT № 336.272

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ SİSTEMİNDƏ FİZİKİ ŞƏXSLƏRDƏN GƏLİR VERGİSİ

R.A.Qasımzadə

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu
Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 31
e-mail: ramiz.qasimzade@mail.ru

Açar sözlər: vergi, fiziki şəxs, dövlət büdcəsi, vətəndaş

Keywords: taxes, natural person, state budget, citizen

Ключевые слова: налоги, физическое лицо, государственный бюджет, гражданин

Azərbaycan Respublikası vergi sistemində fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi xüsusi yer tutur. Başqa vergilərə nisbətən gəlir vergisi müasir vergidir. Məsələn, torpaq vergisi və əmlak vergisi gəlir vergisinə nisbətən daha qədim vergilərdir.

Gəlir vergisi ilk dəfə XVIII əsrin axırlarında – 1798-ci ildə İngiltərədə tətbiq edilmişdir. O zamanlar bu vergi daha çox əmlak xarakterli idi və şəxsin malik olduğu bina və malikanələrin dəyəri, qulluqçuların sayı və minik arabalarının olması faktı və s. əsas götürülərək alınır. 1842-ci ildə yeni gəlir vergisi tətbiq olunmağa başlandı. Bu vergi müasir vergitutma prinsiplərinə daha yaxın olan bir vergi idi. Yeni gəlir vergisinin tətbiqi onunla əlaqədar idi ki, cəmiyyət artıq bundan əvvəlki vergilərin bəzilərindən, xüsusilə də dolaylı vergilərdən narazı idi. Bu vergilər kasıblarla varlılar arasında fərq qoymurdu. Bundan əlavə, əvvəlki gəlir vergisinin məbləği vətəndaşların ödəmə qabiliyyəti ilə əsla uyğun gəlmirdi (1, s.277).

Gəlir vergisi sonralar Prussiyada 1891-ci ildən və Fransada 1914-cü ildən tətbiq edilməyə başlamışdır (2, s.198).

Müasir dövrdə bəzi ölkələrin vergi sistemində gəlir vergisi əsas vergidir. Məsələn, ABŞ-da gəlir vergisi həm federal vergi kimi, həm də ştatların vergisi kimi tətbiq olunur. Ümumiyyətlə, ABŞ-da gəlir vergisinin vergiqoyulma bazası daha çox olduğuna görə anqlosakson vergi sistemi modelinə üstünlük verilmişdir. ABŞ-ın dövlət büdcəsində gəlir vergisinin xüsusi çəkisi 44,2%-dir. Buna baxmayaraq, ölkədə gəlir vergisinin təsiri bir o qədər də hiss olunmur. Belə ki, vergiqoyulma sahəsində sənaye korporasiyalarının gəlirlərinə münasibətdən fərqli olaraq, bəzi fəaliyyət sahələrinə, məsələn, kənd təsərrüfatına ABŞ hökumətinin mövqeyi daha yumşaqdır. Investisiyaları stimullaşdırmaq məqsədilə fermerlərin gəlirləri güzəştli şərtlərlə gəlir vergisinə cəlb edilir. İtaliyada 1987-1988-ci illərdə aparılan vergi islahatları nəticəsində gəlir vergisi üzrə güzəştlərin dairəsi daha da genişləndirilmişdir.

Gəlir vergisi Avropa ölkələrinin demək olar ki hamısında tətbiq olunur. Almaniyanın dövlət büdcəsində gəlir vergisinin həcmi 38,7%, Böyük Britaniyada 46%, İsveçrə və İsveçdə 40%, Fransada 20%-dir. Fransa büdcəsində bu verginin həcmnin aşağı səviyyədə olması onunla izah olunur ki, bu ölkədə istehlaka qoyulan vergilər gəlirlərə qoyulan vergilərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Gəlir vergisinin həcmnin büdcədə çox olduğu ölkələrdə

R.A.Qasımzadə

bu vergiyə verilən üstünlük onunla izah olunur ki, əvvəla, gəlir vergisi vergiqoyulmanın ümumilik və bərabərlik prinsiplərini maksimum dərəcədə reallaşdıran vergi hesab olunur. İkincisi, hesab olunur ki, şəxsi vergi kimi gəlir vergisinin obyektı vergi ödəyicinin ehtimal olunan gəliri deyil, onun real həqiqi gəliridir (3, s.232-233).

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin əsas prinsipi sosial mənşəyindən və digər məsələlərdən asılı olmayaraq vergi ödəyicilərinin bərabərliyidir. Yəni, bütün vergi ödəyiciləri qanun qarşısında tam bərabərdirlər.

1992-ci il 1 iyul tarixdən başlayaraq, Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi aylıq gəlirin vergiyə gəlb edilməsi ilə yanaşı, həmçinin illik məcmu gəlirin vergiyə gəlb edilməsini nəzərdə tutur.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin tutulmasının digər səciyyəvi xüsusiyyəti bu verginin vergi ödəyicisi əvəzinə başqası tərəfindən ödənilməsinin yolverilməzliyidir. Yəni, Azərbaycan Respublikasında istər daimi yaşayış yeri olan, istərsə də olmayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yalnız şəxsi gəlirlərinə görə vergi hesablanır və bu gəlir hesabına ödənilir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq fiziki şəxslərə əmək haqqı verən hüquqi şəxslər gəlir vergisini öz vəsaitləri hesabına ödəmək hüququna malik deyillər.

Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin tutulmasının ümumi prinsipləri 2001-ci il 1 yanvar tarixdən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin VIII Fəslində (95-102-ci maddələr) və X Fəslində (107-152-ci maddələr) təsbit olunmuşdur. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi müxtəlif gəlir mənbələrini əhatə edərək, onların fəaliyyətinin müvafiq sahələrini vergitutmaya cəlb edir.

Vergi Məcəlləsinin 95-ci maddəsinə görə rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər gəlir vergisinin ödəyiciləridirlər.

“Rezident” sözü latın mənşəli söz olub, tərcümədə “bir yerdə oturan” mənasını verir. Vergi hüququnda rezident dedikdə, həmin ölkədə daimi qeydiyyatda olan və ya daimi yaşayan fiziki və ya hüquqi şəxs başa düşülür. Fiziki şəxs təqvim ilində bir ölkədə 6 aydan çox yaşadığıda, həmin ölkənin rezidenti hesab olunur (4, s.493).

Vergi Məcəlləsinin 95-ci maddəsinin məzmunundan aydın olur ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, respublikada yaşayan xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan ərazisində olan mənbələrdə fəaliyyətdən gəlir əldə edərlərsə, fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisinin ödəyiciləridir.

Bərabərlik prinsipinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları və xarici vətəndaşlar Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi qarşısında bərabər vergi öhdəliyi daşıyırlar.

Vergi Məcəlləsinin 13.2.3-cü maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər fiziki şəxslərdir.

Vergi Məcəlləsinin 13.2.5.1-ci maddəsinə görə, aşağıda göstərilən tələblərin birinə cavab verən istənilən fiziki şəxs rezident hesab olunur:

- təqvim ilində üst-üstə 182 gündən artıq vaxtda həqiqətən Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan;
- təqvim ili içərisində, yaxud bir təqvim ili ərzində xarici ölkədə Azərbaycan Respublikasının dövlət xidmətində olan;
- Azərbaycan Respublikasının ərazisində və xarici ölkədə (hər hansı birində) fiziki şəxsin olma müddəti 182 gündən artıq olmadıqda, həmin fiziki şəxs aşağıdakı ardıcılıqla göstərilən meyarlarla Azərbaycan Respublikasının rezidenti

R.A.Qasımsadə

sayılır:

- daimi yaşayış yeri;
- həyatı mənafeələrinin mərkəzi;
- adətən yaşadığı yer;
- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı.

Vergi Məcəlləsinin 13.2.5.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq fiziki şəxs vergi ilində Azərbaycan Respublikasının ərazisində qaldığı son gündən etibarən bu vergi ilinin sonunadək olan dövr ərzində Azərbaycan Respublikasının qeyri-rezidenti sayılır, bu şərtlə ki, həmin şəxs bilavasitə növbəti vergi ilində Azərbaycan Respublikasının qeyri-rezidenti olsun.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 13.2.6-cı maddəsi qeyri-rezident fiziki şəxslərə aşağıdakıları aid edir:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində diplomatik və ya konsulluq statusu olan şəxs və onun ailə üzvləri (VM-in 13.2.6.1-ci maddəsi);
- Azərbaycan Respublikasının ərazisində müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş beynəlxalq təşkilatın əməkdaşı və ya Azərbaycan Respublikasında xarici ölkənin dövlət xidmətini həyata keçirən şəxs və onların ailə üzvləri (VM-in 13.2.6.2-ci maddəsi);
- məqsədi yalnız Azərbaycan Respublikasının ərazisindən bir xarici dövlətdən digər xarici dövlətə keçmək olan şəxs (VM-in 13.2.6.3-cü maddəsi).

Azərbaycan Respublikasında 2010-cu il 1 yanvar tarixdən fiziki şəxslərdən gəlir vergisi aşağıdakı qaydada tutulur:

- ✓ Vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği 2000 manatadək olduqda – 14 faiz;
- ✓ 2000 manatdan çox olduqda – 280 manat + 2000 manatdan çox olan məbləğin 30 faizi (Vergi Məcəlləsinin 101.1-ci maddəsi);
- ✓ Qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə vergi tutulan illik gəlirin məbləği 24 000 manatadək olduqda – 14 faiz;
- ✓ Vergi tutulan illik gəlirin məbləği 24 000 manatdan çox olduqda 3360 manat + 24 000 manatdan çox olan məbləğin 30 faizi (VM-in 101.2-ci maddəsi);
- ✓ Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərin vergiyə cəlb edilən gəlirlərindən 20 faiz dərəcə ilə vergi tutulur (VM-in 101.3-cü maddəsi).

Vergi Məcəlləsinin 96-99-cu maddələrində rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin gəlirlərinin gəlir vergisinə cəlb olunan obyektlərin dairəsi dəqiqləşdirilmişdir. Belə ki, rezidentlərin gəlirləri üzrə vergitutma obyektinə vergi ili üçün rezidentlərin bütün gəlirləri ilə həmin dövr üçün Vergi Məcəlləsi ilə müəyyənləşdirilən gəlirdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqdən ibarət olan vergiyə gəlb edilən gəlirdir.

Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəlik vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezidentin gəlirindən də xərclər çıxılmaqla gəlir vergisi tutulur, yəni gəlir ilə xərclər arasında fərq vergitutma obyektinə olur.

Lakin hər ikisindən fərqli olaraq, qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliklə bağlı olmayan fəaliyyətdən əldə etdiyi ümumi gəliri xərclər çıxılmadan ödəniş yerində vergitutma obyektidir.

Gəlirlər iki qrupa bölünür:

- ✓ muzzdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlir;

R.A.Qasımzadə

✓ muzzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən əldə edilən gəlir.

Muzzdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlirlərə əmək haqqı, bu işdən alınan hər hansı ödəmə və ya fayda və s. bu kimi gəlirlər aiddir.

Muzzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlirlər sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən qazanılan gəlirlərdən ibarətdir.

İki və ya daha çox yerdə muzzdla işləyən fiziki şəxslərin gəlirlərindən gəlir vergisi hər bir iş yerində ödənilən məbləğdən ayrıca hesablanır və dövlət büdcəsinə ödənilir.

Misal 1. Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyində işləyən fiziki şəxs 750 manat əmək haqqı alır. Gəlir vergisi $750 \times 14 \text{ faiz} = 105$ manat olacaqdır.

Misal 2. Bakıda bankda çalışan fiziki şəxs 2200 manat əmək haqqı alır. Gəlir vergisi $280 \text{ manat} + 200 \text{ manatın } 30 \text{ faizi} = 340$ manat olacaqdır.

Misal 3. Müəssisə işçisinə mənzil alınması məqsədilə bir il müddətinə illik 8 faiz dərəcəsi ilə bankdan 9 min manat alıb vermişdir. Sudanın verildiyi tarixdə banklararası kredit hərracında ssuda faizinin dərəcəsi illik 10 faiz təşkil etmişdir. Bu halda kredit hərracında olan faiz dərəcəsinə uyğun ödənilməli məbləğlə aşağı faiz dərəcəsinə uyğun ödənilməli məbləğ arasındakı 180 manatlıq $(9000 \times (10-8) : 100)$ fərq işçinin gəlirində nəzərə alınıb vergiyə cəlb edilməlidir.

Misal 4. Müəssisə Ramazan bayramı münasibətilə hər bir işçisinə 80 manat dəyərində ərzaq hədiyyə etmişdir. Bu halda 80 manat hər bir işçinin ümumi gəlirində nəzərə alınmalı və gəlir vergisinə cəlb olunmalıdır.

Misal 5. Müəssisə 2012-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan Respublikasının sığorta təşkilatına işçisinin tibbi sığortası üçün 160 manat və işçinin xüsusi mülkiyyətində olan mənzilin sığortası üçün 100 manat sığorta haqqı ödəmişdir. İşçinin aylıq vəzifə maaşı 400 manatdır.

İşçinin yanvar ayında vergi tutulan aylıq gəliri $400 + 100 = 500$ manat təşkil edərək, ondan 500 manatın 14 faizi miqdarında, yəni 70 manat vergi tutulacaqdır.

Vergi Məcəlləsinin 116.1-cı maddəsinin tələbinə görə öz işçilərinin xeyrinə əmlakın zərərdən sığortalanması, habelə xarici sığorta təşkilatları ilə bağlanmış həyat sığortası müqavilələri üzrə sığorta haqları istisna olmaqla, sığortalının ödədiyi sığorta haqları gəlirdən çıxılır. Ona görə də, müəssisənin işçisinin tibbi sığortası üçün ödədiyi 160 manat tibbi sığorta haqqı gəlirdən çıxılan xərclərə, işçinin xüsusi mülkiyyətində olan mənzilin sığortası üçün ödənilmiş 100 manat isə gəlirdən çıxılmayan xərclərə aid ediləcəkdir.

Misal 6. Öz vəsaiti hesabına məzuniyyətə çıxmış işçinin istirahət məqsədilə xarici ölkəyə getməsi üçün müəssisə 180 manata qatar bileti almış və onun dəyərində əsasən gəlir vergisi ödəmişdir. Bu halda işçinin ümumi gəlirinə ancaq qatar biletinin dəyəri deyil, həm də müəssisə tərəfindən ödənilmiş gəlir vergisinin məbləği də daxil edilir.

Müəyyən olunmuş normalar daxilində ezamiyyə xərclərinin, habelə dəniz nəqliyyatında ezamiyyə xərcləri əvəzinə üzücü heyətin üzvlərinə sutkalıq ödənişlərin və ya digər işgüzar xərclərin əvəzinin ödənilməsi gəlirə daxil deyildir (VM-in 98.3-cü maddəsi).

İşə götürən tərəfindən əyləncə və yemək xərclərinə çəkilən xərclərin dəyəri vergi tutulan gəlirlərin tərkibinə daxil edilmir.

Misal 7. Müəssisə öz vəsaiti hesabına işçilərinə nahar yeməyi verir. Bu halda nahar yeməyinin dəyəri işçilərin vergi tutulan gəlirlərinin tərkibinə daxil edilmir.

R.A.Qasımzadə

Qeyd etmək istərdik ki, “Banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə ödənilən faizlərin gəlir vergisindən azad edilməsi haqqında” 27 oktyabr 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə ödənilən faizlər 2013-cü ilin yanvar ayının 1-dək gəlir vergisindən azad edilmişdir (6).

Ədəbiyyat

1. Финансовое право. Учебник / Отв. ред. - Химичева Н.И. М., БЕК, 1995
2. Основы налогового права. Учебное пособие / Под ред. Пепеляева С.Г. М., Инвест Фонд. 1995
3. Mirzəyeva A.Q. Azərbaycan Respublikasının vergi hüququ. Bakı, Adiloğlu, 2007
4. Булыко А.Н. Большой словарь иностранных слов. М., Мартин, 2008
5. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2012
6. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 2009, 27 dekabr

PERSONAL INCOME TAX IN THE TAX SYSTEM IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

R.A.Gasimzadeh

SUMMARY

Personal income tax is, in its essence, a legal form of economic relationship between man and state. That is why the legal regulation of this kind of taxation is largely determined by the principle of permanent residence. The author of this paper shows that the personal income tax should be paid by the persons who are the tax residents of the Republic of Azerbaijan. Tax residents are the citizens of the Republic of Azerbaijan, expats and stateless persons who reside in the territory of the Republic of Azerbaijan for at least 183 days a year.

НАЛОГ С ДОХОДОВ ФИЗИЧЕСКИХ ЛИЦ В НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Р.А.Гасымзаде

РЕЗЮМЕ

Налог на доходы физических лиц по своей сущности является юридической формой экономической связи человека и государства. Поэтому правовой режим этого налогообложения во многом определяется принципом постоянного местопребывания (резидентства). Автор указывает, что налог на доходы физических лиц уплачивают лица, являющиеся налоговыми резидентами Азербайджанской Республики. Налоговыми резидентами считаются граждане Азербайджанской Республики, иностранцы и лица без гражданства, проживающие на территории Азербайджанской Республики не менее 183 дней в году.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin Hüquq fakültəsinin 30 may 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 06)

Məqalə redaksiyaya 3 iyun 2012 tarixində daxil olmuşdur

PEDAQOJİKA BÖLMƏSİ

UOT № 37.014.3

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASININ MAARİF İSLAHATLARINDA GENDER BƏRABƏRLİYİNİN YERİ VƏ ROLU

E.Ə.Mollayeva

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
Bakı AZ1110, Ak. Həsən Əliyev küçəsi 104
e-mail: elzamollayeva@rambler.ru

Açar sözlər: maarif islahatları, gender bərabərliyi, qadın təhsili

Keywords: education reforms, gender equality, female education

Ключевые слова: реформы просвещения, гендерное равенство, женское образование

Bu gün, yeni elmi istiqamət olmaqla, qadınla kişi arasında sosial bərabərlik üzərində köklənmiş gender Azərbaycanda müxtəlif tarixi dövrlərdə mövcud olmuş dövlətlərin daxili siyasətində müəyyən yer tutmuşdur. Azərbaycan tarixinin milli dövlətçilik ənənələrinə öz dəsti-xətti ilə əbədi imzasını qoymuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk gündən məktəb və maarif sahəsinə daha çox diqqət yönəltməklə milli istiqlala gedən yolun burdan başlanmasının vacibliyini milli dövlət məsələsi kimi qarşıya qoydu. Ümummillə lider Heydər Əliyev bununla bağlı belə demişdir: “1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti bizim milli sərvətimizdir, tariximizin parlaq səhifəsidir...” (1).

XX əsr Azərbaycan dövlətçilik tarixinə əvəzolunmaz xidmətləri ilə daxil olub, tarixi irsimizdə “Birinci Respublika” adını doğruldan ADR öz qısa müddətli fəaliyyəti dövründə, tarixi vəziyyətin çətin olmasına baxmayaraq, Milli İstiqlal Bəyannaməsi ilə dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra onun bir çox dövlət tərəfindən de-fakto tanınmasına nail olmuşdur. Mövcud olduğu dövrün içtimai-siyasi və iqtisadi çətinliklərinə baxmayaraq, bütün səylərini bir çox ümummillə problemin həllinə yönəlmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Parlamenti maarif, mədəniyyət və təhsil sahələrindəki islahatların həyata keçirilməsində qadınların təhsili və cəmiyyətdə kişilərlə bərabər hüquqlara malik olmasını da diqqət mərkəzində saxlayırdı. Əslində “qadın azadlığı” və “qadın hüquqları” məsələsi hələ ADR yaranmamışdan da əvvəl, güclü siyasi mövqeyə malik partiyalardan “Müsavat” və “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət” partiyalarının ideyalarına daxil idi. Bu partiyaların liderləri M.Ə.Rəsulzadə və N.Yusifbəyli hələ 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanları qurultayında bu məsələ ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləmişlər. Qadınların cəmiyyət daxilində gedən proseslərə qoşulmalarının vacibliyi məsələsinin qaldırılmasında qurultayda iştirak edən qadınların özləri təşəbbüs göstərmişlər. Tədqiqatçı M.Oruclu yazır: “Ş.Əfəndizadə və S.Talıxanova adlı iki azərbaycanlı qadının çıxışından sonra vəziyyət nümayəndələri qadın məsələsinə ciddi münasibət bildirməyə vadar etdi. Belə ki, qadınların çıxışından sonra keçmiş Bakı qazisi E.Ə.Mollayeva

Ağa Məhəmməd Kərim tribunaya çıxaraq, onları şəriət qanunlarına zidd olaraq kişilərin qarşısında üzü açıq çıxış etdiklərinə görə mühakimə etdi. Demək olar ki, bütün zal qışqıraraq qazini tribunadan düşməyə məcbur etdi. M.Ə.Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə qurultayda qadın məsələsi haqqında qərar qəbul olundu” (2, s.236). Qəbul edilən bu qərar Azərbaycan qadınının başqa xalqlara mənsub olub kişilərlə bərabər fəaliyyət göstərən qadınlarla bir səviyyəyə qalxmasının zəruriliyindən irəli gəlirdi. Çünki qadını ictimai-siyasi proseslərdən kənar saxlayan hər hansı bir dövlətin demokratik dəyərlərindən danışmağa dəyməz. Bu dəyərlər toplusuna Azərbaycan qadınlarının siyasi və hüquqi bərabərliyini daxil etmiş cümhuriyyət nəinki öz dövrünün, həm də indiki dövrün gender bərabərliyinin əldə edilməsi yollarını göstərdi. M.Ə.Rəsulzadə qadın problemi haqqında yazırdı: “Əgər bütün millətlərin qadınları azad və təhsillidirsə, Azərbaycan qadını onlardan geri qala bilməz”.

1917-ci il oktyabrın 26-31-də Müsavat Partiyasının Bakıda keçirilən ilk qurultayında iki siyasi partiyanın birləşməsilə bərabər, həm də partiyanın proqramı geniş müzakirə olunduqdan sonra qəbul edildi. Daha çox demokratik dəyərlərə əsaslanan bu qərara görə dinindən, milliyyətindən, **cinsindən**, partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq qanun qarşısında hamının bərabərliyi, azad və bərabər əsaslarda təhsil hüququ nəzərdə tutulurdu.

Qadın azadlığı və maarifi məsələsinin dövlət səviyyəsində qaldırılması XX əsrin əvvəllərində çarizmin müstəmləkəsi altında olan müsəlman xalqlarının 1917-ci il aprel ayının 16-dan 22-ə qədər Daşkənddə keçirilən Türküstan müsəlmanlarının ilk qurultayında da prioritet məsələ kimi diqqət mərkəzində saxlandı. Müsəlman qadınlarının təhsil problemi qurultay sənədlərində öz əksini tapdı və bu məsələ qurultayda qızgın diskussiyalar şəraitində müzakirə olundu. Qeyd olundu ki, Qafqaz və Türküstanda yaşayan müsəlman qadınları din pərdəsi altında ictimai həyatdan uzaqlaşdırılır və onların hüquqları hər addımbaşı pozulur. Qurultay iştirakçılarından biri olan Ə.Topçubaşov qadınların da kişilər kimi ictimai-siyasi həyatda bərabər iştirakının təmin olunmasını irəli sürdü və o dövrün qadınlara həqarətinin əsas mənbəyi sayılan cəsarətsizliyə qarşı çıxdı. Lakin qurultayın bir çox mühavizəkar üzvləri bu fikirlərin əleyhinə çıxdılar və 197 imam, şeyx və mollaının imzaladığı etiraz ərizəsi ilə qurultaya müraciət etdilər. Qadın azadlıqlarının bir çox kişi nümayəndələr tərəfindən boğulmasına edilən ciddi cəhdlərə qarşı burada iştirak edən qadınlar çox kəskin çıxış etdilər: “Biz bura danlanmağa yox, düşündüyümüzü deməyə gəlmişik. Gəlmişik deyək: Nikolay hökuməti xalqın iradəsinə davam gətirə bilmədiyi kimi, mütləq sizin də iradəniniz yıxılacaqdır. Biz sizin iradəninizi şübhəsiz devirəcəyik. Yadda saxlayın: bizə azadlıq vermək istəmirsinizsə, deməli millətin irəli getməyini istəmirsiniz. **Millət ananın tərbiyə etdiyi uşaqlarla irəli gedir.** Sizin bayraqlarınızda ədalət olmasa, irəli gedə bilməzsiniz. Sizin bizə münasibətiniz isə ədalətsizlikdir. Ədalət yoxsa, şərəflə qaldırmaq istədiyiniz bayraqları aşağı salın” (4.599). XX əsrin əvvəlində cəmiyyətin qadın azadlığını boğan qüvvələrinə qarşı belə çıxışlar müsəlman Şərqi gender assimetriyasına və zorakılığına qarşı geniş vüsət alacaq etirazların başlanmasından xəbər verirdi. Məhz bu hadisələrdən sonra cəmiyyətdə qadın probleminə ciddi yanaşma başlandı. Hadisələrin gender baxımından əhəmiyyətli inkişafına Peterburqda “Müsəlmanların müvəqqəti mərkəzi bürosu”nun rəisi Əhməd Salehin başçılığı ilə keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının Qurultayı da öz töhfəsini verdi. Onun idarə heyətinin üzvlərindən biri də Ə.Topçubaşov idi. Qurultayda Qazaxıstan qadın qurultayının təklif etdiyi qərarlar qəbul edildi:

E.Ə.Mollayeva

- a) şəriətə görə qadınların hüququ kişilərlə bərabərdir;
- b) şəriətə görə qadınlar siyasi-içtimai fəaliyyətə cəlb olunduqları üçün onlar seçkilərdə iştirak edə bilər;
- c) qadınları bərabər hüquqa malik olan millətlər güclüdür;
- ç) qadınlar ali məclis seçkilərində iştirak etdikləri kimi, özləri də seçilə bilər.

Qəbul edilmiş bu qərarlar cəhalət pərdəsini üzərindən atmağa hazırlaşan qoca Şərqi gender zorakılığına qarşı kəskin etirazını özündə ehtiva edirdi. Bu qurultay Şərqi qadınını öz milli məfkurəsinə, soykökünə sadıq qalmaqla intellektual və mədəni səviyyəsini yüksəltməyə ruhlandırır. Bu arzunu qurultayda iştirak edən Ə.Topçubaşovun çıxışı da dəqiq ifadə edirdi və o “ “üsuli- cədid “ məktəblərini genişləndirməyi lazım bilərək qadın təhsilini və azadlığını müdafiə edərək göstərdi ki, türk qadını öz milli xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, təhsil almalı və içtimai həyata qoşulmalıdır” (4, s.599).

1918-ci ildə mayın 28-də Milli Şura tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması elan edilməklə bərabər, həm də “ İstiqlal Bəyannaməsi” qəbul edildi. Bəyannamənin demokratik dövlətin daxili və xarici siyasətini, fəaliyyəti üçün zəruri olan şərtləri özündə əks etdirən üç müddəasından sonra gələn dördüncü bənd dövlətin bütün vətəndaşlarına qarşı humanist mövqeyini belə ifadə edirdi:” Azərbaycan Demokratik Respublikası öz sərhədləri daxilində milliyyətindən, sosial vəziyyəti və cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşları vətəndaşlıq və siyasi hüquqlarla təmin edir” (2, s.162).

1918-ci il dekabrın 10-da keçirilən parlamentin II iclasında Proqramın “Fəhlə məsələsi” bölməsinin qadınlarla bağlı irəli sürdüyü müddəalar o dövr Müsəlman Şərqi qadınla bağlı ən mütərəqqi fikirləri ifadə edirdi: “Qadınların səhhət və vücudlarına zərərli olan işlərdə çalışdırılması qadağan edilmişdir. Hamilə olub işləyən qadınlar doğmaqlarından 4 həftə əvvəl və 6 həftə sonra xidmətdən azad edilir və bu azadlıq müddətində dəxi mizd və məvaciblərini tamamilə alırlar (maddə 43). Proqramın 50-ci maddəsində işləyən qadınların südəmə körpələrinə baxmaq məqsədilə məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsinin, yəni “tərbiyəxanaların” açılması nəzərdə tutulurdu və bu qanuna əməl etməyən sahibkar qanun qarşısında məsuliyyət daşıyırdı.

Ölkənin Ali qanunverici orqanı olan Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə cinsindən, dinindən və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların iştirak etmək hüququna malik olması Azərbaycan qadınları qarşısında yeni üfüqlər açdı. Müəssisələr Məclisinə qapalı və birbaşa seçilmək hüququ almış azərbaycan qadını islam aləmində ilk dəfə olaraq seçib-seçilmək hüququna malik oldu. Qadınlara kişilərlə bərabər seçki hüququ verilir ki, o zaman belə bərabərliyə nəinki Şərqi ölkələrinin böyük əksəriyyəti, həm də bir çox Avropa dövlətləri həsəd apara bilərdilər. Demək olar ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Şərqi ilk müstəqil dövlət, 1907-ci ildən təməli qoyulan qadın məsələsini de-yure həll etdi. Çünki hələ 1907-ci ildə Rusiya Dövlət Dumasında çıxış edən azərbaycanlı deputat X.Xasməmmədov Azərbaycan qadınlarına kişilərlə bərabər seçki hüququ verilməsi məsələsini qaldırmışdı.

Həmişə qadın təhsilinə böyük diqqət vermiş milli hökumət qadınların kişilərlə bərabər təhsil almasına geniş imkanlar yaradaraq istər qadınlar üçün pedaqoji kurslarda, istərsə də qadın gimnaziyalarında azərbaycanlı qızların təhsili üçün hər cür şərait yaratdı. Maarif Nazirliyi qadın təhsili sahəsində həlli vacib olan bir sıra vəzifələrin həyata keçirilməsi işinə başladı.Təhsil sisteminin milliləşdirilməsi ilə əlaqədar Bakı Marinski Qadın gimnaziyası, Bakı Qadın seminariyası, I, II, III Müqəddəs Nina Gimnaziyalarının

E.Ə.Mollayeva

adlarını milli qadın məktəbləri ilə əvəz etdi. Maarif Nazirliyi Balaxanı Real məktəbini Qadın Gimnaziyası ilə birləşdirməklə hər iki cinsdən olan insanların birgə maariflənməsinə şərait yaratmaqla gender bərabərsizliyinin aradan götürülməsi sahəsində əhəmiyyətli addım atdı. Yeni tipli humanitar şöbədən ibarət qadın məktəbi yarandı. Polis nəzarətinin vəzifələrini həyata keçirən sinif xanımı vəzifəsi ləğv edildi və qadın məktəblərində vahid rəhbərliyi həyata keçirmək məqsədilə Maarif Nazirliyi məktəb direktoru, inspektor (direktor müavini), sinif rəhbəri kimi yeni vəzifələr təsis etdi (5, s.122).

Ən böyük amallarından biri milli dildə təhsil və maarif sistemi qurmaq olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qadınlar içərisində də milli kadrlar hazırlamaq işini yaxşılaşdırmaq məqsədilə Qadın gimnaziyalardakı vəziyyəti müzakirə etdi. Çünki o dövrdə gimnaziyalarda tədris rus dilində həyata keçirilirdi. Əllərinə düşən tarixi fürsətdən bacarıqla istifadə edən azərbaycan ziyalıları yaxşı başa düşürdülər ki, cəmiyyətin yüksəlişi qadınların iqtisadi və mənəvi yüksəlişindən çox asılıdır. Bu mənada ABŞ-ın tanınmış tarixçi alimi Tadeuş Svyatoçovskinin fikirləri yerinə düşür: “Ziyalıların ölkəni idarə etməsi ilə çoxdan arzulanan milli təhsil reallaşdı...”.

Ədəbiyyat

1. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920). Bakı, 2003
2. Mirzəzadə R. Gender: cəmiyyət, insan hüququ, siyasət (tarixi, fəlsəfi və siyasi-hüquqi istiqamətlər). Bakı, 2003
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı, 2004
4. Rüstəmov F. Pedaqogika tarixi. Bakı, 2006
5. Qəhrəmanova A. Azərbaycan Demokratik Respublikasında xalq maarifinin təşkili yolları. Bakı, 1993

THE ROLE OF GENDER EQUALITY IN EDUCATION REFORMS IN DEMOCRATIC REPUBLIC OF AZERBAIJAN

E.A.Mollayeva

SUMMARY

The issue of gender equality, which is playing an important role in keeping balance between different sexes in the modern society of today, has been in the spotlight in the times of the Democratic Republic of Azerbaijan, too. Gender education was one of the most important areas of educational reforms in DRA. It was precisely those times when the process of self-affirmation by Azeri woman began.

E.Ə.Mollayeva

**МЕСТО И РОЛЬ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА
В РЕФОРМАХ ПРОСВЕЩЕНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Э.А.Моллаева

РЕЗЮМЕ

Вопрос гендерного равенства, играющего немаловажную роль в сохранении межполового баланса в современном обществе, был в центре внимания и в бытность Азербайджанской Демократической Республики. Именно гендерное образование составляло одно из важнейших направлений в сфере образовательных реформ в АДР. Именно с тех времён берёт своё начало процесс самоутверждения азербайджанской женщины.

Мəqalə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun “Pedaqogika” kafedrasının 20 dekabr 2011 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 08)

Məqalə redaksiyaya 29 fevral 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 37.015.6

МЕХАНИЗМЫ ФИНАНСОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЫ

И.А.Мустафаев

Министерство Образования Азербайджанской Республики
Баку AZ1008, пр.Хатаи 49
e-mail: fuadhud@yahoo.com

Açar sözlər: təhsil, peşə hazırlığı, maliyyə, ali məktəb, insan kapitalı

Keywords: education, vocational training, finance, high school, human capital

Ключевые слова: образование, профессиональная подготовка, финансы, высшая школа, человеческий капитал

Анализы свидетельствуют о том, что наряду с главной целью, которая состоит в обеспечении эффективного функционирования системы высшего образования, есть, как известно, и вторая цель – повышение уровня знаний в обществе. Исходя из этого, высшие учебные заведения должны иметь следующие цели: 1) удовлетворение потребностей общества и отдельных граждан в образовательных услугах; 2) удовлетворение потребностей предприятий и организаций в высококвалифицированных кадрах; 3) формирование, сохранение и развитие образовательных традиций и научных школ; 4) реализация прогрессивных принципов обучения, передачи знаний, а также формирования профессиональных умений и навыков; 5) взаимодействие с научными институтами и организациями в деле повышения уровня подготовки современных специалистов.

Реализация указанных целей высшими учебными заведениями обеспечивается, как правило, путем привлечения ресурсов бюджетных и внебюджетных средств, перераспределением и снижением текущих расходов, а также рациональным взаимодействием с другими субъектами рынка образовательных услуг [1-3].

Вместе с тем, для повышения уровня функционирования системы высшего образования используются также и рыночные инструменты расширения потребительского спроса, повышения разнообразия предложения образовательных услуг и совершенствования стимулов эффективного использования всех наличных ресурсов, например, кадровых, материально-технических, технологических, организационных, инновационных и т.д.

Так, для расширения потребительского спроса высшие учебные заведения и центры профессиональной подготовки изучают потребности и поведение потребителей, на основе которых они стремятся увеличить гибкость, качество и разнообразие предоставляемых образовательных услуг. Кроме этого, высшие учебные заведения, осуществляющие профессиональную подготовку специалистов, должны предусматривать также внедрение гибких модульных программ организации процессов обучения, направленных на реализацию интересов конкрет-

И.А.Мустафаев

ной целевой группы потребителей образовательных услуг. Увеличение возможностей выбора и его разнообразие также требует радикальных изменений в подготовке учебных программ, методических разработок и учебных пособий, организации процесса обучения и оценивания знаний. Хотя содержание и стандарты основных учебных программ подготовки специалистов определяются на государственном уровне, отдельные их элементы или компоненты разрабатываются ведущими университетами с тем, чтобы учесть отраслевые, региональные, этнические и другие особенности.

Наряду с этим, при разработке стратегии реформирования системы образования и профессиональной подготовки кадров важная роль принадлежит информационному обеспечению этого процесса. Ведь информация о путях реформирования данной системы должна быть доступна на всех ступенях образования, чтобы родители могли сделать обоснованный выбор относительно формы, вида и уровня образования их детей; студенты могли выбрать для себя определенное учебное заведение, или профессию, на основе которых обеспечить себе профессиональную карьеру, работодатели могли участвовать в формировании соответствующей образовательной политики, по предоставлению различных образовательных услуг, организации образовательных программ и программ профессиональной подготовки [2-4].

Еще одним направлением повышения уровня улучшения показателей функционирования системы образования с помощью рыночных рычагов является диверсификация предложения образовательных услуг, предоставляемых учебными заведениями и хотя полное или частичное финансирование сферы образовательных услуг осуществляется государством, однако это не означает, что эти услуги должны вырабатываться и предоставляться лишь в государственном секторе. Анализ показывает, что во многих странах Европы большая часть услуг в области образования и подготовки кадров предоставляются не государственным, а частным сектором. При этом частные учебные заведения, которые функционируют в странах Европы и Америки получают различные по объемам государственные субсидии. В Польше, например, негосударственные учебные заведения предоставляют образовательные услуги в области начального, среднего и высшего образования. Практически во всех странах Центральной, Восточной Европы функционируют негосударственные учебные заведения, в которых осуществляют подготовку специалистов различного уровня [5,6].

Следует отметить, что качество высшего образования и профессиональной подготовки во многом зависит от качества учебников и учебных пособий, которые должны освещать не только современные достижения науки и практики, но также предоставлять возможности выбора. Поэтому наряду с коммерческими проектами издание учебной литературы государство должно поддерживать издание учебников и учебных пособий, что создаст необходимые условия для их доступности для широких групп учащейся молодежи.

И наконец, следует усилить внимание к проблеме совершенствования рыночных стимулов регулирования системы образования. Ведь образование и профессиональная подготовка кадров – это образовательная услуга, которая имеет не только свою стоимость, но и приносит выгоду ее потребителю за счет получения дополнительных знаний и повышения производительности труда.

И.А.Мустафаев

Это, как показывает анализ, предполагает предоставление учебным заведениям высокой степени институциональной автономности, что влечет за собой совершенствование практики управления и создания эффективного механизма принятия решений. Многие эксперты образования при этом сходятся во мнении, что, с одной стороны, правительство должно перевести все высшие учебные заведения на самоуправление, которое гарантирует им свободу образовательной деятельности и научных исследований, а с другой – все же подвергать их тщательному контролю, когда речь идет о соблюдении академических стандартов или о качестве профессиональной подготовки специалистов [2,4,7].

Проведенный анализ свидетельствует, что во многих странах до недавнего времени считалось нормой, когда уровень бюджетного финансирования сферы образования определялся на основе количества предлагаемых образовательных услуг.

Анализ также показывает, что во многих странах поощряется заключение контрактов между государственными органами (финансирующими сферу образования) и высшими учебными заведениями не только на проведение научных исследований, но и на осуществление подготовки специалистов определенного уровня. Например, в 1991 году Польский национальный комитет по науке внедрил конкурсную систему выделения грантов для финансирования научно-исследовательских проектов высших учебных заведений. В Венгрии наряду с использованием подобного подхода для финансирования фундаментальных научных исследований внедрен также конкурсный подход при отборе перспективных прикладных исследований [8, с.372].

Важной задаче государственной поддержки образовательной сферы является введение эффективных инструментов стимулирования персонала высших учебных заведений. При этом уровень заработной платы для работников сферы образования практически во всех странах СНГ не соответствует уровню их профессиональной квалификации. Более того, рост заработной платы этой категории граждан должен быть поставлен в зависимость от достижения установленных стандартов научно-педагогической деятельности.

Государство в рыночных условиях, как показывает анализ, сохраняет за собой выполнение двух основных регулирующих функций: это разработка, установление и поддержание контроля за национальными образовательными стандартами, а также обеспечение равнодоступности населения в части получения услуг базового образования. По мере реформирования системы образования, ключевым моментом для государства здесь становится внедрение национальной системы стандартов и экзаменов, позволяющая не только отслеживать качество обучения и профессиональной подготовки, но и сравнивать между собой однотипные учебные заведения, а также обеспечивает обратную связь относительно качества предоставляемых ими образовательных услуг потребителям.

Необходимо подчеркнуть, что бурный рост численности производителей образовательных услуг является хорошим сигналом реформирования образовательной сферы. Однако государство должно защитить своих граждан от возможных злоупотреблений в предоставлении образовательных услуг.

Одной из важнейших задач государства в деле реформирования образовательной сферы является обеспечение равного доступа граждан к образованию, что

И.А.Мустафаев

является их фундаментальным правом. А это, в свою очередь, требует государственного регулирования данной сферы, чтобы обеспечить равномерное распределение затрат и выгод от получения образования как между регионами, так и между социально-экономическими и этническими группами населения.

Усиление роли негосударственных форм финансирования высшей школы, предполагает наряду с внедрением системы студенческих займов реализацию и других мероприятий, таких как стипендии, чтобы обеспечить равный доступ к образованию наиболее уязвимым группам населения.

Эта стратегия, как показывает анализ, является весьма привлекательной для стран бывшего СССР. Во-первых, студенты оплачивают часть стоимости своего обучения самостоятельно, что является не только эффективным и справедливым, но и освобождает их родителей от этой обязанности. Во-вторых, такой шаг преодолевает нежелание коммерческих банков предоставлять долгосрочные займы без залога или без государственных гарантий. И, в-третьих, это сокращает государственные расходы на высшее образование, способствуя при этом расширению образовательной системы и повышению качества подготовки специалистов.

Рыночная трансформация системы образования профессиональной подготовки кадров предполагает прежде всего либерализацию спроса и предложения образовательных услуг, а также их цены и заработной платы преподавателей [8, с.355-357]. Причем либерализация спроса и предложения образовательных услуг способствует более целенаправленному обучению студентов, а также формированию у них профессиональных навыков. В этом деле наблюдается целый ряд объективных тенденций.

1. Люди начинают реагировать на рыночные сигналы и по мере роста дифференциации в оплате труда работники стремятся овладеть такими навыками, которые позволят им перейти на более оплачиваемую работу. Для рабочих, высвобожденных в результате реорганизации их предприятия, приобретение новых профессиональных навыков повышает их шансы при поиске другого места работы.

2. Предприятия начинают действовать в условиях конкурентной среды. Вложение средств в человеческий капитал путем предварительной профессиональной подготовки и обучения персонала без отрыва от производства повышает производительность труда и прибыльность предприятия, хотя на начальном этапе этого процесса вводимые государством бюджетные ограничения могут иметь и обратные последствия.

3. При этом государство должно более адекватно реагировать на возникающий спрос на новые знания и профессиональные навыки в тех сферах, которые являются критическими для переходной экономики. Например, необходимо повышение образовательного значения таких проблем, как окружающая среда и предпринимательство, на которые раньше совсем не обращалось внимания.

Анализ также показывает, что либерализация предложения порождает разнообразные формы предоставления образовательных услуг учебными заведениями, а также предложения новых планов, программ подготовки учебных материалов.

Необходимо отметить, что трансформация общества по пути формирования рыночных отношений, которая привела к либерализации цен и заработной платы,

И.А.Мустафаев

обусловило падение объемов общественного производства, а также дифференциацию доходов населения. Эти факторы существенно повлияли на способности граждан и государства относительно финансирования образовательных услуг. Данная социально-экономическая ситуация привела к появлению следующих тенденций на рынке образовательных услуг.

1. Цены практически на все ресурсы в сфере образования выросли. Это особенно стало заметным на учебной литературе, цены на которую резко выросли в реальном выражении.

2. В целом ряде стран Центральной и Восточной Европы налоговая ситуация вызвала острый кризис государственного финансирования системы образования и профессиональной подготовки кадров. Например, в Польше при падении ВВП в 1990-1994 гг. снизилась и доля расходов на сферу образования в ее структуре, что обусловило резкое сокращение реальных расходов на развитие данной сферы. Аналогичная ситуация наблюдалась и в Болгарии, Венгрии и Румынии, не говоря уже о странах СНГ.

3. В период резкого падения доходов граждан многим семьям приходилось больше средств тратить на образование, поскольку частные учебные заведения и центры ввели плату за обучение.

Реформирование системы образования в этих сложных условиях вызвало необходимость радикального развития и внедрения инновационных учебных технологий подготовки специалистов, базирующихся на примате информационно-когнитивных навыков высшего порядка в отличие от традиционного прослушивания и заучивания на память. А это потребовало не только разработки новых учебных планов, программ, но и гибкости процесса передачи и контроля знаний. Теперь студентов необходимо учить, как думать, а не как использовать знания в условиях динамичного рынка труда.

Анализ социально-экономической и педагогической научной литературы [2-4,9,11 и т.д.] показывает, что образование и профессиональная подготовка работников становятся в современном мире главными факторами экономического роста. Более того, экономика, построенная на знании, неизбежно становится более конкурентной. В условиях принципиальной доступности современных знаний это означает, что не может быть слабых и слаборазвитых стран, а могут быть лишь правительства, которые не владеют или недостаточно владеют инновационным потенциалом.

Между тем, становление и развитие современного знания проявляет себя в следующих тенденциях:

– в разработке инновационных технологии воспроизводства, распределения и использования научных знаний как ключевого фактора экономического роста и объекта постоянных инвестиций;

– в конкурентном преимуществе на мировых рынках тех стран, которые способствуют воспроизводству научных знаний как важного ресурса социально-экономического развития;

– в возрастании роли образования, базирующегося на данных науки и современной практики в решении проблем бизнеса, общества и окружающей среды, а также в создании новых возможностей для устойчивого общественного развития.

Это говорит о том, что новая страна, любой вид экономической деятельности

И.А.Мустафаев

или любая организация для повышения эффективности деятельности в глобальном конкурентном мире должны не только критически оценивать свою конкурентоспособность, постоянно повышать образовательную компетенцию своих сотрудников, но и прогнозировать конъюнктуру на рынках труда, товаров и услуг.

Человеческий капитал, по мнению российского исследователя О. Гришновой, это категория, характеризующая свободного человека, осуществляющего свой выбор в рыночном пространстве. При этом связь образования, производительности труда и заработной платы, считает исследователь, можно показать в виде следующей взаимозависимости: инвестиции в человеческий капитал личности (в частности, в образование) – формирование человеческого капитала (рост качества рабочей силы) – результат использования человеческого капитала в трудовой деятельности (рост производительности труда) – заработная плата как выражение рыночной стоимости использованного человеческого капитала, поскольку ценность данного капитала определяется, как правило, тем, за сколько он может быть продан [9, с.120-121].

Такой подход, как показывает анализ, позволяет глубже изучить возможности каждого из уровней в процессе формирования и накопления человеческого капитала, очертить четко границы действия и специфику каждого из них, а также обосновать социально-экономическую эффективность поведения людей относительно инвестиций в сферу образования каждого уровня.

Таким образом, образование и профессиональная подготовка создают условия для накопления и развития совокупного человеческого капитала, который является не просто источником социально-экономических возможностей общества, но и характеризует дееспособность национальной экономики. Кроме того, государство через систему образования и профессиональной подготовки содействует также обеспечению высокого уровня и социально-политического развития, а также социальных гарантий для каждого индивида, что косвенно также влияет на уровень развития общественного производства, достижения его более высоких результатов.

Литература

1. Ə.Ağayev. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və təcrübi məsələləri (I məqalə) // ARTPI-nin Elmi əsərləri, 2003, № 1 (II məqalə), 2006
2. M.C.Mərdanov. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı, "Təhsil", 2005, 96 s.
3. A.X.Mirzəcanzadə. О пути в XXI век. – Баку: ИПП "Oskar", 2001, 570 с.
4. A.O.Mehrabov. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, Mütərcim, 2007, 448 s.
5. В.Новиков. Кредитование высшего образования // Экономика Украины, 2000, №4, с.72-79
6. Особенности экономической политики постсоциалистических стран в условиях глобализации мировой экономики // Материалы 7-ой Международной научно-теоретической конференции. К., 1999, 134 с.
7. В.Брюховецкий. Вузам нужна автономия // Вечерние вести, 2005, № 014
8. Б.Лапорт и Д.Швейцер. Образование и подготовка кадров // Рынок труда и социальная политика в Центральной и Восточной Европе. Переходный период и дальнейшее развитие. Пер. с англ. - М., ИКЦ "ДИС", 1997, 496 с.

И.А.Мустафаев

9. О.А.Гришнова. Человеческий капитал: формирование в системе образования и профессиональной подготовке. К., Об-во «Знание», КОО, 2000, 254 с.
10. И.С.Каленюк. Образование в экономическом измерении: потенциал и механизм развития. К., ТОВ "Кадры", 2001, 326 с.
11. К.Корсак. Мировое высшее образование. Сравнение и признание зарубежных квалификаций и дипломов. К., МАУП, 1997, 208 с.

TƏHSİL SFERASININ MALİYYƏ TƏMİNATI MEXANİZMLƏRİ

İ.A.Mustafayev

XÜLASƏ

Məqalədə təhsil sferasının maliyyə təminatı sistemi araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, təhsil və peşə hazırlığı məcmu insan kapitalının toplanması və inkişafı üçün şərait yaradır ki, bu da cəmiyyətin sadəcə sosial-iqtisadi imkanları mənbəyini deyil, həmçinin milli iqtisadiyyatın imkanlarını xarakterizə edir.

FINANCIAL PROVISION MECHANISMS FOR EDUCATIONAL SPHERE

I.A.Mustafayev

SUMMARY

This paper treats the financial provision system for educational sphere. It is shown that the vocational training makes good ground for the accumulation of human capital which can significantly boost the socio-economic potential of the nation.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin "Tərcümə və Pedaqoji" fakültəsinin 21 yanvar 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 5)

Məqalə redaksiyaya 22 fevral 2012 tarixində daxil olmuşdur

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

UOT № 16

SOSIAL İDRAK PROSESİNƏ SİNERGETİK YANAŞMA

L.N.Nəzirzadə

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: leyla976@mail.ru

Açar sözlər: sosial idrak, bifurkasiya, attraktor, entropiya, özünü-təşkil modelləri, sinergetik paradigma

Keywords: social cognition, bifurcation, attractor, entropy, models of self-organization, synergetic paradigm

Ключевые слова: социальное познание, бифуркация, аттрактор, энтропия, модели самоорганизации, синергетическая парадигма

Bu gün artıq heç kimdə şübhə doğurmur ki, xətti modellərə söykənməklə müasirliyin bir çox problemini həll etmək mümkün deyil. Bu problemlərdən ən başlıcaları tarixi qabaqcadan görməyin mümkün olmaması, etnikliyin dirçəlməsi, sosial davranışda irrasional determinantların güclənməsi, özgüləşmə problemi və başqalarıdır.

Sinergetikanın hesabına futuroloji tədqiqatlar üçün yeni perspektivlər açılır [13, s.132]. Lakin təbiət elmləri sahəsində klassika, postklassika, postqeyri-klassika kimi paradigmal dominantların bir-birini əvəz etmə xətti kifayət qədər məntiqi görünürsə və sonda bu, təbiət aləminin qeyri-səlis nəzəriyyəsinə gətirib çıxarırsa, sosial elmlər sahəsində hər şey elə də birmənalı görünür. Buna görə də biz ilk növbədə sosioloji klassikanın və qeyri-klassikanın özünü-təşkil nəzəriyyəsinin perspektivlərinə dair qurduqları dispozişiyalara, həmçinin bu metodologiyanın *postqeyri-klassik* adlandırdığımız *yeni paradigma* kimi perspektivliliyinə qısa da olsa nəzər salaq. Zənnimizcə, bu, vahid sosial nəzəriyyənin yaradılması üçün təməl ola bilməsə də, sosioloji nəzəriyyələrin bir-birinə qarşı durmalarının aradan qaldırılmasında metodoloji vasitə ola bilər.

Əvvəlcə fenomenologiya ilə sinergetika arasında körpü salaq. Sosial reallığın variativ, akauzal modellərini verən sinergetika gündəlik həyatın ambivalent məntiqinə yaxınlaşmağa qadir olur. Lakin bu, hələ sinergetikanın sosial idrakda postqeyri-klassik paradigma olmaq iddiasını izah etmir.

Maarifçiliyin tənqidini postmodern fəlsəfəsi və sosiologiyası davam etdirir [18, s.45]. Sinergetik sistemlərin qeyri-teleolojiyi onların üzərində uzunmüddətli zorakılığın mümkünliyünü istisna edir. Cəmiyyətin quruluşunun xətti modellərinin proqnostik potensialı modernist layihələrin özünə-inamının kökləndiyi əsas bazis olmuşdur. Özünü-təşkil modellərinin mümkün perspektivlərinin polivariantlılığı dəqiq və detallandırılmış planların tərəfdarlarının özünə inamına əsas zərbə olmuşdur. Qeyri-xətti qanunların qüvvədə olduğu sahədə planlaşdırma yalnız təxmini, variativ mənada mümkün-

L.N.Nəzirzadə

dür. Planlaşdırma nə qədər dəqiq olsa, bir o qədər də etibarsız olacaq. Deməli, özünütəşkil modeli "qanunverici zəka" üçün dayaq ola bilməz. Sinergetikanın fəlsəfi eksprapoyasiyaları çərçivəsində qanun kateqoriyasının özü ciddi korreksiyalara məruz qalır. İ.Dobronravova qeyd edir ki, hətta özünün fiziki təzahür sferasında belə özünütəşkil qanuna uyuşan hadisə kəsb etmir. "Bifurkasiya nöqtəsində sistemin inkişaf variantının təsadüfi seçimi qanunun təsiri ilə şərtlənmir və özünütəşkil sisteminin taleyini dönməz edir. Beləliklə, təbiətşünaslıq sanki tarixi elmə çevrilir." [9, s.187-188]

Bu gün postqeyri-klassik elmin problemlərinə və onun sinergetik paradigma ilə əlaqəsinə həsr olunmuş çoxlu sayda əsərlər işıq üzü görməkdədir. Bu məsələlərə dəfələrlə müraciət etmiş alimlər arasında V.Arşinovu, K.Delokarovu, İ.Dobronravovanı, İ.İonovu, E.Knyazevanı, S.Kurdyumovu, S.Krımskini, V.Stepini və s. qeyd etmək olar. Qeyri-klassik elm həm nəzəriyyə sahəsində, həm də tədqiqat predmetinə görə ayrı-ayrı elmlərin vəhdətini və bütövlüyünü aradan qaldırırsa, postqeyri-klassik elm bu itirilmiş vəhdəti keyfiyyətə yeni səviyyədə – "rəngarəngliyin vəhdəti" formasında bərpa etməyə meyllidir [11, s.140].

Sinergetikanı yeni vahid transsendental nəzəriyyənin (Laslo), yeni qeyri-xətti epistemologiyanın (Mayntser) təməli kimi nəzərdən keçirən qərb alimlərinin, o cümlədən, K.Mayntserin, E.Laslonun əsərləri də elə həmin mövzuya həsr olunmuşdur [12, s.48-61]. Sinergetikanın sosial elmlərə verdiyi ən əsas töhvəsi sosial reallığın dərkinin yeni üsullarıdır [2]. Onların köməyi ilə xətti təsəvvürlərin aldadıcı sadəliyindən alimlər yaxa qurtara bilirlər. "Sosial və iqtisadi elmlərdə, siyasətdə və humanitar elmlərdə çalışan mütəxəssislər dərk edirlər ki, bəşəriyyətin əsas problemləri də qloballığı, mürəkkəbliyi, qeyri-xəttiliyi ilə seçilir. Xətti təfəkkür yalnız məhdud şəraitdə işlək ola bilər." [12, s.48]

Sosial elm nümayəndələri klassik elmi paradigmanın kanonlarından uzaqlaşa bilmirlər. Sinergetik paradigmanın əsas anlayışlarının və ideyalarının təbii-elmi mənşəli olması sosial elm nümayəndələrinin əksəriyyəti üçün həm psixoloji sferaya, həm də elmin humanitar və təbii kimi iki budağının münasibətlər tarixinə köklənən müəyyən çətinliklər yaradır. Bir tərəfdən, həm təfəkkürün köhnəlmiş stereotiplərindən imtina etmək zərurəti ilə, həm də sinergetikanın bifurkasiya, attraktor, entropiya və s. kimi adət etmədiyimiz terminologiyasının mənimsənilməsi ilə bağlı psixoloji problemlər yaranır. Digər tərəfdən, əksər sosial elm nümayəndələrinin fikrincə, bu, onların təsir sferasına fizikanın növbəti ekspansiyasıdır. Lakin belə situasiya bu gün sosial elm qarşısında duran və onun paradigmal konturlarına radikal şəkildə yenidən baxılmanı tələb edən məsələlərlə bir araya gəlir. Bununla əlaqədar, sosial idrakın problemləri sahəsində özünütəşkil [1] paradigmasına müraciət etmənin aktuallığını şərtləndirən bəzi məqamlara nəzər salmaq.

Bu, ilk olaraq *mikro-makro tədqiqatlarla* bağlıdır. Sosioloqların bu istiqamətdə göstərdikləri səylərinin əsas problemini C.Ritser onda görür ki, "mikro və makronu birləşdirmək məqsədini güdən nəzəriyyəçilərin əksəriyyəti mikro və ya makro səviyyələrdən inteqrasiyaya doğru hərəkət edirlər. Amma bu yolla nəzəriyyəçi bütün mikro-makro kontinuumu qiymətləndirmək iqtidarında olmur." [15, 75] C.Ritserə görə, digər alimlərin nəzəriyyələrinin isə əsas çatışmazlığı ondadır ki, öz modellərində sosial reallığın mikro-makro səviyyələrini birləşdirmək niyyətində olan bu nəzəriyyəçilər sosial homeostazis vəziyyətinə üstünlük verərək, böhranlı məqamları diqqətdən kənar qoyurlar. Onların qurğularının dinamikası homeostatik dinamikanın hüdudlarından kənara çıxmır. Tarixə isə nizam və transformasiya kimi hər iki məqam yaxşı bəllidir [7, s.98]. Beləliklə, Brodskinin sözlərinə görə, sözügedən nəzəriyyələrin real gerçəklikdə tətbiqinə

L.N.Nəzirzadə

maneçilik törədən əsas problem sosial kataklizmlər anlarında sosial nizamla onun bifurkasiyalarının bir araya gətirilməsi problemi [10, s.102]. V.Yadov isə yazır ki, "dünyanın sosioloji nəzəriyyəsi ictimai orqanizmin və sosial proseslərin bütövlüyünün öyrənilməsinə, makronəzəri və mikronəzəri yanaşmaları inteqrasiya etdirməyə qadir olan" lider paradiqmasını gözləməkdədir [21, s.15].

Deyilənlərə yekun vuraraq, ümid etmək istərdik ki, göstərilən çətinlikləri makro-mikro sintez yönəlişli özünütəşkil konsepsiyaları çərçivəsində aradan qaldırmaq mümkün olacaqdır, çünki belə nəzəri konstruksiyalar prosessuallığı, dinamikliyi, sistemli keyfiyyət dönüşlərinə diqqətin yetirilməsi ilə seçilir. Sinergetik anlayışlar korpusunun özü sistemli reallığın mikro-makro səviyyələrinin dialektikasını, struktur dəyişikliklərin teleoloji və qeyri-teleoloji mexanizmlərinin sintezini nəzərdə tutur, bifurkasiyalar isə nəinki inkar olunmur, hətta sinergetikanın predmet məkanının mərkəzində durur. Sistemin həyat fəaliyyətinin mikro-makro səviyyələri arasındakı əlaqələrin xüsusiyyətləri məhz bunlarda özünü biruzə verir [3, s.4].

Özünütəşkil konsepsiyasının əsas inkişaf stimullarından biri də *bəşəriyyətin sağqalma problemi* kimi ifadə edə biləcəyimiz situasiyadır. Problemlə situasiyadan çıxış yolu dünyanın yeni mənzərəsinin formalaşdırılmasında, "insan", "təbiət", "millət", "cəmiyyət" kimi anlayışlara yeni mənanın gətirilməsindədir. Sinergetik yanaşma bu işdə çox əhəmiyyətli ola bilər. Bəşəriyyətin qlobal problemlərinin müzakirəsi kontekstində sinerjiya, koevolusiya ideyaları qərb alimlərinin diqqət mərkəzindədir. Məsələn, J.Sen-Juranın əsərlərində dünyanın optimal inkişaf modeli kimi "sinerjiya" anlayışının təsvir etdiyi və sağ qalma məqsədinə nail olmaqda bir çox təşkilatların və təsisatların birgə fəaliyyətini nəzərdə tutan qarşılıqlı inkişaf modeli göstərilir.

Yeni şəraitdə insanın yeri və rolunun hərtərəfli təhlilinə, humanizm anlayışına müasir yanaşmaların işlənməsinə ehtiyac duyulur. Bu məsələlərə tanınmış Rusiya alimlərindən N.Vasilyeva [8], N.Moiseyev [14], E.Sedov dəfələrlə müraciət etmişlər. Bu alimlərin əsərləri bizim üçün ona görə böyük maraq kəsb edir ki, onlar böhranlı situasiyaların həllinin yeni təməllərinin axtarışı prosesində sinergetik paradiqmanı təbii bir addım hesab edirlər. Məsələn, N.Vasilyeva qeyd edir ki, "təbiət-sivilizasiya" sistemində balans təhlükəli entropik səviyyələrə çatmışdır. Belə artımın gözlənilməz nəticələrə səbəb ola biləcəyini vurğulayan Vasilyeva "müasir bəşəriyyətin xaosluq durumundan təbii-sivilizasiya tarazlığına demokratik özünütəşkil keçid prosesinin mümkünlüyünün" dərk üçün sinergetikanın aparatından faydalanmağın zəruri olduğunu qeyd edir [8, s.127-128]. Vasilyevaya görə, böhrandan çıxış yolu ilk növbədə dünyanın yeni mənzərəsinin yaradılmasındadır. Hazırda mövcud olan sosial-mədəni modellərin alternativini kimi o, "insanı vahid tam olan kosmosun bir hissəsi kimi nəzərdən keçirən və eyni zamanda insanın özünü də mikrokosmos kimi səciyyələndirən" antik dövrün dünyagörüş mənzərəsini xatırlamağı təklif edir [8, s.126]. Həqiqətən də, sinergetik modellərin fəlsəfi dünyagörüşü ümumiləşdirmələri bizi dünyanın belə bir mənzərəsinə yaxınlaşdırır. Dünyanın vəhdəti, onun qarşılıqlı asılılığı bir-birinə yaxın olan bu iki baxışın əsas səciyyələrindəndir.

Özünütəşkil paradiqması çərçivəsində *cəmiyyətə də, mədəniyyətə də* yeni tərzdə nəzər salmaq mümkündür. Zənnimizcə, belə yenidəndərkin fokusunu insanların sosial təsəvvürlərinin formalaşmasının əsasında duran sosial dəyişikliklər modelləri durmalıdır. Bu modellər çərçivəsində bir çox təsəvvürlərimiz əsaslı şəkildə dəyişə bilər. Belə ki, bu gün demokratiyanı ictimai həyatın siyasi təşkilinin üsulu kimi yox, ictimai münasibətlərin

L.N.Nəzirzadə

tənzimlənməsi prosesində sosial özünü-təşkilin rolunun gücləndirilməsi (ilk növbədə vətəndaş cəmiyyəti strukturları halında göz önünə gələn) yolu kimi nəzərdən keçirmək tendensiyası qeyd alınmaqdadır.

Sosial dəyişiklik proseslərinin qeyri-xəttiliyini vurğulayan sinergetik paradigmaya olan ehtiyac, tərəqqi ideyasını doğuran ənənəvi xətti sxemə uyuşmayan real həyat faktlarından irəli gəlir. Bu faktlar indi fasiləsiz olaraq yaranır, xətti modellərə əsaslanan proqnozları dağıdır və müşahidəçini özünün gözlənilməzliyi ilə heyrətləndirir.

Özünü-təşkil paradigmasının potensialı kontekstində ən maraqlı predmetlərdən biri, zənnimizcə, qeyri-xətti sosiodynamik proseslərin xüsusiyyətləri məsələsidir. Bununla əlaqədar, sosial elmlərin problemlə sahəsində əvvəllər arxaik, təsadüfi, ümumiyyətlə, qeyri-elmi hesab edilən, bu gün isə idrakın yeni metodoloji yanaşmalarını tələb edən "qaynar nöqtələr" sırasına nəzər salaq.

Birinci problem sosial böhran problemidir. Nəzəri fikirdə sosial homeostazis məsələlərinə ənənəvi olaraq kifayət qədər diqqət yetirilirdisə, böhran problemi klassik nəzəriyyənin diqqətindən kənar qalırdı. Bu mənada qəzalar və inqilablara böyük diqqət yetirən və sosial transformasiyalar proseslərinə xətti yanaşmaların səmərəsiz olduğunu dəfələrlə qeyd edən P.Sorokin istisnadır [16, s.427-488; 17, s.59-63].

P.Ştopka inqilabları (sosial böhranların zirvə anlarını) "sosial dəyişikliklərin ən parlaq təzahürləri" adlandırır [21, s.367]. Bu gün mövcud olan əsas inqilab nəzəriyyələrini nəzərdən keçirərkən, Ştopka bu nəzəriyyələrin həll edə bilmədikləri problemlə məqamları sadalayır. Onları "inqilabların sirləri" adlandıran Ştopka beş belə sirin olduğunu göstərir: 1) inqilabın amilləri, qüvvələri və ya determinantları; 2) inqilab dövründə kütləvi davranışın gözlənilməzliyinin, partlayışa bənzərliyinin səbəbləri; 3) sosial dəyişikliklərin ümumi mənzərəsində inqilabların qanunauyğun və ya təsadüfi olması məsələsi; 4) inqilabın nəticələrinin onun təşəbbüskarlarının arzuları ilə üst-üstə düşməməsi; 5) inqilabların gözlənilməzliyi [21, s.386]. Bu sirlərin əksəriyyətini özünü-təşkil hadisələrinin aktivləşməsi planında böhranı, qəzanı ən əhəmiyyətli məqam kimi nəzərdən keçirən sinergetik paradigma çərçivəsində açmaq olar. Bu nəzəri qurğulara xidmət göstərən və sosial böhran problemləri ilə bağlı olan əsas anlayış *bifurkasiya nöqtəsi anlayışıdır*. Qeyri-xətti özünü-təşkil sisteminin bifurkasiya nöqtəsindən keçməsi inqilab fenomeninə özünü-təşkil şərhini vermək imkanı yaradır.

Sosial inqilablar problemləri ilə məşğul olan bir çox müəlliflər məhz onların gözlənilməzliyi faktına işarə edirlər. Məsələn, İran inqilabı haqqında düşünən R.Kapuçinski qeyd edir: "İnqilabın partlaması hamı üçün, hətta onu arzu edənlər üçün də gözlənilməz oldu. Onun spontanlığı və öz yolunda hər şeyi məhv etməsi hamını dəhşətə gətirdi". Ştopka isə yazır ki, müasir tarixdə Şərqi Avropada kommunist rejimlərinin süquta uğramasının sürəti ilə müqayisə edilə biləcək başqa bir gözlənilməz hadisə hələ olmamışdır. Hadisələrin gözlənilməz olmasını Ştopka prosesin adekvat modellərinin, formal metodologiyalarının olmaması ilə izah edir [21, s.388].

Ümumiyyətlə, belə misallar çox gətirmək olar. Elə Böyük Fransa və Oktyabr inqilablarının planlarını və nəticələrini yada salmaq kifayətdir: məlum olduğu kimi, onlar çox gözəl və humanist şüarlar altında başlasalar da, tamamilə əks nəticələrə gətirib çıxarmışdı. Fransada bir müddət sonra Burbonlar hakimiyyətə qayıtdı, Rusiyada isə repressiv totalitar rejim bərqərar oldu.

Bütün bunlar bu sahədə axtarıqların fəallaşmasına səbəb olur. Özünü-təşkil modeli inqilabi anın yaxınlaşmasını qabaqcadan xəbər verə bilməsə də, belə öngörmənin mürək-

L.N.Nəzirzadə

kəb olmasının və yaxud da ki, ümumiyyətlə mümkün olmamasının səbəblərinin izah edilməsində müəyyən mənada köməklik göstərə bilər. Qabağı görmə cəhdinin özü, bir qayda olaraq, ekstrapolyasiya, xətti xarakterli modellərə əsaslanır. Bu an müşahidə olunan tendensiyalar xətti şəkildə futuroloji proqnozlara ötürülür ki, bu da gözləmələrdə yanlışlara səbəb olur. Xətti proseslər dəyişikliklərdə həmişə tədriciliyi nümayiş etdirir. Struktur transformasiyaları isə xətti sistemlərdə xətti, yəni onları determinasiya edən hansısa amilə mütənasib şəkildə artmaqla, güclənməklə yetişir. Qeyri-xətti sistemlərdə isə sistemin parametrlərinin əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsinə baxmayaraq, sistem göstəriciləri uzun müddət dəyişməz olaraq qalır. Kifayət qədər uzun müddət gərgin olan situasiya inqilabla nəticələnir və bu, stabillik proqnozunu sosial tarixin sonrakı mərhələlərinə də ekstrapolyasiya etmək imkanı verir. Lakin hansısa bir anda (bəzən çox əhəmiyyətsiz bir səbəbdən) sanki qar uçuqunu kimi inqilabi çevriliş başlayır.

Özünü-təşkil modellərinin bu hadisələrin yeni şərhini kimi qəbul edilməsi bu hadisələrin dərkində müəyyən köməklik göstərə bilər. Əgər sosial tarixi açıq qeyri-xətti sistemlərin inkişaf qanunauyğunluqları prizmasında nəzərdən keçirsək, onda dəyişikliklərin gözlənilməzliyi təbii hal kimi görünür. Sistemin idarəetmə parametrləri dəyişdikcə yetişməkdə olan və özünü nizamsızlığın artmasında biruzə verən böhran müəyyən həddə çatdıqda, nizamsızlığın müəyyən səviyyəsində baş verir. Həm inqilabi hadisələrin yaxınlaşmasının, həm də onların nəticələrinin gözlənilməzliyini bifurkasiya nöqtəsində sistemin davranışının gözlənilməzliyi ilə izah etmək olar. Bifurkasiya nöqtəsində bir neçə transformasiya istiqamətləri açılır. Onların hansısa birinin xeyrinə seçim kiminsə şüurlu planlarından asılı olmayıb müstəsna olaraq kiçik fluktuasiyalar səviyyəsində təsadüfün müdaxiləsi ilə müəyyən olunur.

Dünyada baş verən hadisələri müşahidə edən bəzi müəlliflər gözlənilməzliyi xaosla eyniləşdirərək kifayət qədər pessimist nəticələrə gəlirlər [19, s.140]. Özünü-təşkil paradigması isə bəyan edir ki, xaos vəziyyəti sosial transformasiyalar proseslərində qısamüddətli bir haldır. Lakin bu çərçivədə xaos və nizam anlayışlarına da yeni baxış edilir. Hər bir sosial kataklizmdən sonra bərqərar olan nizam təkə pozitiv deyil, həm də neqativ dəyərlər (məsələn, kriminal submədəniyyət dəyərləri) əsasda yarana bilər. Deməli, biz xaosa onun aksionormativ şərhində yanaşa bilərik. Lakin sistemli nizama sistem üzvlərinin hərəkətlərində əlaqəliliyin olması prizmasından baxmaqla, belə əlaqəliliyin olduğu təqdirdə hər bir normativ təməl üzərində yaranan strukturların nizam kimi nəzərdən keçirilməsi mümkündür. Məhz buna görə də qeyri-xətti təkamül mütərəqqi inkişaf yolunu birmənalı vəd etmir.

Qeyri-xətti modellər nöqtəyi-nəzərindən fərdin sosial davranışı səviyyəsində bir çox faktlara yeni gözlə baxmaq olur. Sosial hərəkətlər sistemində kortəbii və şüurlu elementlərin nisbəti sosiologiya və sosial psixologiyanın aktual problemlərindəndir. Fəallığın kortəbii, dərk olunmamış tərəfləri modernizmin nəzəri konstruksiyalarına, Maarifçilik dövründən qərb mədəniyyətində bərqərar olmuş şəxsiyyət modellərinə uyşmurdu. Maarifçilərin tərəqqi sxeminə görə, strategiyalarının seçimində miflərin rolu getdikcə azalacaq, rəşional, məntiqi tərəkürün rolu isə artacaqdır. Müasir praktika belə gözləmələrin yanlış olduğunu sübut edib, yeni nəzəri konstruksiyaları tələb edir.

Sosial davranışın və sosial hərəkətin motivləşməsi ilə bağlı olan digər problem *fərdilik və kollektivçilik problemi*, həmçinin bu problemə yaxın olan və bu gün də öz aktuallığını saxlayan *özgüləşmə problemi*dir. Özünü-təşkil modelləri çərçivəsində bu problemə şəxsiyyətin həyat aləmi ilə onun sosial mövcudluq parametrlərini əlaqələndir-

L.N.Nəzirzadə

məklə yeni tərzdə baxmaq olur. Bu problem kontekstində sözü gedən parametrlər insanın özünütəşkil qurumlarına mənsubluğu prizmasından nəzərdən keçirilir. Vətəndaş cəmiyyətinin strukturları idealda təşkil və özünütəşkilin vəhdətindən ibarət olur. Təşkil fərdi başlanğıca söykənirsə, özünütəşkil kollektivçiliyə əsaslanır. Özünütəşkil paradiqması nöqteyi-nəzərindən, bu, qanunauyğun bir haldır. Lakin bu hal təşkil və özünütəşkilin, fərdiliklə kollektivçiliyin bu davamsız balansını təmin etməyə qadir olan zərif tənzimləmə mexanizmlərinə ehtiyac duyur [5, s.1].

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: Yeni dialoq naminə. B., 2006
2. Allahyarova T.B. Sinergetika – I. Sinergetik Ontologiya. Bakı, "Elm", 2005
3. Qurbanov F. Autopoyezis və sinergetika: sosial təşəkkül metaforaları. B., 2007
4. Qurbanov F. Elmə sinergetik yanaşma. B., 2005
5. Аббасов А. Сложность, время, синергетика. Б., 1991
6. Аббасов А. Философия сложности. Б., 2007
7. Бродский Б.Е. Эпистемический выбор и социальная структура // Общественные науки и современность. — 1997. — №6
8. Васильева Н.А. Пути и формы достижения ноосферной цивилизованности // Общественные науки и современность. — 1996. — №1
9. Добронравова И.С. Нелинейное мышление в постнеклассической науке // Totallogy. Постнеклассические достижения. — К., 1995
10. Королько В., Танчер В. Основные направления современного социологического теоретизирования // Социология: теория, методы, маркетинг. — 1999, №1
11. Кравец А.С. Постнеклассическое единство физики // Проблемы методологии постнеклассической науки. — М., 1992
12. Майнцер К. Сложность и самоорганизация. Возникновение новой науки и культуры на рубеже века // Вопросы философии. — 1997, №3
13. Международная конференция “Философия естествознания XX века: итоги и перспективы” // Вопросы философии. — 1997, №10
14. Моисеев Н. Человек и ноосфера. М., 1990
15. Ритцер Дж. Микро-макросинтез в социологической теории: применение метатеоретического инструментария // Социологическая теория сегодня. — К., 1994
16. Сорокин П. Человек и общество в условиях бедствия. Фрагменты книги // Вопросы социологии. — 1993, №3
17. Сорокин П.А. Человек, цивилизация, общество. — М., 1992
18. Хабермас Ю. Модерн — незавершенный проект // Вопросы философии. — 1992, №4
19. Цыганков П. Мировая политика: содержание, динамика, основные тенденции // Общественные науки и современность. — 1995, №5
20. Штомпка П. Социология социальных изменений. 1996
21. Ядов В.А. Размышления о предмете социологии // Социологические исследования. — 1990, №2

A SYNERGISTIC APPROACH TO THE PROCESS OF SOCIAL COGNITION

L.N.Nazirzadeh

SUMMARY

This article is devoted to the analysis of the synergistic approach to the study of social reality. This allows to talk about a significant heuristic potential and productivity of this approach.

The article claims that the development and change in the world are characterized by the growing nonlinearity of transformation processes. And, consequently, their consequences are unexpected, unpredictable by basic extrapolation or comparisons with "classical" models. The pressing task of development of social and philosophical knowledge is the formulation of a new understanding of social processes that meets all the requirements of modern science. From this point of view, social synergetics is considered as a new paradigm in the socio-philosophical and scientific knowledge.

СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРОЦЕССУ СОЦИАЛЬНОГО ПОЗНАНИЯ

Л.Н.Назирзаде

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу развития синергетического подхода к изучению социальной реальности. Это позволяет утверждать о значительном эвристическом потенциале и продуктивности данного подхода.

В статье утверждается, что развитие и изменение в мире характеризуются возрастающей нелинейностью процессов трансформации. И, следовательно, их последствия неожиданны, непредсказуемы путем обычной экстраполяции или сопоставления с «классическими» образцами. В связи с этим актуальной задачей развития социально-философского знания является формулирование нового понимания социальных процессов, отвечающего современным научным достижениям. С этой точки зрения, социальная синергетика рассматривается как новая парадигма в социально-философском и научном познании.

Məqalə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "Fəlsəfə" kafedrasının 4 may 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 5)

Məqalə redaksiyaya 21 may 2012 tarixində daxil olmuşdur

SİYASƏTŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

UOT № 32.001

GEOSİYASƏT VƏ XƏZƏR DƏNİZİ HÖVZƏSİNDƏ YENİ GEOSİYASİ PROSESLƏR

A.Ş.Məmmədov

Gəncə Dövlət Universiteti

Gəncə AZ2000, Şah İsmayıl Xətai prospekti 187

e-mail: asimmemmed@yahoo.com.tr

Açar sözlər: geosiyasət, Xəzər dənizi, enerji resursları

Keywords: geopolitics, Caspian Sea, energy resources

Ключевые слова: геополитика, Каспийское море, энергетические ресурсы

Geosiyasət sözü “geo” və “siyasət” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “Geo” “yer” deməkdir. “Siyasət” isə ərəb dilində “at təlimi” mənası daşsa da, müasir dövrdə “insan, dövlət, ölkə idarəsi” mənasında istifadə edilir.

Müasir geosiyasətin başlanğıcı olaraq, Alman coğrafiyaşünası və antropoloqu Friedrich Ratzelin 1897-ci ildə dərc olunmuş “Politische Geographie” adlı əsərindəki fikir və şərhləri göstərilir. Coğrafi mühiti siyasətdə istifadə etmə sənəti olan geosiyasət imperializmin birinci dünya müharibəsi ilə nəticələnən yayılma mərhələsində əhəmiyyət kəsb etməyə başlamış və xüsusilə iki Dünya müharibəsi arasındakı dövrdə inkişaf etmişdir. Dünya hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparan və qlobal və bölgəsəl güc olmağa can atan dövlətlərə öz nəzəriyyələri ilə təsir göstərən geosiyasətçilərin əksəriyyəti bu dövrdə yaşayıb. Coğrafiyanın siyasət üzərindəki təsirini araşdıran siyasətçilər yer üzünün dövlət sərhədləri ilə yaxından maraqlanmış və bunu nəzərə alaraq, öz dövlətlərinin əsas siyasətini formalaşdırmağa çalışmışlar [12; s.23]. Hərbi hakim dairələr isə coğrafiyanın uzun müddət silahlı qüvvələrin istifadəsinə təsir etmə dərəcəsinə, yəni geostrateji baxımdan təsirini araşdırıblar. İstər siyasətçilər, istərsə də hərbi hakim dairələr dünyanın fiziki coğrafiyası ilə daim maraqlanıblar.

Ölkələr arasındakı həssas siyasi və sərhəd əlaqələri çərçivəsində daim tərif və forma dəyişdirən geosiyasət konsepsiyası müstəqil bir elmi sahəyə çevrilməkdədir. Siyasi mövzu araşdırıcılarının, tədqiqat mövzularının dərinləşməsilə birlikdə geosiyasi dəyərləndirmələrlə qarşılaşmaları qaçılmazdır.

Geosiyasət əslində siyasi coğrafiya da adlandırılı bilər. Bir ölkənin içərisində olduğu mövqe, sahib olduğu ərazi və bu ərazidən gələn təsirlərin total dəyərləndirilməsi geosiyasət vasitəsilə həyata keçirilməkdədir. Bu nöqtədən çıxış edərək deyə bilərik ki, bir ölkənin coğrafi mövqeyinin o ölkənin daxili və xarici siyasəti üzərində birbaşa təsiri vardır. Bütün dövrlərdə coğrafiya siyasətə təsir göstərmiş, dünyanın ümumi coğrafi situasiyası, siyasət və strategiyaların təsbitində daim əsas faktorlardan biri olmuşdur. Məsələn, SSRİ-nin açıq dənizlərə açılmasını nəzarətdə saxlamaq istəyən Qərb dünyası

A.Ş.Məmmədov

üçün bu ölkəni əhatə edən və xüsusilə dəniz yolları üzərində yerləşən ərazilər heç bir təbii sərvətə sahib olmasa belə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir [7; s.116]. Gürcüstan və Qırğızıstanın coğrafi mövqələrini də bugünkü şərtlər diqqətə alındığında eyni şəkildə dəyərləndirə bilərik. Bu nümunələr, geosiyasi konsepsiyanın coğrafi məkanı dünya səviyyəsində sahib olduğu mövqeyə əsasən dəyərləndirdiyini göstərir. Digər ünsürlər bunun əsasında formalaşır və dəyərləndirilir. Burada dövlətin ərazisi, başqa ifadə ilə, coğrafi mövqeyi birinci dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Tarix boyunca cəmiyyətlərin yaşantısında və cəmiyyətlərarası mübarizələrdə coğrafiyanın əhəmiyyəti nəzərə alınmışdır. Ancaq mövzunun elmi baxımdan işlənməsi 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir [11; s.17]. 20-ci əsrin əvvəllərində qərb dövlətlərinin elm və siyasət mərkəzləri imperialist xarici siyasətlərinə uyğun olaraq coğrafiya və siyasət arasındakı əlaqə ilə yaxından maraqlanırdılar. İlk dəfə 19-cu əsrin axırlarına doğru İsveçli elm adamı Rudolf Kjellenin istifadə etdiyi “geopolitika” sözü o gündən bu vaxta qədər beynəlxalq əlaqələrdəki həssas tarazlıqların tərifini verən bir xüsusiyyət qazandı [6; s.25].

Coğrafiyanın xarici siyasət üzərindəki təsirinin araşdırılmağa başlanması 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf etsə də, insanın fiziki əhatəsi və davranışları arasındakı münasibətlərin araşdırılması çox qədim zamanlara gedib çıxır. Qədim Yunan filosofları Herodot, Platon, Aristotel, Strabon, Roma imperatoru Yuli Sezar, böyük İslam filosofu İbn Xaldunun coğrafi faktorların ölkə müdafiəsinə və fəthlərinə olan təsirlərini çox yaxşı araşdırdıqları məlumdur. “Təbii Sərhədlər Nəzəriyyəsi” ilə Kardinal Rişelye, “Həyat Sahəsi Nəzəriyyəsi” ilə Fridrix List siyasət ilə coğrafiyanı bir-birinə bağlayan anlayışı ortaya qoymuşdur. İkinci dünya müharibəsinə qədər, xüsusilə, Almaniya və anqlo-sakson dünyasında çox geniş olaraq istifadə edilən “geopolitika” sözü müharibədən sonra gözdən düşmüş və faşistlərin xarici siyasətlərini əks etdirən çalışmaları xarakterizə edən və konfliktin çıxmasında böyük məsuliyyəti olan bir konsepsiya kimi görülmüşdür [6; s.7].

Geosiyasət elminin nəzəriyyələri vardır: quru, hava, dəniz, kosmos üstünlüyü nəzəriyyələri. Bunlar bir-birindən fərqlidir. Kibernetika elminin inkişafı, elektronik inqilabı bütün bu geosiyasi üstünlük nəzəriyyələrini köhnəltmişdir [5; s.13]. Quru üstünlüyü nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərindən biri dünyanın ana materiki sayılan Avrasiya bölgəsinə hakim olmaqdır. Bu nəzəriyyəyə görə, Avrasiyaya hakim olan dünyaya hökm edir. Günümüzdə dünya hakimiyyəti üçün rəqabət aparan güclər və böyük dövlətlər bu reallığı çox yaxşı bilməkdədirlər.

Digər tərəfdən, geosiyasi düşüncə və analizlər üç ölkədə xüsusilə inkişaf etmişdir: Böyük Britaniya, ABŞ və Almaniya. Önemli şəxsiyyətlər bu sözü tanımasalar da, geosiyasətin əsası bu üç ölkədə qoyulmuşdur [6; s.18]. Xüsusilə araşdırdığımız Orta Asiya və Qafqaz bölgələri ilə bu bölgədə yerləşən dövlətlər baxımından Halford Makinderin fikirləri çox önəmlidir. Makinder ingilis geosiyasətinin qurucusu olaraq qəbul edilir. Makinder dünya coğrafiyasını siyasi və xüsusilə dünya hakimiyyəti baxımından dəyərləndirmə çalışmasına başlamış və bu çalışmaları ilə “Quru hakimiyyəti nəzəriyyəsi”ni inkişaf etdirmişdir. Makinder yer üzündə bir tək böyük quru parçasının olduğunu qəbul edir. “Dünya adası (World Island)” adını verdiyi Avropa-Asiya-Afrika qitələridir. Rusyanın yerləşdiyi orta bölgə “Heartland” - Qəlbəyərdir [9; s.158-160]. Makinder “Heartland”ı qütb bölgəsindən Orta Asiyaya qədər uzadır, Avropa torpaqlarını Rusiya torpaqları da daxil olmaq üzrə Baltıkdən Adriyatikə qədər gedən bir xəttin şərqinə yerləşdirir və belə deyir: “Şərqi Avropada hökm edən Heartlandı nəzarətdə saxlayar, Heartlandda hökm edən Avrasiyanı nəzarətdə saxlayar, Avrasyada hökm edən dünyanı nə-

A.Ş.Məmmədov

zarətdə saxlayar”.

İkinci dünya müharibəsindən Rusiya və ABŞ dünya geosiyasətinin iki əsas gücü və dövləti olaraq çıxmışdır. 1945-1990-cı illərin geosiyasətinə damğa vuran beynəlxalq hadisələr, konflikt və müharibələr olmuşdur [2; s.39]. Həm ABŞ həm də SSRİ-nin güclü nüklear silahlara sahib olmaları soyuq müharibə boyunca beynəlxalq geosiyasi tarazlıqlara dərinlən təsir edən bir başqa hadisədir. Soyuq müharibə dönməsinin sonlarına doğru geosiyasət ABŞ və Sovet İttifaqının dünyadakı stratejik resurslar və dövlətlər üzərindəki nəzarətdə dünya səviyyəsində rəqabəti xatırladır.

1991-ci ildən sonra dünyanın yenidən formalaşmasında diqqəti cəlb edən xüsullərdən biri geosiyasət konsepsiyasının əhəmiyyətli yer tutmasıdır. Enerji resurslarına sahib, nəqliyyat qovşaqlarına yaxın ölkə və bölgələr bu konsepsiyanın istifadə ediləcəyi ən önəmli ərazilər olacaqdır. Təhlükəsizlik konsepsiyası da daha çox bu konsepsiyanın təsirində formalaşmaqdadır.

Dünya siyasi atlasının yenidən müəyyənləşdirildiyi yeni dövrdə, bu prosesin əsas istiqaməti, postimperializm refleksləri ilə müəyyənləşdirilir, stratejik vasitələrlə tətbiq olunur. Postimperializm termini yeni metod və vasitələrlə canlandırılmaqda, yeni aktorlar yeni rolların ifaçısı olmaqdadır. Yeni formalaşdırılmağa çalışılan siyasi atlasın əsas göstəriciləri təbii enerji mənbələri və enerji xammaddələrinin dünya bazarına çıxaracaq enerji kəmərləridir. Bu baxış tərzini yeni geosiyasi meyilləri müəyyənləşdirir. Metropol və hinderland sərhədləri yenidən formalaşdırılmağa çalışılan dünya siyasi xəritəsinin onurğasını təşkil etməkdədir. Bu proses daha çox Yaxın Şərq, Aralıq dənizi, Qara dəniz, Cənubi Qafqaz, Xəzər hövzəsi və Orta Asiya miqyasında öz əksini tapmaqdadır. Günümüzdə xüsusilə bəzi böyük dövlətlərin siyasi, iqtisadi və hərbi strategiyalarının mərkəzində Yaxın Şərq və Orta Asiya bölgələri yer almaqdadır.

Soyuq müharibədən sonrakı siyasi atmosferin təbii resurs hakimiyyətinə söykənən yeni bir geosiyasi istiqamətə getdiyini görürük. Yeni dövrdə dünyada yaşanan qaynar hadisələrin əsas səbəbi Avrasiyada mövcud olan təbii resurslara hakim olma rəqabəti olmuşdur. Bjezinski 1997-ci ildə yazdığı kitabında “dünya adası” tezisini müdafiə edir: Avrasiya dünyanın cazibə mərkəzidir. Bu proses Balkanları, Qafqazı, Yaxın Şərq və Orta Asiyayı sarsıtmışdır. 20-ci əsrin son on ili həqiqətən təkə Orta Asiya-Qafqaz bölgəsi üçün deyil, bütün bəşəriyyətin siyasi tarixi baxımından əhəmiyyət kəsb edən siyasi və ideyoloji qırılmalara və dəyişikliyə səhnə olmuşdur. 20-ci əsrin geosiyasi və geostrateji baxımdan “siyasi-hərbi” tarixinə nəzər saldıqda açıq-aşkar görünəcəkdir ki, Balkanlar-Aralıq dənizi-Yaxın Şərq-Cənubi Qafqaz-Orta Asiya istiqamətli Avrasiya ərazisi dünyanın tarix boyu dəyişməz mərkəzi olmuşdur. Xüsusilə, Sovet sonrası yeni dövrdə dünya müharibələrindən öncə olduğu kimi böyük güclər arasında Avrasiyaya hakim olma rəqabəti sürətlə genişlənməkdədir.

SSRİ-nin dağılması ilə birlikdə Moskva geostrateji sahəsini itirmiş və itirilən bu ərazilər ABŞ-ın “Yeni Yaxın Şərq” geosiyasi alt bölmə sahəsinə bitişik hala gəlmişdir. Vaşinqton genişləyən Yaxın Şərqdə uzun müddətli problemləri həll edib, strateji əhəmiyyəti yüksək olan bu bölgədə geosiyasi mənfəətlərini gücləndirmə səylərini intensivləşdirmişdir. Rusiyanın isə Qafqaz, Orta Asiya, Şərqi Avropa və Balkanları ehtiva edən bu yeni geosiyasi formalaşmaların heç olmasa bir hissəsini nəzarətdə saxlamaq üçün səy göstərməsi Çeçenistanda baş verən hərbi əməliyyatlarla bağlı olaraq bir müddət səngiməmişdir [10; s.38].

2000-ci illərə qədəm qoyduqda, tarixdə ilk dəfə Avrasiyalı olmayan bir dövlət, Av-
A.Ş.Məmmədov

rasiyada “hegemon güc olmaq” məqsədini qarşıya qoyur. Bu güc Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. 11 sentyabr 2001-ci il tarixindən sonra terrorla mübarizə kampaniyası çərçivəsində ABŞ-ın Əfqanıstana hərbi qüvvələrini yerləşdirməsi, yaxın tarixə qədər Rusiya və qismən də Çinin nəzarətində olan Orta Asiya bölgəsini qlobal arenaya çevirmişdir. Bu dəyişiklik şübhəsiz ki, bölgə dövlətlərinin manevr qabiliyyətini artırmışdır.

Ancaq ABŞ-ın geosiyasi liderliyi qarşısında ciddi maneələr mövcuddur [2; s.38]. Bu maneələrdən bəziləri aşağıdakılardır: Avrasiyanın və bölgələrinin dinamik ünsürləri; Amerika xalqının siyasət qurucuları üzərindəki Amerikanın qlobal güc olma mübarizəsini engəlləyən mövqeyi; qlobal siyasi və iqtisadi şəraitin xarakteristikasındakı dəyişikliklər.

Müharibənin və gücün bir siyasət vasitəsi kimi görülərək istifadə edilməsi günümüzdə də davam etməkdədir. Beynəlxalq güc mübarizəsində sistemə uyğunluq göstərməyən ölkələrə iqtisadi təzyiq və şantajdan istifadə edilməsi də digər bir geosiyasi hakimiyyət vasitəsi olaraq qəbul edilməkdədir.

Avrasiya geosiyasətinin gələcək dönmədəki müəyyənləşdirici ünsürlərindən birini ABŞ-ın 1990-cı ildən sonra təqib etməyə başladığı Rusiyaya qarşı siyasi strategiyası təşkil edəcəkdir. Bu strategiya ABŞ-ın bölgəyə güclü bir şəkildə, yəni həm hərbi bazalar, həm siyasi və iqtisadi bağlantılar vasitəsilə girişini nəzərdə tutur. Bununla ABŞ, rəqiblərinin onun səviyyəsinə (ABŞ-ın) çatmasına mane olmağa və milli mənafehlərinə qarşı bilavasitə təhlükə törədəcək ittifaq və birliklərin qarşısını almağa çalışmaqdadır [3; 215]. Amerikanın Orta Asiya və Qafqazda lider güc səviyyəsinə yüksəlməsi, Rusiyanın Şimalı Qafqaz və Sibirdə geosiyasi dərinliyi tamamilə itirməsi mənasına gəlir. 2008-ci ildə Rusiyanın Gürcüstana hərbi müdaxiləsinin təməlinə yer alan səbəblərdən biri də bu təhlükə olmuşdur.

Son illərdə Çinə də bu siyasi strategiyanın nəticələrinin təsir edəcəyi görünür. Yaponiya, Cənubi Koreya və Tayvanda yerləşən hərbi bazaları vasitəsilə Çini cənub və şərqdən əhatə edən ABŞ, Orta Asiyadakı hərbi bazaları vasitəsilə bu mühasirəni qərbə tərəf də genişləndirir. Amerikanın bölgəyə gəlişi, Rusiya və Çini ortaq hərəkət etməyə məcbur etmiş və bu iki dövlət bölgə ölkələrini də yanlarına çəkərək müəyyən səviyyədə güc birliyi formalaşdırmışdır.

Avrasiya geosiyasətinin ikinci müəyyənləşdirici ünsürü Rusiyanın siyasi strategiyasıdır. Bir o qədər də Orta Asiyadakı yeni müstəqil dövlətlərin Qərb və Avrasiya geosiyasəti ilə bütünləşmələri digər əhəmiyyətli hadisədir. Orta Asiyanı qlobal və bölgə gücləri baxımından dəyərli edən faktorlar arasında neft, təbii qaz və yüksək rezervli təbii resurslar var. 1998-ci ildə Beynəlxalq Enerji Agentliyi tərəfindən hazırlanan məruzəyə görə Xəzər hövzəsinin neft ehtiyatları təxminən 200 milyard bareldən bir qədər çoxdur [1; s.60]. 2002-ci ilin iyul ayında yenilənən ABŞ mənbələrinin məlumatına görə isə, Xəzər hövzəsinin neft ehtiyatları 250-270 milyard bareldir [4]. ABŞ enerji nazirliyinin məlumatına əsasən dünya səviyyəsində tələb 1997-2020-ci illər arasında 60% artacaqdır [13]. Bu artım Xəzər hövzəsi neft və qaz ehtiyatlarına olan tələbi də artıracaqdır.

İsveçli geosiyasət mütəxəssisi R. Kjellənə görə, güclü siyasi orqanizmin üç şərti var: genişlik, hərəkət və manevr qabiliyyəti, birlik və bərabərlik [8; s.16]. Xəzər hövzəsi geniş əraziyə və zəngin yeraltı resurslara sahib bir bölgədir. Qərb ilə əlaqələrini təmin edəcək təhlükəsiz bir dəhlizə sahib olduğu vaxt hərəkət və manevr qabiliyyəti də artacaqdır. Bölgə ölkələrinin həm öz aralarında birlik və bərabərlik içərisində olmaları, həm də ətrafındakı ölkələrlə edəcəyi əməkdaşlıq, Yer kürəsinin iqtisadi və siyasi cəhətdən güclü bölgələrindən birinin formalaşması ilə nəticələnə bilər. Bu çərçivədə Orta Asiya öl-

A.Ş.Məmmədov

kələri üçün Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə stratejik xətti həyati əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

İstər Azərbaycan, istərsə də Orta Asiya enerji resurslarını əldə etmə və onun potensial gərginliyini paylaşma, milli arzuları alt üst edən, ortaq mənfəətləri istiqamətləndirən, tarixi iddiaları yeniləyən, imperial və irredantist-müdaxiləçi arzuları yenidən canlandıran və beynəlxalq rəqabəti qızıqdıran hədəfləri təmsil etməkdədir. Orta və Cənubi Asiyada bu mənada situasiyanı ələ-ovuca sığmaz hala gətirən faktor bölgənin sadəcə bir hakimiyyət boşluğu içərisində olması deyil, eyni zamanda öz içərisində qeyri-stabil qalmasıdır.

Əfqanıstanı yenidən formalaşdırma fəaliyyətləri ilə başlayan prosesin Avrasiyada yeni geosiyasi dəyişiklikləri sürətləndirmiş olması, enerji strategiyalarında yeni ölçülərin aydınlaşması, boru xətləri güzərgahlarının yeni tərtiblərə açıq olması, bölgə tarazlıqlarının, qlobal və bölgə güclərinin əlaqələrinin yeni bir dönmə girməsi, Rusiya-Çin-ABŞ arasındakı Avrasiya mübarizəsinin bölgədəki alt güclərlə birlikdə yeni bir dönmə işarət etməsi və Asiyada ABŞ-ın yenidən mövqe tutma səyləri geosiyasət konsepsiyasını daha da ön plana çıxaracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Aklin K, Atman S. Küresel petrol stratejilerinin jeopolitik açıdan dünya ve Türkiye üzerindeki etkileri. İstanbul, İTO nəşriyyatı, 2006
2. Atay M. “21. Yüzyılın başlarında Türkiye ve Orta Asya'nın yeni jeopolitik konumu”. Jeopolitik jurnalı, No:2, 2002
3. Bayraktar G. Orta Asya ve Türkiye'nin güvenlik stratejileri. İstanbul, Bilgeoğuz nəşriyyatı, 2008
4. Caspian Sea Region: Reserves and Pipeline Tables. Energy Information Administration. 16.02.2006, www.eia.doe.gov
5. Çeçen A. “Türkiye'nin Avrasya alternatifi”. Jeopolitik jurnalı. No:1-2, 2002
6. Defay A. Jeopolitik. Ankara, Dost nəşriyyatı, 2005
7. Denk N. “Jeopolitiğin, jeostrateginin, jeokültürün və jeoekonominin önemi və jeopolitik tezler”. Jeopolitik jurnalı. No:2, 2002
8. Göney S. Siyasi coğrafiya. İstanbul, İstanbul Universiteti nəşriyyatı, 1993
9. Günel K. Coğrafiyanın siyasal gücü. İstanbul, Çantay nəşriyyatı, 2002
10. İlhan S. Türklerin jeopolitiği ve Avrasyacılık. Ankara, Bilgi nəşriyyatı, 2005
11. Lacoste Y. Büyük oyunu anlamak, Jeopolitik: bugünün uzun tarihi. İstanbul, NTV nəşriyyatı, 2007
12. Özey R. Dünya ve Türkiye ölçeğinde siyasal coğrafiya. İstanbul, Aktif nəşriyyatı, 2007
13. World Enerji Consumption, Current Trends Influencing World Energy Demand. 31.03. 2000, www.eia.doe.gov

GEOPOLITICS AND NEW GEOPOLITICAL PROCESSES IN THE CASPIAN REGION

A.Sh.Mamedov

SUMMARY

Since the end of the Cold War, Middle Asia and Caucasus located in the Middle Eurasia have been at the center of world attention because of their natural resources, geopolitical position and inner collisions. During the period of 1991-2001, the external actors engaged in the region used to act in the line of expectations of natural resources. After 2001, that line switched to the economic interests, and the region itself turned into a battlefield of global and local powers.

ГЕОПОЛИТИКА И НОВЫЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В РЕГИОНЕ КАСПИЙСКОГО МОРЯ

А.Ш.Мамедов

РЕЗЮМЕ

С начала новой эпохи, связанной с завершением холодной войны, Средняя Азия и Кавказ, расположенные в центре Евразии со своими природными ресурсами, геополитическим положением и внутренними столкновениями, находятся в центре мирового внимания. В течение десятилетия, охватывающего 1991-2001 гг., наибольший интерес внешних сил вызывали природные запасы данного региона. После 2001 года эти интересы перешли в экономическую заинтересованность, что способствовало превращению региона в центр противоборства мировых и региональных сил.

Məqalə Gəncə Dövlət Universitetinin Sosial fənlər kafedrasının 25 aprel 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 8)

Məqalə redaksiyaya 15 may 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 32.001

ТЕОРИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ

Ш.Ф.Ахмедова

Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики
Баку, ул.Лермонтова 74
e-mail: shafag.ahmadova@gmail.com

Açar sözlər: modernləşmə, milli ideya, insan kapitalı, demokratiya, dövlət

Keywords: modernization, national idea, human capital, democracy, state

Ключевые слова: модернизация, национальная идея, человеческий капитал, демократия, государство

Теория модернизации, появившаяся в 1950-1960 годах XX века, фактически была предшественницей теории конвергенции, а затем - теорий глобализации и постиндустриального общества. В теоретико-методологическом плане подобная преемственность означает содержательное вхождение концептуальных моделей более ранней социологической теории в более позднюю. Поэтому то, что связано с модернизацией, включая национальную идею, мы рассматриваем в рамках глобализации [5; с.13].

Теория модернизации опирается на понятие социального прогресса, ибо предполагает, что все общества, в какую бы эпоху они ни существовали и в каком бы регионе они ни располагались, вовлечены в единый, всепоглощающий, универсальный процесс восхождения человеческого общества от дикости к цивилизации [6; с.121].

Культурно-социологический аспект модернизации связывают с рационализацией сознания людей на основе научных знаний и отказом от традиционных моделей поведения. Большинство сторонников новой социологической парадигмы формирование нового менталитета считалось чуть ли не единственным стержнем, на котором держится весь процесс модернизации. К примеру, Ф.Гарбисон полагал, что центральная задача модернизирующихся стран состоит в формировании человеческого капитала [3]. Неотъемлемыми атрибутами модернизированной жизни человека являются:

- изменение политических отношений на основе уважения его прав;
- установления принципа разделения властей;
- обеспечение свободы слова;
- всемерного вовлечения граждан в политический процесс.

США и Западная Европа, целиком и полностью внедрившие у себя эти установки, добившись высоких результатов, решили распространить свой опыт в отстающие страны [3].

Однако насаждение (иногда принудительное) западных ценностей в чуждые им культуры - восточно-европейскую, мусульманскую или африканскую, привело к множеству конфликтов, движениям, противоборствующим модернизаторским устремлениям. В таких случаях - полном отвержении и подавлении традиционных укладов, процесс модернизации может замедлиться и даже пойти вспять, как это

случилось в 1978 г. в Иране. В незападных обществах модернизация по навязанному образцу Западной Европы и Северной Америки предстает как европеизация и американизация, отсюда и естественный протест.

С социологической точки зрения важно отметить три фундаментальные характеристики современного общества:

во-первых, рыночный характер экономических отношений, принявший конкретно-историческую форму – капитализма;

во-вторых, демократический характер политических отношений, возникший в античные времена, затем исчезнувший на 2000 лет и вновь вернувшийся в страны западного мира;

в-третьих, классовый характер социальных отношений, пришедший на смену рабству, кастам и сословиям как наивысшее проявление открытого общества (разумеется, по сравнению с предшествующими историческими типами социальной стратификации) [6; с.122].

Приведенные черты модернизированного общества являются основополагающими, когда речь заходит о том, что отставшие в своем развитии страны ныне втягиваются в орбиту модернизации. Социолог должен точно знать, каковы обязательные признаки нового общества и что такому обществу придется делать для того, чтобы его признали модернизированным. Ему придется в обязательном порядке стать рыночным, демократическим и классовым обществом. Технические критерии играют второстепенную роль.

С этих позиций, индустриализация, если в стране отсутствуют рынок (а вслед за ним и капитализм), демократия и классы, выполняет совсем иную, вовсе не первоначальную, предназначенную ей историей функцию, а именно способа догнать передовые страны. При этом воплощение индустриализации принимает самые разные, нередко уродливые и нелегитимные формы, например, посредством промышленного шпионажа у промышленно развитых стран воруются передовые технологии, которые на местных фабриках тиражируются под другим именем, в другой упаковке или под иной формой [6]. Одной из центральных фигур в современной теории модернизации является Сирил Э.Блэк. В своем учебнике «Динамика модернизации: изучение сравнительной истории» он рассматривал модернизацию как приспособление традиционных институтов к новым функциям, вытекающим из беспрецедентного возрастания роли знаний, как широкомасштабный процесс интеллектуальной трансформации [2]. Политическая перестройка общества создает такую прослойку лидеров, которые способны мобилизовать человеческие ресурсы для экономического подъема и заинтересовывать нацию в необходимости проводить непопулярные реформы. Бережливость и капиталовложение являются энергетическим ресурсом для экономической трансформации. Социальная трансформация общества сопровождается не только изменением ее социальной структуры и общественных институтов, но также повышением контроля за окружающей средой, быстрой урбанизацией, углублением общественного разделения труда и специализации. Наконец, психологическая трансформация поддерживает этику индивидуализма, стремление к саморазвитию личности, философии успеха, поддержанию национальной идеи [2]. Азербайджанский академик Рамиз Мехтиеv в своей статье «Современный Азербайджан, как воплощение национальной идеи», наглядно отразил реальность исторического, по-

литического, экономического и духовного наследия азербайджанской нации [5]. Он обосновал государственную политику построения гражданского общества и интегративные процессы, в которых важную роль играют ИКТ (информационно-коммуникационные технологии). Во всех качественных трансформациях, произошедших и перспективных, лейтмотивом звучит тема национальной свободы. Она рассматривается с новой точки зрения, исходящей с субстанционального уровня национальной идеи. В статье Рамиза Мехтиева приводится ряд новых идей, основанных на нестандартной логике, касающейся, во-первых, демократизации сфер жизни азербайджанского общества, проведенной в течение быстрого Времени, во-вторых, - заимствования западных моделей с сохранением национальных традиций в процессе общественной модернизации [5]. Мехтиев Р. также обращает внимание возможные негативные последствия, в случае проникновения внешних, обязывающих влияний на внутренние демократические преобразования. «Демократия не может насаждаться извне, в ущерб национальным интересам и государственной независимости. Демократию каждый из нас возвращает в самом себе, затем транслирует ее на общественно-политический уровень», - пишет Рамиз Мехтиев [5].

Логически академик Мехтиев соглашается с Ф.Фукуямой в том, что «построение сильного государства является одной из наиболее важных проблем мирового сообщества, так как слабость и разрушение государств, служат источниками многих наиболее серьезных мировых проблем: от бедности до СПИДА, наркотиков и терроризма». Модернизация в незападных странах, входящих в этап глобализации, открывает им доступ к образованию, инфраструктуре, информационным технологиям, микроэлектронике, телекоммуникациям, космической технике, компьютерам новых поколений, одним словом, выдвигает в приоритет развитие ИКТ.

Модернизация также требует создания демократической институционализации и культуры правового государственного управления. Эта модель в развитых странах на основе модернизма, превращаясь в неотъемлемую часть национальной жизни, создает для себя выгодную почву. В сущности современного процесса глобализации кроется модернизация с сохранением национальной духовной культуры, как это продемонстрировали государства Восточной Азии, в основном Япония и японская национальная культура.

По мнению академика Мехтиева, национальная идея выступает как некий набор ценностей в их духовном и символическом выражении. При этом важнейшим компонентом и ядром национальной идеи, формирование которой тесно связано с духовным выбором народа, выступает собственно идея нации и национального государства как символа творца и гаранта сохранения территории и нации. Национальная идея нежизнеспособна, если она не базируется на историческом опыте, социально-культурных ценностях и традиции [5]. Значит, кто будет «главным», а кто «проигравшим» в сегодняшней глобально политической и культурной борьбе, и как будет регулироваться новый мировой порядок, во многом зависит от силы национальной идеи. Академик говорит: «У каждой нации должна быть собственная национальная идея, в противном случае у неё нет прав жить». Данное суждение, опирающееся на точное открытое сознание и острую логику, является основной целью независимости, гарантом государственности. Эта цель с

точностью демонстрирует стратегическую позицию президента Ильхама Алиева: «Азербайджан, имеющий очень богатое историческое и культурное наследие, религиозную и социальную толерантность, в настоящее время успешно трансформируется в пространство взаимного влияния межкультурного диалога, мировых культур и цивилизаций, предлагает свой богатый опыт мировой общественности» [1].

Литература

1. Ильхам Алиев. Выступление на церемонии присвоения Мехрибан Алиевой почетного звания посла Доброй Воли ЮНЕСКО, 2004, 9 сентября www.mehriban-aliyeva.org/ru/article/item/403
2. C.Black. The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History. N.Y., 1966
3. F.H.Harbison. Human Resources Development Planning in Modernising Economies // Meier G. (Ed.) Leading Issues in Development Economics: Selected Materials and Commentary. N.Y., 1964. p.273
4. А.И.Кравченко. Культурология. Учебное пособие для вузов. — 3-е изд. М., Академический Проект, 2002, 496 с.
5. Рамиз Мехтиев. Современный Азербайджан как воплощение национальной идеи // «Азербайджан», 26 мая 2011
6. В.Н.Шевченко. Этатические модели модернизации. М., 2001, с.13

MODERNLƏŞMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ MİLLİ İDEYA

Ş.F.Əhmədova

XÜLASƏ

20-ci əsrin 1950-1960-cı illərində yaranan müasirləşmə nəzəriyyəsi əvvəl konvergeniya, sonra isə qloballaşma və postindustrial cəmiyyət nəzəriyyəsinin müjdəcisidir. Nəzəri-metodoloji plan nəzərdə belə bir varislik yeni sosioloji nəzəriyyənin konseptual modellərin daha köhnəsinin tərkibinə daxil olmasının bariz nümunəsidir.

MODERNIZATION THEORY AND NATIONAL IDEA

Sh.F.Ahmadova

SUMMARY

Appeared in 1950-1960s of the 20th Century, the modernization theory was first the forerunner of the theory of convergence, and then the one for the theories of globalization and post-industrial society. From a theoretical and methodological point of view, this is a vivid example of the inclusion of a newly emerging sociological theory in the latest of existing conceptual models.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının "Politologiya və siyasi idarəetmə" kafedrasının 15 may 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 12)

Məqalə redaksiyaya 30 may 2012 tarixində daxil olmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

UOT № 821.111

BAYRONUN ƏSƏRLƏRİNDƏ METAFORANIN TƏRƏNNÜMÜ

N.A.Məmmədova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: ilqar_444@hotmail.com

Açar sözlər: metafora, inqilabi romantizm, tərcümənin emosionallığı

Keywords: metaphor, revolutionary romanticism, emotions of translation

Ключевые слова: метафора, революционный романтизм, эмоциональность перевода

Romantizm dövrünün ən parlaq nümayəndələrindən biri, dahi ingilis şairi Bayronun ölməz poeziyası üç əsrdir ki, oxucu qəlbini təlatümə gətirir. Bayronun yaradıcılığı bir çox milli ədəbiyyatların inkişafına böyük təsir göstərmişdir. "Bayron yaradıcılığı bəşər tarixinin bir səhifəsidir. Əgər həmin səhifəni cırsanız, tarixin bütövlüyü itərək, əvəzində heç nə ilə doldurula bilməyən bir boşluq qalacaqdır". Bu fikri Bayron haqqında Belinski söyləmişdir. Böyük ingilis şairi Bayron Azərbaycan oxucularının sevimlisidir. Bayronun bir çox poeması Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir və oxucular tərəfindən indi də sevilə-sevilə oxunur.

Təkcə İngiltərədə deyil, bütün dünya ədəbiyyatında inqilabi romantizmin banisi kimi tanınmış Corc Qordon Bayronun əsərlərində metaforalara, yəni sözlərin məcazi mənada işlənmə formalarına tez-tez rast gəlirik. Şair şerlərinin daha da poetik olması üçün metaforalardan çox istifadə etmişdir. Bu əsərlər hər dövrdə, hər ölkədə xeyir ilə şərin, nur ilə zülmətin, haqq ilə nahaqqın ədəbi mübarizəsindən bilavasitə bəhs etdiyi üçün həmişə müasirdir.

"Metafora" yunan sözüdür, "köçürmək" deməkdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında metafora istiarə termini ilə də ifadə olunur. İstiarə də ərəbcə köçürmə mənasına uyğun gəlir. Predmetin müəyyən əlamətinin başqa bir predmet üzərinə köçürülməsinə metafora deyilir.

Arandan yaylağa tələsir yağış.
(H.Arif)

Bu misrada insanın tələsmək əlaməti yağışın üzərinə köçürülmüş, amma insanın adı çəkilməmiş, başqa sözlə desək, bənzədildəndən istifadə edilməmişdir. Göründüyü kimi, metafora da təşbeh kimi iki predmetin müqayisəsinə əsaslanır. Təşbehdə müqayisə olunan predmetlərdən (bənzədilən, bənzəyən) hər ikisinin adı çəkildiyi halda, metaforada yalnız birinin adı çəkilir. Bədii əsərdə hər hansı bir şəxsə rəğbət əlaməti olaraq deyilən gülüm, maralım, ceyranım və s. kimi sözlər, həmçinin hər hansı bir şəxsə nifrət əlaməti olaraq işlədilən canavar, tülkü, çaqqal və s. kimi sözlər də metafora nümunələridir. Məsələn:

N.A.Məmmədova

Bir tülküyə bax bə! Heç sənincün
Layiqmidir öylə göyərçin?
(H.Cavid)

Bu nümunədə tülkü və göyərçin sözləri vasitəsilə metafora yaradılmışdır. Yəni tülkünün əlaməti mənfi surətə, göyərçinin əlaməti isə müsbət surətə köçürülmüş, amma həmin surətlərin adı çəkilməmişdir.

Metaforada əlamətlə onun köçürüldüyü predmet arasında birbaşa bağlılıq yoxdur. Göylər ağlayır metaforaya nümunədir. Amma burada ağlayır sözü ilə göylər arasında birbaşa heç bir bağlılıq yoxdur. Ağlamaq atılmış tərəfin – bənzədilənin (insanın) əlaməti idi. İndi dolayısı yolla bənzəyənin – göylərin əlaməti olmuşdur. Müqayisə edin: Göylər insan kimi ağlayır (təşbeh) – Göylər ağlayır (metafora).

Metafora çox məşhur və qüvvətli məcazlardandır. Burada da məfhumların müqayisəsi və bənzər cəhətləri qabarıq verilir. Ancaq müqayisə edilən məfhumların biri atılır, onun yerinə atılan məfhumun xüsusiyyəti saxlanılır. Həmin xüsusiyyətdən bilirik ki, hansı məfhumdan söhbət gedir. Metafoda əlamətlə onun köçürüldüyü predmet arasında birbaşa bağlılıq olmur. Ümumən, metaforanın ənənəvi olaraq, iki növü qeyd olunur: 1. Bənzədilən atılır, onun əlaməti bənzəyənin üzərinə köçürülür. Məsələn, Təbiət gülür. Göylər yaş tökür və s. 2. Bənzədilən bənzəyənin yerini tutur. Məsələn:

Qızılgül, bağü bostanım, nə dersən?
Fəda olsun sənə canım, nə dersən?
(Ş.İ.Xətai)

Maralım, gəl, gəl,
Ceyranım, gəl, gəl.
(xalq mahnısı)

Buradakı nümunələrdə qızılgül, bağü bostanım, maralım, ceyranım sözləri də metaforalardır. Onlar əslində bənzədilən olsalar da, bənzəyənin – sevgilinin yerini tutmuş, bənzəyənlərin özü atılmışdır.

Ədəbiyyatşünaslıqda epitet və təşbeh sadə məcazlar, metafora mürəkkəb məcaz sayılır. Ümumən, həm epitet, həm təşbeh, həm də sevgilinin əsasında yaranan məcazlardır.

Metaforaların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə transformasiyası tərcüməçilərin maraq göstərdikləri problemlərdən biridir. Bu zaman tərcüməçi iki əsas yoldan istifadə edir: ya nitqdəki əsas xüsusiyyətləri saxlayır və ya onları dəyişdirir, ya da tərcümədə özünün təxəyyülünə əsaslanır. Ancaq orijinala uyğun olaraq nitqin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq daha yaxşı üsuldur. Bunu edərkən tərcüməçi tez-tez işlənməsi zəruri olan frazeoloji birləşmələrdən istifadə etmir, nitqin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır və tərcüməni sadələşdirir.

Metafora bir sözdən digər sözə mənənin transformasiyasıdır. Bu, sözlərin derivativ mənəsinə əsaslanır. Məsələn, *grasp*, *get* və *see* sözlərinin mənəca transformasiyası “*understand*” sözünün derivativ uyğun gəlir. Bu sözlərin istifadəsində biz yalnız sözlərin semantik quruluşca mövcud olan derivativ mənəsinə əsas fikir veririk. Baxmayaraq ki, derivativ mənə mənşə etibarilə metaforikdir, burada üslubi effektə rast gəlmirik, çünki, burada sözün ilkin mənəsi hiss olunmur. Metafora iki leksik mənənin eyni zamanda başa dü-

N.A.Məmmədova

şülməsidir. Belə bir nümunəyə baxaq:

İngilis dilində: *Dear Nature is the kindest Mother*

Azərbaycan dilində: Doğma təbiət qayğıkeş anadır (Bayron) cümləsində “ana” sözü fikrimizdə qayğıkeş kimi canlandığı halda, şair təbiəti də bu xüsusiyyətlə təsvir edib. Burada da bir neçə xüsusiyyət və keyfiyyətlərin bir məfhumdan digər məfhumla köçürülməsinin şahidi oluruq. Deməli sözün metaforik istifadəsi onun lüğəvi mənasına təsir edir. Lakin bu təsir nə qədər güclü olsa da, sözün lüğəvi mənasının tamamilə yox olmasına səbəb ola bilməz. Bu, üslubiyyətin əsas qaydasıdır. Kontekstual mənanın daha güclü olmasına baxmayaraq, üslubi və ifadə vasitələrində lüğəvi məna həmişə qorunub saxlanılır.

Məcaz növlərindən biri olan metafora həm Azərbaycan, həm də xarici yazıçı və şairlər tərəfindən geniş istifadə olunmuşdur. Hətta tərcüməçilər də tərcümə zamanı metaforadan istifadə etməklə tərcümənin emosionallığını artırır. Məsələn, Bayronun Bəxtiyar Vahabzadə tərəfindən tərcümə edilmiş bir şeirindən nümunə gətirək;

*In silence bow`d the virgins head;
And if was filled with tears
That stifled feeling dark not shed
And changed her cheek from pale ored
And red to pale, as though her ears
Those winged words like arrows sped.*

Azərbaycan dilinə tərcüməsi:

Züleyxanın başı köksünə endi,
Qara gözlərində yaş gilələndi,
Yanağını xəfif kölgələr aldı,
Bozardı, qızardı, qaraldı
İtirdi özünü, sözlər ox kimi
Dəydi qulağına deşdi qəlbini.

“*Arrows sped*” – sözlər deşdi qəlbimi – ifadələri məcazi mənada işlənmişdir. Şərin emosional gücünü artıran və eləcə də şairin yaratdığı obrazların xüsusiyyətlərinin parlaq ifadə olunmasında bu məcaz növü ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Şərq mövzusu bir müddət dünya klassik əsərlərində əsas yer tutur. Avropada Hötenin “Şərq divanı”, V.Hüqonun “Orientaliya”sı çap olunur. Bayron şərq özünəməxsus bir şəkildə Avropaya təqdim etmişdir. O, Avropa ədəbiyyatına yeni lirik-romantik tipli poema janrını yaratmışdır. Bayron Sautinin əksinə olaraq türk, yunan, alban xalqlarının folklorundan, adət-ənənələrindən kor-koranə şəkildə deyil, insan şəxsiyyətini yüksəklərə qaldırmaq məqsədilə istifadə etmişdir. Poemanın qəhrəmanları atəşli məhəbbətlə sevən, qəlbi düşməne qarşı nifrət və intiqam hissi ilə dolu olan şərqlidir. Bayron poemada islam dili və əqidəsi ilə sözlər də işlətməmişdir. Professor Əli Sultanlı Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasının Avropada ən çox təsirini “Abidos gəlini”də görür. “Abidos Gəlini” poemasında istifadə olunmuş metaforaları nəzərdən keçirək:

*Zuleika, mute and motionless
Stood like that statue of distress.*

Azərbaycan dilində:

Züleyxa heykəl kimi durmuşdur öz yerində,
Ürəyi də od tutub yanırdı gözlərində.

Bu zaman vacib deyil ki, onların tərcümə mətnindəki yeri orijinaldakı ilə eyni olsun. Bu yolla itirilmiş məna bərpa olunur, yəni əvəz olunur və orijinalın məzmunu tam dolğunluğu ilə çatdırılır. Bu hallar tərcümə prosesi zamanı labüddür. Belə ki, göstərdiyimiz nümayəndə də bu hala rast gəlirik. Məsələn: “*statue of distress*” ifadəsi Azərbaycan dilinə “bədbəxtlik heykəli” kimi tərcümə olunduğu halda Azərbaycan dilində tərcüməçi tərəfindən sadəcə olaraq “heykəl” kimi tərcümə olunmuşdur. Buradakı “*statue of distress*” ifadəsi Bayron tərəfindən işlədilmiş metaforik nümunədir. Həmin misranın Vahabzadə tərəfindən edilmiş tərcüməsində də məcazın bu növü olan metaforaya rast gəlirik. Məsələn: “ürəyi od tutub yanırdı” ifadəsi ilə şair metafora nümunəsindən məharətlə istifadə etdiyini bir daha sübut etmişdir. Buradakı nümunə gətirdiyimiz orijinal və tərcümə məna baxımından üst-üstə düşür. Yəni orijinalı və tərcüməni ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, tərcümədə məna düzgün çatdırılıb. Lakin təhlilini apardığımız əsər bədii əsər olduğundan orijinalda verilən bəzi sözlər tərcümədə başqa mənada – yəni tərcümə olunan dilə yaxın olan mənada işlədilmişdir.

Ümumiyyətlə, poeziyanın tərcüməsində bəzən bir sözün, bəzən isə bütöv bir misranın buraxılması hallarına rast gəlirik. Bu da üslubi uyğunsuzluğa gətirib çıxardır. Bütün bunlara baxmayaraq tərcüməçi orijinalın mənasının rəngarəngliyini dəqiq verməyə də mənəvi tərcümə etdiyi dilin qanunauyğunluqlarına görə çatdıra bilmişdir. Digər bir şer parçasının tərcümə və orijinalını təhlil etmək məqsədilə nəzərdən keçirək:

*Morn slowly rolls the clouds away;
Few trophies of the fight are there;
The shouts that shook the midnight - bay.*

Azərbaycan dilinə tərcüməsi:

Buludları qovlayır, yavaş-yavaş al səhər,
Keçən gecə körfəzi titrədən iniltilər.

Bu misralarda “*shook the midnight - bay*” (orijinal), “körfəzi titrədən iniltilər” rast gəlinən məcazlardır. Həm orijinalda həm də tərcümədə məcazlar bir-birinə uyğun gəlir.

Bayronun “Korinfin muhasirəsi” poemasını tərcümə edən Aslan Aslanov da müəllifin stilini saxlamağa və əsərdə cərayan edən prosesləri ana dilinin normalarına uyğun olaraq bədii təsvir vasitələri ilə ifadə etməyə nail olmuşdur. Bu poemada da türk mənşəli sözlər işlənmişdir və tərcümədə olduğu kimi saxlanmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tərcümədə nəinki orijinalın mənasını çatdırmaqda, həmçinin ingilis dilində işlənən sözlərin stilistik rəngarəngliyini dəqiq mütərcim çox vaxt çətinlik çəkir. Bədii əsərlərin tərcüməsində adekvat tərcüməyə müvəffəq olan şair-tərcü-

məçilər azlıq təşkil edir.

Ədəbi əsərdə əsas rolu dil oynayır ki, bu da öz növbəsində bədii obrazla dil kateqoriyası arasında bağlılıq yaradır və onun üzərində qurulur. Bayronun poemada təsvir etdiyi hadisələri Aslan Aslanov özünə məxsus şəkildə tərcümədə vermişdir.

*And, oft, too oft, implores again
The few who may endure my lay,
To follow me so far away.*

Azərbaycan dilində:

O məni dindirir hər an, həmişə,
Dinləyib adamlar odlu nəğməmi.
Uçurlar mənimlə uzaq keçmişə.

Orijinalın ümumi mənası tərcümədə çatdırılmamışdır. Lakin tərcümə prosesi zamanı mütərcim sərbəstliyə yol vermişdir. Tərcümə olunan dilin normalarına uyğun olaraq əsərin poetik səslənməsi baxımından tərcüməçi orijinalda verilən sözlərin bəzilərində itkilərə yol vermişdir. Lakin asanlıqla həmin itkiləri tərcümə olunan dildə bərpa etmişdir. Bu da poeziyanın tərcüməsində zəruri hal kimi qiymətləndirilir. Tərcüməçi əsərdə ifadə edilən fikri düzgün söz seçimləri və metaforalarla onların yerində diqqət mərkəzinə çatdırmışdır. Belə bir nümunəyə baxaq:

*Behind, the canip – before himlay,
In many a winding creek and bay,
Lepanto`s gulf; and, on the brow
Of Delphi`s hill, unshaken snow,
High and eternal, such as shone.*

Azərbaycan dilində:

Arxada düşərgə, qarşıda par-par
Parlayır Lepanto körfəzi, odur
Bir az o yanlarda kəlləsində qar
Uca Delfi dağı vüqarla durur.

Poemada verilən bu hissənin tərcüməsində məna düzgün çatdırılmışdır. Orijinal tərcümədə olan söz və ifadələri tərcümə edərkən tərcüməçi leksik ifadə vasitələrini qrammatik vasitələrlə əvəz etməli olur və ya əksinə. Buna görə də orijinaldakı işlədilən ifadələr məzmunca və ya nisbi mənada yaxın olan ifadələr tutuşdurulur və hansının işlədilməsi daha məqsədə uyğun olduğu müəyyənləşdirilir.

Ədəbiyyat

1. I.R.Galperin. Stylistics. Издательство “Высшая Школа”, Москва, 1977
2. R.Adilov, R.Mammadova. The Theory of translation. Gəncə, 2003
3. I.V.Arnold. The English word. 1979

4. M.Ş.Şirəliyev. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1964
5. S.Chatman, S.Levin. Essays on the language. Harcourt, N.Y., 1969
6. R.Quirk. The use of English. 1962
7. M.A.Holliday. The linguistic study of literary text. The Hague, 1964

PRAISE OF METAPHOR IN BYRON'S POEMS

N.A.Mamedova

SUMMARY

This article deals with the metaphors in Lord Byron's poems and their translation. The author stresses the importance of the usage of different types of metaphors in the language.

ВОСХВАЛЕНИЕ МЕТАФОРЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БАЙРОНА

Н.А.Мамедова

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена метафорам в произведениях Байрона и их переводу. Подчёркивается значимость использования различных видов метафор в языке.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin "Xarici Dillər və Tərcümə" kafedrasının 21 yanvar 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 5)

Məqalə redaksiyaya 6 aprel 2012 tarixində daxil olmuşdur

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ONLARIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

C.A.Dibirova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: ilqar_444@hotmail.com

Açar sözlər: atalar sözü, xalq yaradıcılığı, tematik cütlük

Keywords: proverb, folk art, thematic pair

Ключевые слова: пословица, народное творчество, тематическая пара

Müasir dünyada gedən sosial-mədəni proseslər, qloballaşma və mədəni inteqrasiya xalq yaradıcılığının da bu reallıqlar prizmasından araşdırılmasını şərtləndirir. Gerçəkliyin idrakı, ətraf aləmin qavranılması insan və mühit münasibətlərini formalaşdırır. Ən qədim zamanlardan başlayaraq, insanların gerçəkliklə münasibətlər sistemini tənzimləyən məlumatlar insan davranışlarını idarə edən əsas müddəalar, hökmlər, tövsiyyələr, hikmətlər, kəlamlar, nəsihətlər şəklində formalaşmışdır. Bunların böyük bir hissəsini atalar sözləri təşkil edir. Xalq yaradıcılığının janrları içərisində atalar sözlərinin özünəməxsus yeri vardır. Bu da ilk növbədə onunla şərtlənir ki, atalar sözləri dildə, nitqdə və danışqda fəal iştirak edir və bu baxımdan dilin tədqiqində də vacib rol oynayır. Xalqların gündəlik həyat fəaliyyətinin, yaşam tərzinin, mənəvi aləminin, ruhunun, ağıl və xarakterinin əsas və səciyyəvi cəhətləri heç bir folklor janrında və ya ədəbi əsərdə atalar sözlərində olduğu qədər öz sərrast, kəskin və parlaq ifadəsini tapmır.

Hər bir xalqın özünəməxsus, yerli adət-ənənələrlə bağlı atalar sözləri olsa da, bütün xalqlar üçün ümumi olan, universal səciyyə daşıyan atalar sözləri də az deyildir. Bu onunla bağlıdır ki, atalar sözləri ümumbəşəri, humanist səciyyə daşıyır. Belə ki, bu janra aid nümunələrə dünya xalqlarının hamısının şifahi xalq yaradıcılığında rast gəlinir. Təbii ki, bunun belə qlobal xarakterli janr olmasını zəruri edən sosial-mədəni şərtlərdir. İnsanların birgə yaşayış şərtlərinin çox sərt olduğu zamanlarda atalar sözü toplumu tənzimləyən, onu idarə edən əsas zəruri məsələləri öz üzərinə götürmüşdür. İnsanların həyat təcrübələri dəfələrlə sınaqdan keçərək, hökm şəklində düşmüşdür. Bu hökmlər isə həyatı və yaşayışı asanlaşdırmaq, baş verə biləcək faciələrdən qorunmaq üçün zəngin məlumatla malikdir. Belə məlumatlar insanların yaddaşında qorunmuş və nəsildən nəslə keçərək şifahi şəkildə yaşamışdır. İnsanların millətindən, dilindən və irqindən asılı olmayaraq həyat şəraitləri bir-birinə bənzər olduğundan, onların həyat və yaşayışını yönəldən hökm və hikmətlər də oxşardır. Burada fərq əsasən linqvistik səviyyədədir. Bundan başqa, xalqın yerləşdiyi coğrafiya və ərazinin flora və faunası, sosial-mədəni vəziyyəti, davranış, əxlaq və məişət məsələləri də xalq deyimlərində, o cümlədən, atalar sözlərində ifadə olunur.

Atalar sözləri şifahi xalq yaradıcılığının fəlsəfi əsasını təşkil edir. Bu mənada hər bir xalqın atalar sözü həmin xalqın fəlsəfi düşüncəsini ifadə edir. Bununla yanaşı, atalar sözlərində xalqın dünyaya, təbiətə və cəmiyyətə münasibətinin ifadəsi də öz əksini tapır.

C.A.Dibirova

Xalqın mənəvi dünyasını, etnik-mənəvi səciyyəsinə öyrənmək üçün də ən zəngin qaynaq atalar sözləridir.

Q.L.Permyakov “Atalar sözləri deyimlərinin struktur təsnifatı”nda aforizmlərin (hikmətlərin) başlıca xarakterik xüsusiyyətlərini sistemləşdirmişdir. Ona görə aforizmlər birbaşa motivlənmələri ilə, yəni obrazlı ifadə olunmamaları ilə səciyyələnirlər. Atalar sözü üçün iki əsas şərt göstərilir; bunlardan biri qrammatik cəhətdən cümlənin bitkin olması, digəri isə deyimin obrazlı ifadə olunmasıdır. Buradakı obrazlılıq, eyham, məcaz olmayanda, yəni fikir birbaşa hökm şəklində gerçəkləşəndə o, aforizm olur. Bu məntiqdən çıxış olunanda aforizm də atalar sözlərinin şəkli əlamətlərindən biridir. Formal quruluşuna görə də, işlənmə yerinə görə də bir-birinə uyğundur. Amma bu deyim vahidlərinin bir fərqi də mütləq nəzərə alınmalıdır. Atalar sözü və onun bir şəkli olan aforizm bir-birinə çox bənzərsə də, onların arasında daha ciddi fərq onların dil yaddaşındakı yeridir. Çünki atalar sözlərinin dil yaddaşındakı mövqeyi bəllidir. Amma aforizmlər bütün hallarda yaddaşda kodlaşdır.

Əslində digər qrup deyimlər də təbii nitqə münasibətdə müəyyənləşir. Yenə də dil faktoru üzərində deyimlər dil, fikir və folklor hadisəsi kimi çeşidlənir:

1. məsəl; predikativ qrupdur, birbaşa motivlənilir;
2. zərb-məsəl; predikativ qrupdur, obrazlı motivlənilir.
3. hikmət (kəlam, aforizm); cümlədir, birbaşa motivlənilir,
4. atalar sözü; cümlədir, obrazlı motivlənilir.
5. təmsilçik; ifadə fəvqü vahiddir, obrazlı motivlənilir.

Q.L.Permyakovun təqdim etdiyi cədvəl PV-lərin mətn tiplərini müəyyənləşdirmək üçün geniş imkan yaradır.

Q.L.Permyakov atalar sözünün məna strukturunu bir neçə konstruktiv tipin invariant cütlükləri ilə müəyyənləşdirməyi təklif edir:

I tipin tematik cütlükləri: “başlangıç-son”, məzmun-forma”, “tam-hissə”, “yuxarı-aşağı” və s.

II tipin tematik cütlükləri: “sağlam-xəstə”, “ağıllı-səfeh”, “köhnə-təzə” və s.

III tipin tematik cütlükləri: “tərədən-tərəyə”, “əsas-yardımcı”, “düzəldən-düzəldilən” və s.

IV tipin tematik cütlükləri: “keyfiyyət-kəmiyyət”, “gözəllik-sevgi”, “yaxşı-pis”, “çox-az”, “gözəllik-eybəcərlik”, “sevilən-sevilməyən” və s.

Kaliforniya Universitetinin professoru A.Dandisin araşdırmalarında atalar sözünün tədqiqinin deskriptiv metodu istifadə olunmuşdur. O, deskriptivlər arasında münasibətin üç növünü müəyyənləşdirir: antitetik, privativ və kauzal. Bu deskriptivlər altında müvafiq olaraq zidd qütblü forma, müqayisəli inkar forması və səbəb-nəticə əlaqələri forması nəzərdə tutulur.

Texas Universitetinin professoru Rocer Abrahams ritorik strukturalizm variantını təklif edir. Abrahamsın konsepsiyasına görə, atalar sözü qrup ənənə və dəyərlərinin əlaqəsi və sabitliyinin təsdiqinə xidmət edir. Onların konteksti gündəlik məişət həyatıdır. Atalar sözü deyimlərinin praqmatik-funksional istiqamətinə pessimist proqnoz verən alimə görə, mədəniyyətdə sözə inam itir və onlar təhriflərə məruz qalırlar.

Atalar sözünün strukturunda A.Dandisin aşkarladığı universal xarakterli qanunauyğunluqları paremioloji vahidlər üzərində araşdırmış M.İmrani də müvafiq modellər üzərində həmin modelləri göstərmişdir:

1. Antitetik deskriptivlər. Zidd qütblü forma. “Antitetik münasibət öz məzmununuz görə atalar sözü deskriptivləri arasında zidd münasibətlərə uyğun gəlir. Bu münasibətlər mənanın kəskin zidd qütblü formada ifadə olunmamasına şərait yaradır.” Məsələn: *Dilləri qoyun, işləri qoyun; Uzun axmaq olar, gödək fitnəkar* və s.

2. Privativ münasibət. Müqayisəli inkar forması. “Privativ münasibət deskriptivlərin komponentlərinə yox, bəzi sözlərin müqayisəli inkarına əsaslanır.” Məsələn: *Başın yekəliyi dövlət, ayağın yekəliyi nəqbət (yoxsulluq); Dil var bəla gətirər, dil var bal gətirər;* və s.

3. Kauzal münasibət. Səbəb-nəticə əlaqələri forması. “Kauzal əlaqə səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirərkən tema və izahı arasındakı münasibəti və ya bir neçə deskriptiv arasında düz və ya zidd münasibəti ifadə edir. Bu münasibətlərdə səbəb izaha, nəticə isə temaya uyğun gəlir.” Qeyd edildiyi kimi, münasibətdə olan deskriptivlərin bu şəkildə sıralanması dilin sintaktik səviyyəsinin struktur xarakteri ilə bağlıdır. Türk dilləri üçün məntiqi əlaqəyə uyğun olaraq, əvvəlcə səbəb, sonra isə nəticə gəlir. Ona görə də “əksər atalar sözlərində birinci deskriptiv səbəbə, ikinci isə nəticəyə uyğun gəlir”. Məsələn: *Adamın başına nə iş gəlsə dilindən gələr; Dilini zəbt edən başını qurtarar;* və s.

Paremioloji tədqiqatlarda göstəriləndiyi kimi, atalar sözü deyimləri sosial sferada insan fəaliyyəti və davranışları haqqında müxtəlif aktualıq dərəcəsində informasiyalar ötürür. Bu keyfiyyətinə görə, atalar sözü işarələri informasiyanın mahiyyətinə, motivinə və tipinə uyğun olaraq üzvlənilir:

İşarələr	Funksiyalar
1. göstərici işarələr	aydınlaşdırma
2. xəbərdarlıqedicici işarələr	məlumatlandırma
3. şərti işarələr	öyrətmə
4. yasaqedicici işarələr	qoruma

A.Xəlilə görə, paremioloji vahidlərin tədqiqi struktur təhlilin prinsiplərinə tam uyğun olması üçün mümkün kontekstləri sıralayıb minimuma qədər ixtisar etdikdən sonra dörd əsas kontekst müəyyənləşir:

1. sakral-mifoloji;
2. əxlaqi-mənəvi;
3. sosial-mədəni;
4. bədii-poetik.

Bu kontekstlər mətnlərin aparıcı semantemlərini əhatə etməklə onların arxaik elementlərini, kulturoloji aspektlərini də aşkarlamağa imkan verir.

Azərbaycan atalar sözlərinin iki əsas qaynağı göstərilmişdir:

1. Şifahi qaynaq;
2. Yazılı qaynaq.

Əlbəttə ki, atalar sözləri xalq yaradıcılığının janrıdır və onun əsas qaynağı da xalqdır, onun şifahi ənənəsi, dili və yaddaşdır.

Atalar sözlərinin yaranma yollarından bəhs edərək, T.Fərzəliyev qeyd edir ki, “atalar sözü və məsəllərin yaranma yollarını təxminən aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür:

- əmək və təsərrüfatla bağlı meydana gələn;
- müəyyən peşə, sənət və məişətin başqa sahələri üzrə yaranan;
- tarixi hadisələr, şəxsiyyətlər, rəvayətlər, əfsanələrlə əlaqədar meydana gələn;
- şifahi ədəbiyyatın növ və janrlarından törənən;
- yazılı ədəbiyyatdan xalqa keçən atalar sözü və məsəllər.

C.A.Dibirova

Atalar sözü və məsəllərin yaranmasında yazılı ədəbiyyatla şifahi ədəbiyyatın qarşılıqlı faydalanması mühüm rol oynayır.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, atalar sözü və məsəllərdən faydalanma qarşılıqlı olmuşdur. Bu qarşılıq 2 yerə ayrılır:

1. dövlət və elm xadimlərinin bəzi aforistik hökm və kəlamları;
2. şair və yazıçıların bəzi hikmətli cümlə və misraları.

Yüzlərlə atalar sözü və məsəl, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Məsihi, Qövsü, Vaqif, Zakir, Sabir kimi sənətkarların qələmi ilə yazıya alınmışdır.

İngilis atalar sözlərinin aşağıdakı əsas qaynaqları tədqiq olunmuşdur:

1. Həyatdan alınan atalar sözləri. İngilis dilində olan bir çox atalar sözləri xalqın həyatı ilə bağlı yaranır və yaddaşlarda yaşayır. “*Make hay while the sun shines*” (İşi işiqkən gör; Otu günəşli havada biç; Gecənin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır).

2. Alınmalar. İngilis dilini bəzəyən bir sıra atalar sözləri başqa xalqlardan alınmışdır. Məsələn: “*Per aspera ad astra*” ingilis dilinə fransızlardan keçib. Bu atalar sözünün ingilis ekvivalenti belədir: “*Through hardships to the stars*”.

3. İncildən və digər müqəddəs yazılardan gələn atalar sözləri. Bu qisim atalar sözləri özlərində əsas həyat ideyalarını, sadə həqiqətləri ifadə edir. Məsələn: “*As you sow, so you reap*”. (Nə əkərsən, onu da biçərsən.) Bibliyadan gələn bir sıra atalar sözləri var ki, tematik xüsusiyyətlərinə görə müasir həyatı onsuz təsəvvür etmək mümkün deyil: “*Cast not the first stone*” (Daşı birinci atma).

4. Məşhur adamların kəlamları. Atalar sözlərinin şəkillərindən biri də hikmətli sözlər və ya Avropa folklorşünaslığında işləndiyi kimi, aforizmlərdir. V.Şekspirin işlətdiyi bir çox ifadələr var ki, onlar xalqın yaddaşına daxil olmuşdur. “*The biter is sometimes bit*” (Oğru oğrunun dəyənəyini oğurladı) və s.

5. Atalar sözləri və idiomlar. Paremiologiyada idiomları atalar sözləri hesab etmirlər. Əlbəttə, idiomlara atalar sözlərinin tərkibində intensiv olaraq rast gəlinir. Başqa deyilislə, atalar sözlərinin tərkibi idiomlarla zəngin olur. İdiomun atalar sözü olması üçün onun deyim qəlibinə düşməsi və vacib bir fikir ifadə etməsi lazımdır. İdiomun atalar sözündə olduğu kimi ideya məzmunu yoxdur. Qrammatik baxımdan cümlə qəlibi bütöv deyil. Məsələn: “*To cry for the moon*” (Aya hürmək) idiomu atalar sözündə belə işlənir: “*Don't cry for the moon*” (Mümkün olmayanı istəmə).

6. Analoji atalar sözləri. “*Rome was not built in a day*” (Roma bir gündə tikilməyib) atalar sözünün rus dilində “*Moskva bir gündə tikilməyib*” variantı var. Burada fərq təkcə şəhər adındadır.

Bir sıra atalar sözləri var ki, onlarda yalnız söz fərqləri mövcuddur, müxtəlif dilərdə olsalar belə bir-birinin eynidirlər. Bu tip atalar sözlərində adətən adlar fərqlənirlər. Yuxarıda gətirdiyimiz nümunədə olduğu kimi – Roma yerinə Moskva işlənmişdir. İdeya baxımından bu tip atalar sözləri identikdir və biri digərinin variantı ola bilər.

Məlumatlardan aydın olur ki, hələ X əsrdə İngiltərədə latın dilini öyrənmək üçün atalar sözlərindən istifadə olunmuşdur. Əlbəttə, atalar sözü dil öyrənmə prosesində təkanverici bir faktordur. Həm asan qavranılması, anlaşılması və yadda qalması onu dil praktikasının zəruri dil elementlərindən birinə çevirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan atalar sözlərinin janr səciyyəsinə dair // Elmi axtarışlar, AMEA Folklor İnstitutu, XX kitab, Bakı, Səda, 2006, səh.118-120
2. Azərbaycan və ingilis atalar sözlərinin tipoloji xüsusiyyətləri // Elmi xəbərlər. Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, 2007, №4, səh.235-258
3. İngilis atalar sözləri: qaynaqları və əlaqələri // Elmi xəbərlər. Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, 2008, №7, səh.165-169
4. Azərbaycan və ingilis atalar sözlərinin qaynaqları // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına əlyazmalar İnstitutu. Bakı, Nurlan, 2008, №9, səh.521-531
5. Тематические особенности Азербайджанских и английских пословиц // «Ult Tağlımı» - «Достояние наций», Международный научно-педагогический журнал республики Казахстан, 2009, №2
6. Azərbaycan və ingilis pəremiyələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə dair (atalar sözləri əsasında) // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına əlyazmalar İnstitutu. Bakı, Nurlan, 2009, №3
7. Azərbaycan və ingilis atalar sözlərində qadın mövzusu // Elmi axtarışlar, AMEA Folklor İnstitutu, №2, Bakı, Nurlan, 2009

PROVERBS AND THEIR SPECIFICATIONS

J.A.Dibirova

SUMMARY

This paper presents a study of folk art within the context of globalization, social and cultural processes in the modern world and the impact of reality.

ПОСЛОВИЦЫ И ИХ ХАРАКТЕРИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Дж.А.Дибирова

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются вопросы народного искусства в контексте глобализации, социально-культурных процессов и реалий современного мира.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin "Xarici Dillər və Tərcümə" kafedrasının 21 yanvar 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 5)

Məqalə redaksiyaya 6 aprel 2012 tarixində daxil olmuşdur

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

UOT № 81

TERMİNLƏRİN YARANMA PROSESİ VƏ BEYNƏLMİLƏL MAHİYYƏTİ

S.A.Məmmədli

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: sevdabsb@gmail.com

Açar sözlər: terminin təkmənalılığı, leksik vahid, elmi-texniki termin

Keywords: monosemantism of a term, lexical unit, scientific term

Ключевые слова: однозначность термина, лексическая единица, научно-технический термин

Termin dilçilik ədəbiyyatında çox müxtəlif, bəzən də qeyri-müəyyən mənalarda işlədilir. Terminlərə misal olaraq, elm, texnika, incəsənət terminlərini, ictimai-siyasi terminləri, sənaye və kənd təsərrüfatı terminlərini, bədən tərbiyəsi, idman, iqtisadi, məişət və qohumluq əlaqələrinə aid terminləri göstərmək olar. Dilçilərdən N.Kruşevski hətta dilin lüğət tərkibində “təbii terminlər” adlanan xüsusi bir qrupun da olduğunu qeyd etmişdir. O, təbii terminlər dedikdə gec dəyişən əşya adlarını (bitki və heyvan adlarını) nəzərdə tutmuşdur.

Bəs termin nədir? Terminə məxsus spesifik cəhətlər hansılardır?

Termin müstəqil mənaya malik sözdür. Hər hansı bir dildə bu və ya başqa bir məfhumu dürüst, dəqiq ifadə etmək üçün terminlərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Terminlər də adi sözlər kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olmasına baxmayaraq, ümumxalq ədəbi dilində işlənən adi sözlərdən bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Belə ki, termin adlanan sözün dildə müəyyən konkret mənası olur. Buna görə də terminlər xüsusilə elmdə, texnikada, diplomatiyada və s. daha çox lazım olur. Çox zaman terminin mahiyyəti haqqında danışarkən mənənin dəqiqliyi və dürüslüyü ön plana çəkilir. Termin qəti surətdə müəyyən olmuş mənaya malik sözdür. Odur ki, dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edən terminlər çoxmənalılığa deyil, təkmənalılığa doğru inkişaf edir. Lakin belə bir fikir bitkin deyildir. Çünki bəzi terminlər təxmini, qeyri-müəyyən mənaya malikdir. Eləcə də qəti şəkildə müəyyən olmuş mənaya malik bir sıra sözlər hələlik termin kimi qəbul olunmamışdır.

Terminin yaradılmasında və müəyyənləşdirilməsində iki cəhət vardır:

1. dil-quruluş cəhəti;
2. anlayış cəhəti (bu və ya digər elm, istehsalat və sənət sahəsinin anlayışlar sisteminin inkişafı ilə əlaqədar olan semantik cəhət).

Qeyd: Göstərilən hər iki cəhət bir-biri ilə bağlıdır.

Anlayışların dəqiq müəyyənləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə olmazsa, ayrı-ayrı sahələr üzrə terminləri əhatə edən terminoloji lüğətlərin çərçivəsi süni surətdə genişlənər və terminoloji işlə leksikoqrafiyanın (lüğətçiliyin) aspekti qarışdırılır.

Hər cür əsassız şeyi elm və texnikanın anlayışı hesab etmək olmaz. Eləcə də, anlayışları təmsil etməyən sözlərin o cümlədən, də köməkçi sözlərin termin adlandırılması düzgün deyildir.

Terminləri dildəki başqa sözlərdən fərqləndirən cəhətlər təkcə dilçi alimləri deyil, digər mütəxəssisləri də maraqlandırmışdır. Bununla belə dilçilərin və mütəxəssis terminoloqların terminə münasibəti bir-birindən fərqlənir. Dilçilər terminə əsl mənada bir söz kimi, dilin bir leksik vahidi kimi baxdıqları halda, mütəxəssis terminoloqları daha çox bu və ya digər anlayışın terminlə necə ifadə olunması məsələsi düşündürmüşdür. Məhz buna görə də dilçilər əsasən termin-sözün quruluşundan, digər mütəxəssislər isə terminə qoyulan tələblərdən bəhs etmişlər.

Əlbəttə, ümumi cəhətlərə əsaslanaraq terminlərlə dildəki əsas sözləri eyniləşdirmək də düzgün deyildir. Belə olduğu halda bəs bu fərqliliklər hansılardır?

Terminlər aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə başqa sözlərdən fərqlənir:

1. termin təkmənalılığa (monosemiyaya) daha çox meyillidir;
2. termin dəqiqdir, nominativ funksiya daşıyır. Emosionallığa, ekspressivliyə malik deyildir;
3. termin üslubi cəhətdən neytraldır;
4. termin terminologiyanın müəyyən sahəsində bir neçə dildə, hətta beynəlxalq miqyasda vahid şəkildə işləyə bilər;
5. termin sistemləşdirici xassəyə malikdir.

Dilin lüğət tərkibi, xüsusilə onun terminoloji qatı çox mütəhərrik və dəyişkəndir. Bu qat daim yeniləşir və təzə terminoloji vahidlər hesabına zənginləşir. Bu, cəmiyyətin, elm və texnikanın müxtəlif sahələrinin daim yeniləşməsi, həmin sahələrə aid yeni anlayış və məfhumların meydana çıxması ilə bağlıdır. Belə ki, elm, texnika və cəmiyyətin bütün sahələri durmadan inkişaf edir, onun yeni-yeni sahələri meydana çıxır və bununla əlaqədar olaraq yaranan bu anlayış və məfhumları adlandırmaq üçün dildə yeni terminlərin yaranması ehtiyacı doğur. Ona görə də bu yeni anlayışları ifadə etmək üçün dildə müxtəlif yollarla və üsullarla terminlər formalaşır.

Hər bir dildə yeni terminlər ilk növbədə dilin daxili imkanları və digər dillərdən hazır şəkildə alınan dil vahidlərinin köməyi ilə formalaşır. Hər iki mənbə əsasında yaranan terminlər dilin bu sahəyə olan ehtiyacının ödənilməsinə imkan verir. Bu baxımdan dilin lüğət tərkibinin terminoloji qatında baş verən dəyişmələr və yeniləşmə digər sahələrdəki yeniləşməyə uyğun gəlir və dildə termin yaradıcılığı da hər bir dilin özünəməxsus söz yaratma qanunlarına əsaslanır. Məlumdur ki, dünyanın bütün dillərinin hər birində özünəməxsus, spesifik sözyaratma modelləri və qanunauyğunluqları vardır və terminlər də məhz bu modellərə və qanunauyğunluqlara əsaslanaraq formalaşır.

Xüsusi ünsiyyət prosesində hər bir termin öz funksiyasını düzgün yerinə yetirməlidir. Bunu yoxlamaq üçün əsas meyar artıq sınaqdan keçirilmiş və dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmış terminlərdir. Yeni yaranan hər bir termin əlaqədar sistemin mövcud terminləri ilə tutuşdurulur və müqayisə edilir. Əgər həmin termin əlaqədar sistemin terminlərinin xüsusiyyətlərinə malikdirsə, o zaman sistemə daxil edilir. Elə buradan da ayrı-ayrı terminlərə, yaxud bütövlükdə terminoloji sistemə verilən tələblər meydana çıxır.

Milli və xarici alimlərin əsərlərində terminə verilən tələblər olduqca çoxdur. Həm də bu tələblər müxtəlif nöqtəyi-nəzərləri ifadə edir. Bununla belə, hər bir elmi-texniki terminin aşağıdakı tələbləri ödəməsi zəruridir:

1. termin dəqiq olmalı, nəzərdə tutulan anlayışın əsas mahiyyətini ifadə etməlidir;
2. termin qısa və aydın olmalıdır;
3. termin müəyyən sistemləşdirici rol oynamalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dəqiqlik əslində dildəki bütün sözlərə aiddir. Çünki ayrı-ayrı sözlərin dəqiqliyi fikrin və ümumiyyətlə, dilin dəqiqliyini təmin edir. Bununla belə, ümumi dildə müəyyən sözün qeyri-dəqiq işlədilməsi hallarına yol verilsə də, bu bir o qədər nöqsan sayılmır. Terminlərin arxasında isə əhəmiyyətli anlayışlar durur. Elm və texnikanın nailiyyətlərinin geniş kütlənin malı olması üçün ayrı-ayrı anlayışların dəqiq ifadə edilməsi lazım gəlir.

Bu və ya digər anlayışların tam dəqiqliklə ifadə edilməsi, adlandırılması termində həmin anlayışı bütün başqa anlayışlardan səhsiz olaraq ayırmağa imkan verən xarakterik cəhətlərin qeydə alınmasını nəzərdə tutur.

Elmi-texniki terminlər dəqiq olmaqla bərabər, həm də müstəqil tətbiq edilmək, yəni düzəltmə və mürəkkəb terminlərdə tərkib hissəsi kimi işlənmək üçün əlverişli olmalıdır. Hər bir termin adətən bir bütöv kimi qəbul olunur. Çünki termin müstəqil elmi-texniki anlayışı ifadə edir. Ona görə də terminin elementlərinin mənasının asanlıqla ayırd edilməsi zəruridir. Terminin ayrı-ayrı hissələrinin mənası bütövlükdə terminin mənası ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Müxtəlif terminlərin tərkib hissələrinin mənasının bütövlükdə onların məzmununa uyğun gəlməməsi halları bəzən diqqətsizlik nəticəsində baş verir. Belə ki, terminlər ilk dəfə yaradılarkən götür-qoy edilmir. Bəzən də, bu və ya digər terminin qeyri-dəqiqliyi müəyyən anlayışın anlayışlar sistemindəki yerinin düzgün müəyyənləşdirilməməsindən, artıq məlum olan əşyalar, proseslər, keyfiyyətlər və s. arasındakı obyektiv əlaqələrin kifayət qədər açılmamasından irəli gəlir.

Dünya dillərinin hər birində olduğu kimi, müqayisəyə cəlb etdiyimiz Azərbaycan və ingilis dillərində də termin yaradıcılığı ilk növbədə bu dillərin daxili qanunauyğunluqlarına və qrammatik quruluşuna əsaslanır və aparıcı mövqeyi bu üsul təşkil edir, yəni dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı üstün mövqedə dayanır. Bu isə, təbii ki, dilin öz elementlərinin dil daşıyıcılarına doğma olması, bu əsasda yaranan dil vahidlərinin daha anlaşıqlı və tez yadda qalan olması ilə bağlıdır. Yəni bütün dillərdə olduğu kimi, müqayisə etdiyimiz Azərbaycan və ingilis dillərində də terminoloji fondun zənginləşməsi və təkmilləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol bu dillərin öz lüğət tərkibi, özünəməxsus daxili imkanları əsasında termin yaradılmasıdır. Çünki başqa dillərdən termin alınarkən mənbə dillərin leksik vahidlərinə mənsub olan semantik xüsusiyyətləri və tələffüz qaydalarını da öyrənmək lazım gəlir və ya bu cür alınmaların morfoloji quruluşunu da mənimsəmək zəruriyyəti meydana çıxır. Lakin ana dilinin öz lüğət tərkibi əsasında termin yaratmaq üçün o dildə mövcud olan müxtəlif sözyaratma modellərinə əsaslanmaq kifayət edir. Bu baxımdan başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Bu səbəbdən də elm və texnikanın, müxtəlif sənət sahələrinin ayrı-ayrı istiqamətlərinə aid meydana gələn yeni anlayışların və məfhumların ifadə olunması üçün terminlər yaradılarkən ana dilinin özünəməxsus lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun mövcud daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək kifayətdir ki, terminologiyanın bu ehtiyacı ödənilsin. Yeni yaranan anlayış və məfhumları ifadə etmək üçün asan yolla gedərkən tez-tez alınmalara müraciət etmək, başqa dillərin leksik vahidlərini ana dilli lüğət tərkibinə daxil etmək heç də həmişə düzgün

olmur və çox halda müvəffəqiyyətsizliyə düçar olur. Çünki yuxarıda deyildiyi kimi, hər bir dilin daxili imkanları geniş olmaqla, yeni yaranan anlayışları ifadə etmək imkanına da malik olur. Sadəcə olaraq termin yaradıcılığında səbrli olmaq, dilin daxili imkanlarından bacarıqla istifadə etmək lazım gəlir.

“Azərbaycan dili ən qədim və zəngin dillərdən biridir. Bu dildə hələ yüz illərlə bundan əvvəl dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin zəngin inciləri yaradılmış, böyük elmi əsərlər yazılmışdır. Azərbaycan dili hər cür zorakı təsirə qarşı uzun əsrlər boyu ciddi mübarizə aparmış və həmişə qalib gəlmişdir. Bu dil ağır mübarizə şəraitində öz orijinallığını, öz qayda və qanunlarını mühafizə etmiş, daha da təkmilləşmiş, zənginləşmiş və xüsusi inkişaf yolu keçmişdir”. Azərbaycan xalq yazıçısı, görkəmli ictimai xadim M.İbrahimovun ana dilimizin geniş ifadə imkanları, işlənmə və istifadə mövqeyi haqqında hələ keçən əsrin 50-ci illərində söylədiyi bu fikirlər bu gün də maraq doğurur, dilimizin terminoloji qatında da onun hər cür ifadə imkanlarına malik olduğunu göstərir.

Azərbaycan dili haqqında deyilən belə fikirləri eyni şəkildə müqayisəyə cəlb etdiyimiz ingilis dili haqqında da demək mümkündür və hər iki dilin termin yaradıcılığı üçün hər cür imkana malik olduğunu söyləmək olar.

Lakin bütün hallarda terminoloji sahədə baş verən yeniləşmələri, burada yaranan yeni anlayış və məfhumları milli dil vahidləri ilə ifadə etmək, onları dilin daxili imkanları hesabına yaranmış dil vahidləri ilə adlandırmaq mümkün olmur. Ona görə də dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərinin də digər sahələri kimi terminoloji qatında da bir çox anlayışların adlandırılması alınma terminlərin köməyi ilə reallaşır. Təbii ki, bu dilçilik hadisəsi, yəni dildə alınma sözlər problemi dünya elminin, texnikasının bu sahədəki nailiyyətləri beynəlxalq, ümumbəşəri xarakter daşıyır və dillərarası əlaqələr nəticəsində özünü göstərir. Dünya xalqları, dünya elmi-texniki yenilikləri, müxtəlif ictimai və təbii sahələrdə əldə olunmuş elmi kəşflər bir-birindən təcrid olunmadığı, xalqların və millətlərin sıx əlaqələri şəklində meydana çıxdığı kimi, onların dil vahidləri ilə işarə olunması da bir-birindən kənarında mövcud ola bilməz. O da məlumdur ki, dünyada ancaq öz xalis sözlərindən ibarət saf dil yoxdur. Bütün dillər bir-birinə söz vermiş və başqasından söz almışdır. Bu proses indi də mövcud dillərdə davam edir.

Alınma terminlər dilin hərbi terminoloji qatında daha tez-tez müşahidə olunur. Çünki hərbi işi, hərbi sənaye komplekslərinin funksiyası və mahiyyəti, hərbi işinin xarakteri sırf beynəlmiləl səciyyə daşıyır və ona görə də bu sahədə alınma terminlərdən qaçmaq mümkün deyildir. Bütün terminoloji sahələrdə olduğu kimi, hərbi terminoloji qatda da milli dil vahidləri ilə paralel şəkildə alınma dil elementləri də işlədilir və onlar dildə müvazi şəkildə ünsiyyət prosesinə cəlb olunur.

Milli dillərin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı dilin ümumi sözyaratma qanunauyğunluqları əsasında özünü göstərir. Bu yolla ümumiyyətlə termin, o cümlədən hərbi termin yaradıcılığı semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsulu ilə reallaşır. Bunların içərisində morfoloji və sintaktik üsul aparıcı olsa da, kalka üsulu öz aktuallığı, məhsuldarlığı ilə seçilir.

Digər leksikoloji sahələrdən fərqli olaraq terminoloji sahədə beynəlmiləlləşmə, terminlərin beynəlmiləl mahiyyət kəsb etməsi də çox aktiv şəkildə meydana çıxır. Çünki dünyadakı elmi-texniki nailiyyətlər bəşəriyyətin ortaq, ümumi malı olmaqla daha tez yayılır və bir anlayış olaraq müxtəlif xalqların dillərində işlədilir. Ona görə də beynəlmiləl terminlər müasir dünya dillərinin leksik qatında xüsusi fond təşkil edir və kəmiyyət ba-

xımdan digər qrup sözlərdən çoxdur. Bu isə müxtəlif coğrafi ərazilərdə meydana çıxan yeni-yeni elmi-texniki nailiyyətlərin çox sürətlə yayılmasının nəticəsi kimi özünü göstərir.

Yeni yaranmış anlayış və məfhumları ifadə etmək üçün bəzən ayrı-ayrı dillərdə yeni leksik vahidlərin yaranması üçün vaxt kifayət etmir və həmin anlayışların optimal şəkildə ifadə olunması üçün hazır dil vahidlərindən – beynəlmiləl sözlərdən istifadə etmək məcburiyyəti meydana çıxır. Ona görə də müxtəlif elmi-texniki terminlər beynəlxalq miqyasda terminologiyanın müəyyən sahəsində vahid formada və mənada işlənir. Müxtəlif dillərdə elmi-texniki terminlərin eyni şəkildə işlədilməsi onların əhəmiyyətini və işləkliyini artırır. Terminlərin bu xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərin terminoloji sistemlərinin ayrı-ayrı sahələrinin unifikasiya edilməsi, yəni qaydaya salınması zərurəti meydana çıxır. Çünki bu və ya digər sahə mütəxəssisləri beynəlxalq ünsiyyət prosesində müəyyən çətinliklərlə, dil baryeri ilə üzləşirlər. Bu çətinliklərdən və dil maneələrindən biri də termin müxtəlifliyidir. Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində hələlik eyni şəkildə istifadə edilə biləcək ümumi, vahid bir elmi ünsiyyət vasitəsi olmadığından müxtəlif sahə mütəxəssisləri öz aralarında elmi ünsiyyət yaratmaq üçün ayrı-ayrı milli dillərin terminoloji vahidlərindən yəni beynəlmiləl terminlərdən istifadə etməyə məcburdurlar. Bu çətinliyin aradan qaldırılması üçün hazırda milli dillərdə mövcud olan sahə terminlərinin əlaqələndirilməsi, onların asan anlaşılacaq qarşılıqlarının tapılması üsulundan daha geniş şəkildə istifadə olunur.

Müxtəlif dillərdə elmi terminlərin fərqli olması, anlayışların milli dil elementləri ilə ifadə olunması mütəxəssislərin ünsiyyətini çətinləşdirirdiyi üçün beynəlmiləl terminlərin çoxaldılması, oxşar və eyni terminoloji vahidlərə tez-tez müraciət olunması ehtiyacı yaradır. Terminlərdəki uyğunsuzluqların aradan qaldırılması üçün mütəxəssislər beynəlxalq miqyasda terminoloji iş aparmaq məcburiyyətində qalırlar. Beynəlxalq terminoloji iş aparılması bir neçə mərhələdən ibarət olur: öncə fərqli milli dillərin terminoloji sistemi öyrənilir, təhlil və tədqiq edilir, nizama salınır. Sonra isə milli dillərdəki terminlərin oxşar və fərqli cəhətlərə malik olduğu müəyyənləşdirilir. Müxtəlif dillərdəki terminoloji vahidlər arasındakı fərqli cəhətlər aşkar edildikdən sonra ümumi nəticələr uyğunlaşdırılır. Bu zaman, təbii ki, eyni olmayan milli dillərin terminologiyası sahəsindəki fərqli cəhətlərin aradan qaldırılması böyük zəhmət və əməli iş tələb edir. Buna baxmayaraq, bu sahədə aparılan işlər çox vaxt müsbət nəticə verir. Çünki ayrı-ayrı dillərdə terminlərin fonetik səs qabığı, yazılışı və mənasının bir-birinə uyğun gəlməsi çox əlverişli olur. Müxtəlif dillərdə bu şəkildə oxşar işlədilən terminlərdən istifadə asanlaşır və mütəxəssislərin ünsiyyəti də əlverişli hala gəlir.

Terminoloji sahədə aparılan bu cür səmərəli uyğunlaşdırma və normallaşdırma işləri müxtəlif dillərdə beynəlmiləl terminlərin yaranması üçün münbit zəmin hazırlayır və dillərin bir-birinə yaxınlaşmasını, dillərarası əlaqələrin möhkəmlənməsini asanlaşdırır. Bu baxımdan dilçilikdə beynəlmiləl leksik vahid və beynəlmiləl terminlərə olan fərqli münasibətlərə də diqqət yetirmək vacibdir.

Beynəlmiləl terminlərin mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri haqqında dilçilikdə müxtəlif mövqe özünü göstərir və onun spesifik xüsusiyyətləri haqqında bir-birindən fərqli mülahizələr söylənilir. Lakin nə qədər müxtəlif fikir və mülahizələrin olmasına baxmayaraq, əksər mütəxəssislər cəmiyyətin inkişafında beynəlmiləl terminlərin rolunu müsbət qiymətləndirir və bu cür dil vahidlərinin elmi-texniki tərəqqinin inkişaf sürətinin artmasına yardım etdiyini, müxtəlif dillərdə danışan sahə araşdırıcıları arasında ünsiyyət prosesinin asanlaşmasına kömək etdiyini göstərir.

Beynəlmiləl terminlərin mahiyyəti haqqında isə əsas və aparıcı fikir odur ki, eyni səs cildinə və eyni semantik yükə malik olan bu və digər sahə terminoloji vahidi müxtəlif sistemli, üç-beş dildə eyni formada və eyni mənada işlədilərsə, onlar beynəlmiləl termin səciyyəsi kəsb edir və bu cür terminlərdən istifadəni asanlaşdırır. Ayrı-ayrı dillərdə bu tipli terminlərin sayı artdıqca o sahə mütəxəssislərinin bir-biri ilə ünsiyyəti asanlaşır və müxtəlif elm-texnika sahəsində meydana çıxan yeni informasiyanın yayılma tezliyi sürətlənir.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya dillərinin əksəriyyətində beynəlmiləl terminoloji leksik vahidlər dilin ümumi leksik tərkibinin müəyyən hissəsini təşkil edir və bu, əsasən, tarixi zəruriyyətə, dilin ehtiyacına əsaslanır.

Dillərin qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində yaranan beynəlmiləl terminlər cəmiyyətdə baş verən müxtəlif tarixi proseslərlə bağlı olmuşdur. Cəmiyyətdəki bu tarixi hadisə və proseslər, təbii ki, dildə də bu və ya digər şəkildə öz izlərini qoymuşdur. Sonralar müharibələr, ticarət və din terminologiyasının ən uzaq regionlarda da sabitləşməsində güclü amilə çevrildi. Əvvəlcə müharibələr, din və ticarət sayəsində dillərarası əlaqənin ilk addımları atıldı və bunun nəticəsində müxtəlif dillərdə alınma sözlərin meydana gəlməsi, sözlərin bir dildən digərinə keçməsi və antik dövrdə beynəlmiləl sözlərin formalaşması başladı. Deməli, dillərdə beynəlmiləl terminlərin yaranması prosesi tarixin qədim qatlarına gedib çıxır.

Müxtəlif tarixi şərait və hadisələr ayrı-ayrı dillərdə beynəlmiləl terminlərin yaranmasında xüsusi rol oynamış və bu proses bu gün daha sürətlə davam etməklə, dillərarası əlaqələrin nəticəsi kimi özünü göstərməklə cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir edir. Lakin, bəzi hallarda ciddi ehtiyac olmadan da bu tipli terminlər dildə işlədilir və lazımsız olaraq alınan belə terminlər dilin saflığına, milli özünəməxsusluğuna xələl gətirir.

Deməli, terminologiya sahəsində beynəlmiləl leksik vahidlərin çoxluğu müsbət dil hadisəsi olduğu kimi, yersiz işlədilən, lazımsız yerə dilin terminoloji qatına daxil edilən başqa dil vahidlərinin alınması da dilin milli orijinallığına xələl gətirən, dili lazımsız alınmalarla korlayan bir proses kimi də qiymətləndirilməlidir və bu zaman sözlərin alınması prosesi mütəxəssislərdən həmişə ehtiyatlı olmağı tələb edir.

Başqa sözlərdən fərqli olaraq, elmi-texniki terminlər bir neçə dildə, hətta beynəlxalq miqyasda terminologiyasının müəyyən sahəsində vahid şəkildə işlənə bilər. Məsələn, “vitamin” terminini götürək. Bu termin hal-hazırda azərbaycan, rus, türkmən, özbək, tatar, fransız, ingilis, italyan, alman, ispan və s. dillərdə çox az dəyişikliklə işlənməkdədir. Eləcə də “relyef” terminindən dünyanın əksər dillərindəki coğrafiya terminologiyasında eyni mənanın istifadəsi üçün işlədilir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, termin vəzifəsi daşıyan dil işarəsi əsasən təkmənalı, funksiyası cəhətdən məhdud, üslubi cəhətdən neytral və dəqiq olmaqla bir neçə dildə vahid şəkildə işlənə bilər.

Beləliklə, terminə həm dilçilik anlayışı, həm də ümumi anlayış kimi aşağıdakı şəkildə tərif vermək mümkündür.

Termin: elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, daha çox meyl göstərən, üslubi cəhətdən neytral olan, bir neçə dildə vahid şəkildə işlənə bilən söz və ya söz birləşməsidir.

Ədəbiyyat

1. V.Adilov. Terminologiya məsələləri. Bakı, 1990
2. S.Xəlilova. İnternasional terminlər. Bakı, 1991
3. N.Məmmədli. Alınma terminlər. Bakı, 1997
4. А.А.Реформатский. Что такое термин и терминология. М., 1961
5. В.В.Виноградов. Вступительное слово на всесоюзном терминологическом совещании, М., 1961

**PROCESS OF TERM CREATION
AND ITS INTERNATIONAL SIGNIFICANCE**

S.A.Mammadli

SUMMARY

Term creation in Azeri and English, as in every other language, is mainly based on internal regularity and grammatical structure of these languages. In other words, term creation stands in a superior position in the system of internal means of the language.

The best way to enrich and improve the terminological fund is an introduction of new terms based on the dictionary contents of the language.

As a consequence of historical necessity, international terminological lexical units form a certain part of the general lexical composition in many languages. So the specific characteristics of the terms are the following:

- 1) laconicism;
- 2) ability to create new words;
- 3) lack of emotionality;
- 4) lack of corresponding synonyms;
- 5) lack of figurativeness;
- 6) lack of polysemanticism.

Finally, term in all languages of the world, as well as in Azerbaijani and English, is a word or a word-combination, which expresses notion in miscellaneous branches of sciences and technology, also precisely formulated with logical point of view and which can be used on various languages.

**ПРОЦЕСС ОБРАЗОВАНИЯ ТЕРМИНОВ
И ИХ ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ**

С.А.Мамедли

РЕЗЮМЕ

На азербайджанском и английском языках, как и на всех остальных языках мира, терминоведение основывается в первую очередь на закономерностях и грамматической структуре этих языков. То есть, в основе внутренних возможностей языка главное место занимает формирование терминов.

Самый благоприятный путь обогащения и усовершенствования терминологии

гического фонда – это создание терминов на основе конкретных возможностей и словарного содержания языка.

Как следствие исторической необходимости, во многих языках мира интернациональные терминологические лексические единицы составляют определенную часть общего лексического состава языка.

Итак, основные характерные особенности терминов следующие:

- 1) компактность;
- 2) способность создавать новые слова;
- 3) отсутствие эмоциональности;
- 4) отсутствие соответствующих синонимов;
- 5) отсутствие переносного смысла;
- 6) отсутствие многозначности.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin “Xarici Dillər və Tərcümə” kafedrasının 21 yanvar 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 5)

Məqalə redaksiyaya 15 fevral 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 80

ALMAN DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ VASİTƏ VƏ MODELLƏRİ

S.Ə.Allahverdiyeva

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-mail: allahverdiyeva.sevinc@mail.ru

Açar sözlər: morfoloji sözdüzəltmə, leksik şəkilçilər, alınma sözlər

Keywords: morphological word-formation, suffixation, borrowings

Ключевые слова: морфологическое словообразование, суффиксация, заимствования

Dilin söz yaradıcılığı sistemi həmin dilin tarixi inkişafı ərzində onun daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq dəyişikliklərə məruz qalır. Bu inkişaf prosesində dilin lüğət tərkibindən müəyyən miqdar köhnəlmiş sözlər çıxır, bir sıra söz və ifadələrin mənası dəyişir, lakin dilin lüğət tərkibinə bu sözlərdən qat-qat artıq yeni söz və ifadələr daxil olur və onu zənginləşdirir. Belə zənginləşmənin mənbə və üsullarını, model və vasitələrini tədqiq edib öyrənməyin dilçilik nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyəti çox böyükdür.

Söz yaradıcılığının modelləri dedikdə elə nümunə, sxem və struktur tipləri nəzərdə tutulur ki, onların köməkliyi ilə dildə sözlər yaradılmışdır və yaxud yaradıla bilər. Söz yaradıcılığının vasitələrinə gəldikdə isə bunlar sözdüzəldici şəkilçilərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin mənsub olduğu dil ailələri nəzərə alınarsa, bu şəkilçilər həm ön, həm iç, həm də son şəkilçilər ola bilər.

Dilin lüğət tərkibinin sözdüzəltmə vasitəsilə zənginləşdirilməsi hər bir dil üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan alman dilinin özünəməxsus sözdüzəldici modelləri ilə yeni sözlərin yaradılması lüğət tərkibinin zənginləşməsində aparıcı rol oynayır.

Alman dilində “sözdüzəltmə” termini iki mənada işlədilir:

1. Düzəltmə, mürəkkəb, sözlərin yanaşı bitməsi və qısaltmalarla yeni sözlərin yaradılması;

2. Sözdüzəltmənin öyrənilməsi.

Sözdüzəltmənin öyrənilməsi dilçiliyin xüsusi bir qoludur. Müəyyən dərəcədə o həm də sözlərin dəyişməsi ilə bağlıdır, ona görə də ona morfolojiyanın çərçivəsində də baxılır. Sözdüzəltmə sözün mənasından ayrılmadığı üçün, leksikologiyanın mühüm tərkib hissəsi kimi sözün öyrənilməsi bəhsində araşdırılır.

Sözdüzəltmənin öyrənilməsi sözdüzəldici üsul, vasitə və qaydaların inkişafı ilə bağlı problemləri əhatə edir.

Sözdüzəldici üsullar vasitəsilə dildə yeni sözlər yaranır. Sözdüzəldici üsullar bir sıra sözdüzəldici modelləri əhatə edir ki, onların vasitəsilə də sözlər düzəlir. Məsələn, alman dilində sözdüzəldici üsullardan mürəkkəb sözdüzəltməni (Zusammensetzung), nitq hissəsi kimi isə ismi götürək. Bu halda sözdüzəldici modellər aşağıdakılar ola bilər:

1) İsim +isim	Fenster/brett
İnvariantı: isim + birləşdirici element + isim	Freiheit/s/kampf
2) sifət + isim	Hoch/land
3) say + isim	Zwie/kampf
4) önlük + isim	Mit/mensch

Müasir alman dilində söz yaradıcılığının üsulları bunlardır: mürəkkəb sözlərin düzəldilməsi, affiksəl sözdüzəltmə (prefiksləşmə və suffiksləşmə), sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi, qısaltmalar və təqlidi sözlər. Bu üsulların istifadə dərəcəsi eyni deyildir. Yəni mürəkkəb və affiksəl sözdüzəltmə dilin lüğət tərkibini daima inkişaf etdirdiyi halda, təqlidi sözlər az məhsuldardır.

V.V.Vinoqradov rus dilində sözdüzəldici üsulların xüsusi təsnifatını tərtib etmişdir və bu təsnifat alman dili söz yaradıcılığı aspektinə də aid edilir.

a) morfoloji sözdüzəldici üsulla – fonetik-morfoloji, suffiksəl, prefiksəl və qatışıq (suffiksəl-prefiksəl) tiplər aiddir.

b) sintaktik – morfoloji üsul mürəkkəb sözlərin düzəldilməsinə xidmət edir.

c) morfoloji – sintaktik üsul isə sözlərin bir qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməsinə əhatə edir.

Sözdüzəldici vasitələr isə alman dilində sözdüzəldici (leksik) morfemlərdən: prefikslərdən və suffikslərdən, həmçinin kökün fonetik dəyişməsi – saıtlərin dəyişməsindən (Ablaut), kökdəki saıtın yumşaldılmasından (Umlaut), sınımadan və səslərin yerini dəyişməsindən ibarətdir.

Alman dilində morfoloji sözdüzəltmə üsulu məhsuldar hesab olunur. Morfoloji yolla sözlərin düzəldilməsi zamanı affikslərdən istifadə edilir. Affikslər dedikdə son şəkilçilərlə yanaşı, flektiv dillər üçün xarakterik olan ön şəkilçilər də nəzərdə tutulur.

Suffiksləşmə alman dilində çox geniş yayılmışdır. Hər bir sözdüzəldici suffiks hər şeydən əvvəl sözün bu və ya digər nitq kateqoriyasına mənsubluğunu bildirir. Suffikslərin köməyi ilə fel əsaslarından isimlər, məsələn: der Arbeiter ~ arbeiten, die Erzählung ~ erzählen; sifətlərdən isimlər, məsələn: die Freiheit ~ frei, die Eigenschaft ~ eigen; isimlərdən, sifətlərdən, əvəzlilərdən fellər, məsələn: laut-ieren ~ das Laut, klug-eln ~ klug, du-zen ~ du; isimlərdən sifətlər, məsələn: weib-lich ~ das Weib, berg-ig ~ der Berg; zərflərdən sifətlər, məsələn: dort-ig ~ dort; fellərdən sifətlər, məsələn: belieb-ig ~ beliebt. Çox zaman eyni nitq hissəsinin əsasında affikslərin köməkliyi ilə yeni sözlər yaranır, məsələn: der Gärtner ~ der Garten, die Zeit-ung ~ die Zeit, läch-eln ~ lachen, röt-lich ~ rot və s. Suffikslərin sözlərin bu və ya digər nitq hissəsinə mənsubluğunu bildirmə xüsusiyyətilə əlaqədar olaraq suffikslərin morfoloji təsnifatı daha çox işlənmiş və praktik cəhətdən əsaslandırılmışdır. Bu baxımdan suffikslər nitq hissələrinə müvafiq olaraq isim, sifət, say, fel və zərf düzəldən suffikslərə bölünürlər.

Suffikslərin semantik xarakteristikası onların morfoloji təsnifatı ilə sıx bağlıdır, çünki verilmiş nitq hissəsinin ümumi daxili kateqoriyasında suffiksləri sözləri şərtləndirən üsullara bölürlər. İsim kateqoriyası daxilində geniş mənada konkretlik bildirən suffikslər aşağıdakı kateqoriyalara bölünür: şəxs bildirənlər: -er, -ling; mücərrəd anlayış bildirənlər: -ung, -heit; topluluq bildirənlər: -schaft, -tum və s. Sifət kateqoriyasında suffikslərin köməkliyi ilə bu kateqoriyalar ifadə edilir: dar mənada keyfiyyətlik: -lich, maddə, cisim: -en, oxşarlıq: -lich və s. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi suffikslər verilmiş nitq hissəsi üçün

S.Ə.Allahverdiyeva

xarakterik olan mənadan başqa digər mənani ifadə etmirlər, məsələn, sifət suffiksləri: -ig, fel suffiksi -ier və başqaları. Dortig, flüssig, langweilig və s. sifətlərinin semantik motivləşməsi kökün mənasından savayı sifət kateqoriyasına xas ümumi əlamət mənasını bildirməsinə səbəb olur, fəllər də yalnız prosesin mənasını ifadə edirlər: stolzieren, buchstabieren və s. Elə də ola bilər ki, müəyyən halda suffiks heç bir xüsusi semantik çalara malik olmur (verilmiş nitq hissəsinin ümumi mənasından başqa), digər halda isə sözə ayrıca bir mənə verir. Məsələn, -isch suffiksi städtisch, irdisch, europäisch, elektrisch sifətlərində mövcudluğuna görə neytraldır, lakin weibisch, kindisch sifətlərinə mənfi çalar verir.

Suffiksəl sözdüzəltmənin ümumi semantik təhlili göstərir ki, onları semantik vahidlər kimi nəzərdən keçirtmək lazımdır. Dilin elə vahidləri var ki, onların mənası məlum semantik şərtliliklə dil ənənəsi ilə müəyyən edilir. Bu mənə müəyyən müddət ərzində dəyişə bilər. Şəkilçili söz özünəməxsus mənə strukturu qazanır və bu mənə heç də həmişə istinad sözün mənə strukturu ilə üst-üstə düşür. Məsələn, isimdən düzəldilmiş nötiq sifətinin mənası die Not ismindən motivləşmir, bəzən düzəldilmiş sözlə əsas söz arasında tamamilə semantik uyğunsuzluq yaranır: häßlich və Haß, höflich və Hof, və s.

Suffikslərin mənşəyini müəyyənləşdirmək çox çətindir. Linqvistik ədəbiyyatda belə bir fikir formalaşmışdır ki, hər bir affiksin, bu səbəbdən də suffiksin mənşəyi müstəqil leksik vahid olan sözə gedib çıxır. Alman dilinin tarixi tədqiqi belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, bir sıra suffikslər müstəqil leksik vahidlərdən yaranmışdır: -heit, -schaft, -lich, -tel, və s. Alman dilində yaxın və uzaq alınmalara aid suffikslər aparıcı rol oynayır. Yaxın dövrün alınmalarına isim düzəldən suffikslər -er, -ei, fel düzəldənlər -ier, uzaq dövrün alınmalarına -ist, -ent və s. daxildir.

Müasir alman dilində qeyd olunan bütün suffikslər yeni sözlərin yaradılmasına xidmət etmir. Ona görə də onları dildə öz funksiyalarını yerinə yetirmə baxımından məhsuldar və qeyri-məhsuldar suffikslərə ayırmaq lazımdır. Məhsuldar suffikslərə isim, sifət, və fel düzəldən suffikslərin əksəriyyətini aid etmək olar.

İsim düzəldən məhsuldar suffikslərə -er/-ler/, -ner, -aner/ -enser, -ling, -in, -ing, -ei/-erei, -heit, -keit/-igkeit, -schaft, -tum, -chen, -lein və s. aiddir.

Bu suffikslər bir neçə semantik qrupa –şəxs, mücərrədlik, topluluq, kiçiltmə bildirən suffikslər qrupuna bölünə bilərlər. İsim düzəldən suffikslərin bu bölgüsü, olduqca ümumi xarakterə malikdir, çünki eyni şəkilçi özünün köməkliyi ilə yaranmış ismi müxtəlif semantik qruplara daxil edirlər.

Sifət düzəldən şəkilçilər: -ig/-selig, -isch, -en/-ern, -lich, bar, -haft/-haftig, -sam. Bunların hamısı məhsuldardır, fel düzəldənlər: -ier, -z, -ig, -er, -el, -s, -tsch, -ch (duzen, ihrzen, klappern, horchen); zərf düzəldənlər: -s, -ens, -lings, -wärts, -lich, -sam və s. (bereits, mindestens, folglich, gleichsam).

Prefikləşmə söz yaradıcılığının bir üsulu kimi suffiksəl sözdüzəltmədən onunla fərqlənir ki, prefikslər nitq hissələrinin qrammatik kateqoriyalarının morfoloji göstəriciləri kimi çıxış etmirlər. Düzdür, ad düzəldən deprefikslərin və başqa feli prefikslərin köməyi ilə sözün bir nitq hissəsindən başqasına keçmə imkanı reallaşa bilər, lakin həmin prefikslər elə eyni nitq hissəsinin tərkibində yeni sözlərin yaranmasına xidmət edir.

Prefikslər nitq hissələrinin morfoloji göstəriciləri olmadığından, əsas sözün xarakterinə əsaslanaraq onları iki kateqoriyaya bölürlər: ad və fel düzəldən prefikslər.

Bütün düzəltmə sözlər, həmçinin prefiksəl sözdüzəltmədə, müəyyən qədər semantik şərtliliyə malikdirlər. Onların mənası həm yaranmış sözün, həm də prefiksin mə-

S.Ə.Allahverdiyeva

nası ilə əsaslandırılır. Suffikslərdən fərqli olaraq prefikslər, adətən, müvafiq predmet və hadisənin düzəldilmiş sözdə mənasını konkretləşdirən əlamətini bildirir. Məsələn, ad düzəldən ur- prefiksi qədimliyi, ilkin başlanğıcı bildirir, bununla belə ön şəkilçili söz əsas sözdən fərqli olaraq, daha dar kateqoriyanı bildirir. Urwald və Wald, Urmensch və Mensch. Prefikslər də suffikslər kimi yaranmış sözlərdən daha aydın ifadə edilmiş mücərrəd-ümumiləşdirilmiş mənaya malikdirlər. Onlar həm sözlərin çoxmənalılığı və omonimliyi, həm də sinonimliyi üçün əlverişli şərait yaradır.

Mənşəyinə görə önşəkilçilər əsil alman dilinin öz şəkilçilərinə və alınmalara bölünürlər. Un- və miß- ön şəkilçiləri mənfi əlamət (das Unglück, der Unsinn, die Unruhe); ur- prefiksi qədimliyi (das Urbild, der Urtext); erz- dini terminologiyada yüksək rütbə (Erzbischof, Erzengel); anti- “ziddiyyət” və neo- “yeni” (alınma prefikslər) mənalarını ifadə edirlər. Feli prefikslərə bunlar aiddir: miß-, zer-, er-, be-, ent-, emp-, ge-, ver-.

Beləliklə, prefiksəl sözdüzəltmə üçün əsasən düzəldilmiş sözdə istinad edilən sözün qrammatik paradıqmasını saxlamaq xarakterikdir. Ona görə də onlar nitq hissələrinin morfoloji göstəriciləri deyillər, əsas sözün xarakterinə əsaslanırlar.

Nəticə

1. Sözdüzəltmə vasitəsilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinin hər bir dil üçün böyük əhəmiyyəti var.
2. Sözdüzəltmə dilçiliyin xüsusi bir qolu olduğundan, müəyyən dərəcədə sözlərin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq morfologiyanın çərçivəsində, həmçinin sözdüzəltmə sözün mənasından ayrılmadığı üçün leksikologiyanın mühüm tərkib hissəsi kimi sözün öyrənilməsi bəhsində araşdırılır.
3. Müasir alman dilində suffiksləşmə və prefiksləşmə söz yaradıcılığının əsas üsulları kimi daha çox məhsuldardır.
4. Suffiksəl sözdüzəltmənin ümumi semantik təhlili göstərir ki, onları semantik vahidlər kimi nəzərdən keçirtmək lazımdır.
5. Prefiksləşmə də sözlərin bir-birinə bitişməsi yolu ilə yaradılması kimi alman dilində çox qədim, lakin məhsuldar və müasir dilin əsas söz yaradıcı üsullarındandır. Göstərilən üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sözdüzəldici morfemlər kökün əvvəlinə bitişir, sözün leksik mənasını dəyişir, amma bir çox hallarda sözün bu və ya digər sinfə aidiyyətinə təsir göstərmir. Bu baxımdan prefiksləri mürəkkəb sözlərin birinci komponenti ilə müqayisə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig, 1969
2. Henzen W. Deutsche Wortbildung. Tübingen, 1965
3. Iskos A., Lenkova A. Deutsche Lexikologie. Leningrad, 1963
4. Lewkowskaja A. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Moskau, 1968
5. Moskalskaja O.J. Deutsche Sprachgeschichte. Moskau, 1977
6. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. Сб. «Вопросы теории и истории языка». М., 1952

MEANS AND MODELS OF WORD FORMATION IN GERMAN

S.A.Allahverdiyeva

SUMMARY

The system of word formation is subject to changes in the course of historical development of the language. Some part of outdated words go out of use, while the others get their meanings changed. At the same time, new words and expressions are entering the vocabulary, enlarging and enriching it constantly. From the linguistics point of view, the study of sources and principles of this enrichment using various models and methods is highly important. This article treats the models and methods of word formation in German.

МЕТОДЫ И МОДЕЛИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

С.А.Аллахвердиева

РЕЗЮМЕ

В период исторического развития самого языка система словообразования языка подвергается изменениям, подчиняясь внутренним законам его развития. Во время процесса развития, из словарного состава языка удаляется определенное количество устаревших слов и меняется значение некоторых слов и словосочетаний. В тоже время, в словарный состав языка внедряется еще больше слов и словосочетаний, обогащая тем самым сам язык. С точки зрения языковедения, изучение источников и принципов такого обогащения посредством исследования разных моделей и методов имеет огромное значение. В данной статье исследуются модели и методы словообразования в немецком языке.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin "Pedaqoji və Tərcümə" fakültəsinin "Xarici Dillər və Tərcümə" kafedrasının 19 may 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 09)

Məqalə redaksiyaya 1 iyun 2012 tarixində daxil olmuşdur

**SEMANTİK ÜSULLA YARANAN
İCTİMAİ-SİYASİ TERMİNLƏR**

N.T.Bərxudarova

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, K.Rəhimov küçəsi 13

e-mail: nt_barxudarova@yahoo.com

Açar sözlər: alınma termin, beynəlmiləl söz, beynəlmiləl termin, resipient dil, orijinalın dili, obyekt dili, morfem

Keywords: borrowed term, international word, international term, recipient language, source language, object language, morpheme

Ключевые слова: заимствованный термин, международное слово, международный термин, язык-реципиент, язык оригинала, язык объекта, морфема

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin bir yolu dildə işlənən sözlərin mənasında baş verən dəyişmələrlə bağlıdır. Sözlün mənacə dəyişməsinin iki növü fərqləndirilir: 1) sözlün mənacə tamamilə dəyişməsi; 2) mövcud sözlün əsas mənası qalması ilə yeni məna qazanması.

Semantik üsulla söz yaradıcılığı dildə kəmiyyət dəyişmələri deyil, keyfiyyət dəyişmələri hesabına gerçəkləşir. Dil vahidləri - sözlər səs cildlərini saxlamaqla müxtəlif mənalar ifadə edir və beləliklə, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirirlər. Bu proses müasir dilin terminoloji qatında özünü daha çox göstərir.

Semantik yolla yeni terminin yaranması müxtəlif dillərin sahə terminologiyalarında, o cümlədən Azərbaycan və ingilis dillərinin ictimai-siyasi terminologiyasında geniş yayılmışdır. Anlayışların yaxınlığı əsasında və əlamətin oxşarlığına görə adın köçürülməsinə çox rast gəlinir.

Predmet və hadisələr arasındakı məkan, material, məlumat, hərəkət, hərəkətin nəticəsi kimi əlaqələr vardır. Bu əlaqələr yeni anlayışın ümumişlək sözlün köməyiylə adlandırılmasında mühüm rol oynayır. Semantik üsulla yaranan yeni termin, təbii ki, yeni anlayışı ifadə edir, onu adlandırır. «Yəni meydana çıxmış yeni anlayışın əşyalar arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmasıyla sözlərin mənası genişlənir, onlar terminoloji mahiyyət kəsb edirlər. Deməli, semantik üsulda yeni anlayış yalnız mövcud sözlərlə ifadə edilir, terminin, sözlün məna yükü artır» (1,69).

Semantik üsulla termin yaradıcılığından bəhs edərkən, nəzəri əsərlərdə (məsələn, S.A.Sadiqova) ümumişlək sözlərin yeni məna kəsb edərək terminləşməsində iki aparıcı xüsusiyyət göstərilir: 1) ümumişlək sözlün semantikasi genişlənir və bu söz termin səciyyəsi qazanır; belə termin-sözlər müasir Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində müəyyən kəmiyyət göstəricilərinə malik olur və terminologiyada bu proses davam edir; 2) müxtəlif terminoloji sahələrə və ya dar işləklilik keyfiyyətinə malik olan termin səciyyəli sözlər başqa sahədə müəyyən anlayışı ifadə etməyə yönəlir və yeni bir sahənin terminoloji sistemində daxil olur (2).

Real gerçəklikdə əşyalar, predmetlər, obyektlər çoxdur və onlar adlandırılmışlar.

Əşya və predmetlər arasında müəyyən əlaqələr vardır. Onlar bir-birinə formaca oxşar ola bildiyi kimi, predmet, məkan, zaman və s. əlaqələrlə də bağlanırlar. Predmetlərin assosiativ olaraq bir-birinə bənzədilməsi onları eyniləşdirmir, onların mahiyyətindəki fərqləri aradan qaldırmır. Lakin oxşarlıq, assosiativ bənzətmə müxtəlif olan predmet və obyektlərin eyni sözlərlə adlandırılmasına səbəb olur. Nəticədə ümumişlək söz yeni ictimai-siyasi məna kəsb edir. Bu hadisə termin yaradıcılığında daha çox baş verir. Semantik üsul adı söz yaradıcılığında fərqli olaraq termin yaradıcılığında məhsuldarlığı ilə seçilir. Bunun səbəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olan ümumişlək sözlərin terminləşməsidir.

Termin yaradıcılığında dilin öz potensial imkanlarından da geniş istifadə olunur. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminologiyada yeni terminin əmələ gəlməsində sözün semantik strukturunda dəyişmələr də mühüm rol oynayır. Bəzi hallarda sözün semantikasi genişlənilir, digər hallarda semantik konversiya və semantik sıxılma baş verir. Termin yaradıcılığı sistemi çox mürəkkəb orqanizmdir. Bu orqanizm elmi dilin yaranıb inkişaf etdiyi dövrdə cıllanaraq formalaşmışdır. Formal komponentlərlə (terminləşmə vasitələri) yanaşı, bura törədici əsasın semantik strukturu ilə sıx bağlı olan məna elementləri də daxildir (3, 121).

İngilis və Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminologiyada coin - sikkə, client - müştəri, benefit - fayda, bill - hesab, bonus - mükafat, balance - qalıq, allowance - güzəşt, accumulation - yığım, account - hesab, abundance - bolluq, category - dərəcə, crash - iflas, corvee - biyar, crisis - böhran, damage - zərər, ziyan, work - iş, debt - borc, demand - tələb, base - baza, farm - ferma, fashion - moda və s. Belə sözlər ictimai-siyasi terminoloji sisteminin yarandığı ilk dövrlərdə dilin ümumişlək leksik qatından götürülmüş və əlavə terminoloji semantika qazanaraq terminə çevrilmişdir.

Başqa elm sahələri kimi, ictimai-siyasi sahənin də özünəməxsus anlayışları vardır. Bu anlayışların müvafiq terminlərlə ifadə olunması, bir-birindən fərqləndirilməsi zəruridir. İctimai-siyasi həyatda baş verən hadisə və prosesləri dürüst bilmək onların adlarını-terminləri də eyni dərəcədə dəqiq bilməyi tələb edir. Məhz ona görə də ictimai-siyasi sahənin terminlərinin yerli-yerində, düzgün işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məsələn,

Bazar. 1. İ. Alış-veriş yeri. 2. Açıq yerdə yaxud bina içərisində düzəldilən böyük mövsüm ticarəti. 3. İqtis. Əmtəə dövriyyəsi sahəsi zonası. 4. Alver, alış-veriş, alqı-satqı. 5. Məc. Səs-küy, qalmaqal olan yer. 6. Keçmişdə quzuçu və buzovçuların həftədə bir dəfə bazar günləri məhsul şəklində aldıkları muzd. 7. Həftənin şənbə günündən sonra gələn gün.

Puldan istifadənin başlanmasına qədər adamlar əllərində olan məhsulu, əşyanı ehtiyacları olduğu başqa mallarla mübadilə etmişlər, yəni dəyişmişlər. Mübadilədə bu və ya digər məhsulun bir-birinin ekvivalenti kimi götürülməsi qarşılıqlı razılaşma əsasında getmişdir. Malların belə mübadilə olunduğu yer bazar adlandırılmışdır. Mübadilə işləri xüsusi yerdə aparılmışdır. Pulun meydana çıxmasının ilk dövrlərində həm malı pula satma, həm də malı başqa mala dəyişmədən istifadə olunmuşdur. Bu işlər də **bazar** adlanan yerdə həyata keçirilmişdir. Bazar anlayışına ümumişlək söz kimi yanaşsaq, o alıcılarla satıcıların görüşdükləri, alıcı və satıcı arasında pul və əmtəə çevrilişi prosesinin getdiyi məkan nəzərdə tutulur.

Tədrisən pulun tədavül funksiyası güclənmiş və bazar alqı-satqı, alış-veriş yerinə çevrilmişdir. Deməli, bazar malların mübadilə və alınıb satıldığı yerin adını bildirmiş, cəmiyyət inkişaf etdikcə bazar sözünün semantikasi genişlənməmişdir. Hazırda bazar həm

malların alış-veriş yeri mənasında, həm də termin anlamında istifadə olunur.

İctimai-siyasi terminologiyada **bazar** termini iki mənada işlədilir: 1) aktivlərin (məhsulların) alqı-satqısı üzrə mübadilə sferasında sosial iqtisadi münasibətlərin məcmusu; 2) Məhsulların alqı-satqısı üzrə mübadilə prosesinin həyata keçirildiyi fiziki məkan, institut.

Müasir ingilis dilində **bazar** sözünün qarşılığı «**market**» sözüdür. Bu sözün «qiymət, ölçü» və «qiymətləndirmək» mənası verən «**mark**» sözündən düzəlməsi şübhə doğurmur. Lakin müasir ingilis dilinin sözdüzəldici şəkilçi inventarında isimdən isim və ya feldən fel düzəldən **-et** şəkilçisi yoxdur. Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də tarixən söz və şəkilçi əsasında formalaşmış, dilin müasir vəziyyətində isə söz və şəkilçi kimi morfemlərə ayrılmayan sözlər vardır. Çox güman ki, türk dillərində yayılmış asemantikləşmə hadisəsi ingilis dilində də özünü göstərmişdir. Ola bilsin ki, market sözü də bu qəbildən, yəni asemantik sözdür və onun ikinci tərəfindəki **-et** ya sözdüzəldici şəkilçi qalığı, ya da sözün qalığıdır. «Qiymət yeri, qiymətləndirmə yeri» mənaları **market** sözünün **bazar** mənası ilə səsləşir. Müasir ingilis dilində də tərkibində market sözü olan termin-söz birləşmələri çoxdur. Məsələn, **market day** – *bazar günü*, **market echange** – *bazar mübadiləsi*, **market funds** – *bazar fondu*, **market manpower** – *işçi qüvvəsi bazarı*, **market price** – *bazar qiyməti*, **market value** – *bazar dəyəri*, **foreign market** – *xarici bazar* və s. (4, 98).

İctimai-siyasi terminologiyada sözün ilkin mənasında baş verən dəyişikliklərlə əmələ gələn terminlər müəyyən sistem təşkil edir. Bu qrupdan olan terminlər sözün mənasının genişlənməsi əsasında əmələ gəlir. Dilçilikdə nominasiyanın iki növü vardır: İlkin və ikinci nominasiya. İlkin nominasiya müəyyən fonetik tərkibli sözlə predmeti adlandırmaqdır. Terminoloji sistemdə ikinci nominasiya daha işləkdir. Bu zaman dildə mövcud olan söz yeni anlayışı adlandırmaq üçün istifadə edilir. Metaforik adlandırma semantik mikrosistemin daxili və xarici ehtiyatları hesabına həyata keçirilir. Metaforlaşdırmanın əsasında bir predmet və ya hadisənin digəri ilə əlaqə və oxşarlığına görə adın digərinə köçürülməsi hadisəsi baş verir. Xarici əlamətlərin oxşarlığına, yerləşmə yerinə, predmetlərin formasına görə mənənin köçürülməsi zamanı məcazi mənə yaranır və bu anlayışı assosiativ qavramağa imkan verir. Belə köçürmə metaforik köçürmə adlanır. «Metaforlaşdırma prosesi universal və qanunauyğundur. Sözün semantik potensialı zəngindir. Sözlərin semantik sərhədləri daim dəyişir və bu zaman koqnitiv, eləcə də psixoloji amillər mühüm rol oynayır (5, 18).

Beləliklə, semantik üsulla yaranan ictimai-siyasi terminlərdə iki proses müşahidə olunur: 1) ümumişlək mənə daşıyan söz mənə cəhətdən genişlənilib termin mənası ifadə edir; 2) terminlərin özünün semantik cəhətdən genişlənilib daha yeni mənə ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. – Bakı, Elm, 2002 – 230 s.
2. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. – Bakı, Nurlan, 2000. – 216 s.
3. Багова С.Р. Структурно-семантические и деривативные свойства экономической лексики: дис. ... канд. филол. наук. – Пятигорск, изд-во ПГЛУ, 1999. – 169 с.
4. Багова С.Р. Структурно-семантический анализ сложных слов в экономической лексике английского языка // Вопросы романо-германской и русской филологии:

Межвуз. сб. науч. трудов, Пятигорский Гос. Лингвист. Ун-т, Пятигорск, изд-во ПГЛУ, 1997. — 15-21 с.

5. Бурмистрова А.В. Лингвостатистический анализ английской терминологии фондового рынка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Иваново, 2001 – 24 с.

SEMANTICALLY GENERATED SOCIO-POLITICAL TERMS

N.T. Barhudarova

SUMMARY

Semantically generated socio-political terms are considered in this article. Special attention is paid to generally used words which acquired socio-political meaning.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ СЕМАНТИЧЕСКИМ СПОСОБОМ

Н.Т. Бархударова

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены общественно-политические термины, образованные семантическим путем. Основное внимание уделено общеупотребительным словам, приобретшим общественно-политическое значение.

Məqalə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun "Terminologiya" şöbəsinin 8 iyun 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 6)

Məqalə redaksiyaya 11 iyun 2012 tarixində daxil olmuşdur

UOT № 81

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN İQTİSADI TERMINOLOGİYANIN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU

S.A.Məmmədli

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: sevdabsb@gmail.com

Açar sözlər: iqtisadi terminologiya, kütləvi informasiya vasitələri, leksikologiya

Keywords: economic terminology, mass media, lexicology

Ключевые слова: экономическая терминология, средства массовой информации, лексикология

Digər sahə terminlərindən fərqli olaraq, iqtisadiyyat terminlərinin işlənmə sərhədi şərtiliyi ilə fərqlənir. Bu onunla bağlıdır ki, iqtisadi terminologiya mütəxəssislərin leksikonunda işlənməklə yanaşı, son dövrlərdə geniş xalq kütlələrini də maraqlandırır. Çünki xalqın iqtisadi durumu yalnız bu sahə mütəxəssislərinin deyil, bütün zümrələrin diqqət mərkəzindədir. İqtisadi terminologiyanın xalqa çatdırılması işində dövlət strukturlarının, xüsusən son illərdə fəaliyyətə başlamış siyasi partiya və qurumların, siyasi xadimlərin, diplomatların xüsusi marağı müşahidə olunur. Odur ki, bütün təbliğat vasitələri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin oxucu və dinləyicilərə çatdırılması işində məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərir.

İqtisadi terminologiyanın bir hissəsini ümumişlək leksika təşkil etdiyindən, dilin öz sözləri daha asan şəkildə terminləşmə imkanı qazanır ki, bu da iqtisadi məna ifadə edən sözlərin terminoloji mənasının xalq tərəfindən mənimsənilməsini asanlaşdırmış olur.

Terminoloji vahidlərin ümumişlək vahidlərə çevrilməsində onların kütləvi informasiya vasitələrində, yəni radio, televiziya və mətbuatda işlədilməsi əsas amillərdən biri hesab olunmalıdır. Dilçi alim, professor R.Məhərrəmov Azərbaycan dilində kütləvi kommunikasiya vasitələrinin təsiri nəticəsində terminoloji vahidlərin ümumişlək sözlərə çevrilməsinin bir neçə istiqamətini göstərir:

1. kütləvi kommunikasiya vasitələrinin təsiri ilə terminoloji vahidlərin məna anlayışının cəmiyyətin həyatına aid fəaliyyət sahələrinə yaxınlaşması;
2. mürəkkəb komponentli terminlərin yarım kalka şəkildə formalaşması;
3. əlavə söz şəkildəki terminlərin yarım kalka şəkildə formalaşması.

Həqiqətən də kütləvi informasiya vasitələri terminoloji vahidlərlə onların aid olduqları sahələr arasında əlaqə yaradır. Bunun nəticəsində termin mənacə kütləvilik qazanır və ümumişlək leksikaya daxil olur. Kütləvi informasiya vasitələrinin dilində çox işlənərək ümumişlək leksikaya daxil olmuş “fond”, “tiraj”, “biznes”, “bazar”, “mal”, “ticarət”, “satış”, “kooperativ” və s. kimi terminoloji vahidləri göstərmək olar.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilinin iqtisadi terminologiyası müxtəlif dillərdən gələn terminlərlə zənginləşir. Alınma terminlərin bir qismi dilimizin normalarına uyğun olduğundan birbaşa dilə qəbul olunursa, digər bir qismi struktur cəhətdən dəyişdirilərək

S.A.Məmmədli

qəbul olunur. Belə ki, başqa dillərə məxsus terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı mövcuddursa, həmin element dilin öz sözü ilə ifadə olunur. Bu proses bu cür alınmaların ümumişlək sözlər sırasına daxil olması üçün zəmin yaratmış olur.

İqtisadi terminologiya ilə bağlı problemlərin müasir dövrdəki həlli demokratiyanın və milli dilin hazırkı inkişafından doğan tələblərin nəzərə alınmasının zəruriliyini ortaya çıxarır. Təbii şəkildə qəbul etmək lazımdır ki, respublikamızda müstəqillik əldə olunana qədər ədəbi dilin keçdiyi tarixi mərhələlərdə iqtisadi terminologiya sahəsində məhdudluq, terminlərin kortəbii surətdə məcburən qəbul edilməsi halları baş vermişdir. Bunun da nəticəsində mənası dəqiqliyi ilə başa düşülməyən, dilə yararlığı olmayan bir çox termin kütləvi informasiya vasitələrinin dilində də işlənmişdir. Son dövrlərdə də bu cür terminlərə tez-tez rast gəlinir. Süni surətdə dilə gətirilmiş termindən yaxa qurtarmaq üçün ilk növbədə dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan terminlərə üstünlük verilməli, alınma terminlərin dildəki qarşılığı tapılmalı, beynəlmiləl və milli terminoloji vahidlər düzgün əlaqələndirilməli, Azərbaycan dili ilə qohum dillər arasındakı termin yaradıcılığı əlaqələrinə üstünlük verilməlidir.

Azərbaycan mətbuatında işlədilən iqtisadiyyat terminləri hazırkı maddi gerçəkliyi əks etdirərək Azərbaycan dilinin semantik potensialına müsbət təsir göstərir.

Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, termin yaradıcılığı da inkişaf edir, təkmilləşir. Xüsusən son dövrlərdə dilimizdə neologizmlərin xeyli sayını termin təşkil edir. Bunlar da mətbuat vasitələri ilə geniş yayılaraq, kütləviləşir. Mətbuat dilinə daxil olan alınmalar Azərbaycan dilinin özünəməxsus leksik-terminoloji vahidlərindən semantik, struktur və qrafik ifadəsinə görə fərqlənilir. Bu termin spesifik səciyyə daşıyır. Spesifik xarakterli termin xüsusi sahələrdə mütəxəssislər üçün informasiya mübadiləsi olduğu kimi, mətbuat dilində də eyni funksiya yerinə yetirilir. Alınma terminlərin müəyyən qismi qrafika və ifadə xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilini fonetik-orfoepik tələblərinə uyğun gəlmir. Ona görə də onlar Azərbaycan dili şəraitində yeni modifikasiya xüsusiyyəti qazanır.

İqtisadiyyat terminlərinin yaranması və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi zamanı aşağıdakılar nəzərdən keçirilməlidir:

1. Azərbaycanda gedən iqtisadi islahat və proseslərin iqtisadiyyat terminlərinə təsiri;
2. bədii və iqtisadi ədəbiyyatların iqtisadiyyat terminlərinə göstərdiyi təsir;
3. kütləvi informasiya vahidlərinin iqtisadiyyat terminlərinə göstərdiyi təsir.

Azərbaycan dilinin terminlə zənginləşməsi son 20 ildə daha da güclənmişdir. Bu zənginləşmə mətbuat vasitəsilə baş verir. Xüsusilə son illərdə “Azərbaycan”, “Respublika”, “İqtisadiyyat”, “Mülkiyyət”, “Ekonomika”, “Azadlıq”, “Müsavat”, “Maliyyə və uçot”, “Ekspress” jurnallarının dilində yeni terminlərin işlədilməsi, passiv mövqeli terminlərin fəallaşması və kütləvilik qazanması müşahidə olunur.

Göstərilən mətbuat nümunələri vasitəsilə Azərbaycan dilinə daxil olan iqtisadiyyat terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərinin lüğət tərkibində olan müxtəlif sözlərdən istifadə etməklə əmələ gətirilən söz birləşmələri və mürəkkəb söz xarakterli iqtisadiyyat terminləri.

- a) həqiqi məna ifadə edən iqtisadiyyat terminləri: özünü maliyyələşdirmə, topdan satış, təsərrüfat hesablı, xarici ticarət, müqavilə iltizamı, valyuta bazarı, valyuta məzənnəsi, birja broker, səhmdarlar cəmiyyəti, iqtisadi zona, ticarət mərkəzi, barter satışı,

S.A.Məmmədli

gömrükxana tarifi, istehsal kooperasiya, gömrük deklarasiyası, ticarət balansı, valyuta malları, əlavə müqavilə qiyməti, ticarət mənfəəti, tədavül xərcləri, kredit bazarı, kooperativ ticarəti, kommersiya sazişi, əmtəə birjası, bazar qiyməti, daxili ticarət, marketing və s.

b) məcazi mənə ifadə edən iqtisadiyyat terminləri iqtisadi blokada, milli bazar, açıq bazar, açıq ticarət, soraq qiyməti, əsrin müqaviləsi və s.

2. Təsadüfi neologizmlər kimi fərdi yaradıcılıq nəticəsində meydana gələn iqtisadiyyat terminləri. Bu yolla meydana gələn iqtisadiyyat terminləri bir neçə yerə bölünür.

a) Olduğu kimi və ya cüzi dəyişiklik dilindən alınan iqtisadiyyat terminləri auksion – aukdion, balans, barter, broker, kollektiv, deber, dotasiya – dotanin, firma, sivilizasiya – divilizadin, makler, lisenziya – lipenzil, biznes, kopsorsium – konsorpium, konsesus, kredit, moratorium, sponsor, kapital və s.

b) Bəzi alınma terminlər türkmənşəli və ya Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən götürülmüş passiv mövqeli terminlə əvəz edən iqtisadiyyat terminləri: durum – vəziyyət, çeşid – növ, özəl – xüsusi, başari – müvəffəqiyyət, araçılıq – vasitə, sorun – problem və s.

Son illərdə kütləvi informasiya vasitələrinin dilində bu cür neologizmlərə tez-tez rast gəlinir. Qeyd etməliyik ki, bəzi fərdi neologizmlərin türk dilindən süni şəkildə alınıb işlədilməsi də Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində müəyyən anlaşılmazlıq əmələ gətirir.

Müasir sosial inkişaf və iqtisadi irəliləyişlərlə əlaqədar olaraq mətbuat – qəzet, jurnal, radio və televiziya dilində bir sıra termin rus dilindən heç bir dəyişiklik olunmadan hazır şəkildə alınıb işlədilir. Təbii ki, bu cür terminlərin dildə qarşılığı olmadığı üçün bunlar ədəbi dilə hazır modellər kimi daxil edilir. Rus dilindən fərqli dillərdən alınan iqtisadiyyat terminlərinin kütləvi informasiya vasitələrinin dilində işlənərək kütləvilik qazanması ilk növbədə həmin terminlərin dildə qarşılığının olmaması ilə izah oluna bilər. Mətbuatda son illər işlədilən rus dili və onun vasitəsilə dilimizə keçən iqtisadiyyat terminlərinə misal olaraq, aşağıdakıları sadalamaq olar: investisiya, konyunktura, kommersiya, kommunikasiya, kompromis, korporasiya, konsern, sponsor.

Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələr üzrə geniş vüsət alması ilə əlaqədar termin yaradıcılığında dinamik inkişaf özünü göstərməyə başlayır. Terminlərin dərk olunması və ümumxalq malı olmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu böyükdür. Qəzet leksikasında işlədilən termin təbii ki, istehsalatın bir sahəsi ilə məhdudlaşmış qalmır, onlar bütün sahələr üzrə inkişaf edir. Qəzet materiallarında işlədilən alınma iqtisadiyyat terminlərinin əksəriyyətinin mənası geniş oxucu kütləsinə aydındır menecer, sahibkar, sponsor, debitor, komissiya, gömrükxana, lisenziya, dövlət rüsumu, özəlləşdirmə, mesenat, kontrakt, makler və s.

Bunun da səbəbi bu cür terminlərin ifadə etdiyi sahələrdə aparılan iqtisadi islahatların məğzinin xalq kütlələrinə aid olması ilə izah edilməlidir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin əsas aparıcı qollarından biri televiziya. Televiziyanın materialları publisistik üslubda hazırlanır. Bu üslubda hazırlanan zaman ilk növbədə kütləvilik prinsipi nəzərə alınır. Televiziya və radionun da iqtisadiyyat terminləri, onların işlədilməsi və dinləyicilərə çatdırılması işində böyük rolu var. Televiziya və radio verilişlərinin hazırlanması zamanı əsas tələblərdən biri materialların tam elmi dildə deyil, təbii ki, aydın şəkildə geniş tamaşaçı kütləsinə təqdim etməkdən ibarətdir. Bu tələb terminlərin işlədilməsi məqamlarında da gözlənilir. Müxtəlif verilişlərdə işlədilən termin-

S.A.Məmmədli

lərin mənasının xalqa çatdırılması işi televiziya işçilərinin vasitəsilə yerinə yetirilir. Belə ki, verilişin redaktoru mətni işləyib, redaktə edərəkən ortaya çıxan bəzi xətalara aradan qaldırır, fikirlərin aydın və səlisliyinə diqqət yetirir, ədəbi dil normalarına uyğun gəlməyən söz və terminləri dəyişir. Televiziya vasitəsilə terminlərin xalqa çatdırılması üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Başqa dillərdən alınmış iqtisadiyyat terminlərindən əvvəl onların Azərbaycan dilində qarşılığını və ya sinonimini təşkil edən sözün verilməsi qüsurlu – defekt, güzəşt – kompromis, müqavilə - kontrakt, sövdələşmə - barter, vasitəçi – makler, hərrac – auksion, borc – kredit, dəllal – broker, qadağa – embarqo, birləşdirmə - konyunktura və s.

2. Televiziya verilişlərində işlədilən iqtisadiyyat terminlərinin əvvəlində izah və aydınlaşdırma verilməsi.

Son dövrdə televiziya vasitəsi ilə yayımlanan “İqtisadiyyat və həyat”, “İqtisadiyyatımız bu gün”, “Aktual söhbət” verilişlərinin köməyi ilə terminlərin aşılınması prosesi daha qabarıq müşahidə olunur. Çünki bu verilişlərdə iqtisadiyyatla bağlı mülahizələr, iqtisadiyönümlü tədbirlər və islahatlar haqqında aparılan söhbətlərdə həm alınma, həm də dilin öz imkanları ilə düzələn xeyli iqtisadiyyat terminləri işlədilir.

Müasir dövrdə KİV dilinə diqqət yetirdikdə zəruri terminlə yanaşı, lüzumsuz alınma iqtisadiyyat terminlərinin də işlədilməsi halları müşahidə olunur.

Ümumiyyətlə, hər bir terminin işlədilməsi lüzumunu xalq müəyyənləşdirir. Termin uğurludursa, mənanı dolğun ifadə edərsə, dilimizin qrammatik normalarına cavab verirsə, xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılır. Əksinə, termin anlaşıqlı deyildirsə xalq onu qəbul etmir və həmin termin dilin terminoloji sistemində özünə yer tapa bilmir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin dilində işlədilən terminlərin anlaşıqlı olması, mənasının dolğun şəkildə dinləyicilərə çatdırılması üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. dilimizə başqa dillərdən gəlmiş alınma terminləri süni dəyişdirərək putizmə yol vermək olmaz.

2. alınma terminlərin əvvəlində onların izahı şərh olunmalı, anlaşıqlı şəkildə oxuculara çatdırılmalıdır.

3. alınma terminlərin dilimizdəki qarşılığı verilməlidir. Kütləvi informasiya vasitələrinin dilində də işlədilən fəal iqtisadiyyat terminləri müəyyən müddətdən sonra işləklilik qazanır və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olur. Müxtəlif sosial amillərin təsiri ilə yaranan iqtisadiyyat terminlərinin bəziləri passivləşərək lüğət tərkibinin passiv fonduna daxil olur, bəziləri isə mövcud reallıqları əks etdirmək baxımından aktivləşir. İqtisadiyyat terminləri ilə bağlı baş verən bu proseslərin hamısında sosiolinqviistik amillərin rolu güclüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyat terminlərinin yaranması və inkişafına təsir göstərən sosiolinqviistik amillər, dilin lüğət tərkibinin terminoloji bazasının zənginləşməsində də həlledici rol oynayır. Milli mənşəli iqtisadiyyat terminlərinin yaranmasında iqtisadi proseslərin, reforma və islahatların, iqtisadiyönümlü ədəbiyyatların vasitəsi ilə aktivləşmə prosesi əsasən son dövrlərdə müşahidə olunur.

Müasir Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili ilə əlaqədar ümumiləşdirici nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- müasir Azərbaycan dilində işlənən iqtisadiyyat terminlərinin müəyyənləşdirilməsi dilin öz daxili imkanlarına, həmçinin digər dillərdən terminlərin alınmasına və müxtəlif mənşəli sözlərə şəkilçilərin artırılması ilə yeni leksik vahidlərin yaradılmasına söykənir;

- Azərbaycan dilində işlənən iqtisadiyyat terminləri digər dillərin iqtisadiyyat terminləri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir;

S.A.Məmmədli

- Azərbaycan dilində işlənən iqtisadiyyat terminləri dilin lüğət tərkibin zənginləşməsində müstəsna rolu olan terminoloji leksikanın əsas qollarından birini təşkil edir;

- Azərbaycan dilində işlənən iqtisadiyyat terminləri əsas strukturlu sözlər və söz birləşmələri şəklində özünü göstərir;

- müasir Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminləri mənşəyinə görə müxtəliflik təşkil edir. Onların əksəriyyəti mənşə etibarı ilə türk, o cümlədən Azərbaycan sözlərindən ibarətdir. Alınma sözlərlə ifadə olunan iqtisadiyyat terminləri içərisində isə ərəb, fars, rus, latın, yunan, fransız, ingilis, alman və s. dillərə mənsub olan terminlərə rast gəlinir;

- Azərbaycan dilində elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və istehsalın yenidənqurma texnologiyasının tətbiqi ilə əlaqədar olaraq söz birləşmələri halında olan iqtisadiyyat terminlərinin sayı çoxalmaqdadır;

- iqtisadiyyat terminləri dilimizin qrammatik qaydalarını əks etdirməklə yanaşı quruluşu baxımından müxtəlif olur;

- Azərbaycan dilində işlənən iqtisadiyyat terminlərinin tarixilik baxımından tədqiqi dilin keçdiyi tarixi yol və şəraitlə, həmçinin qədim türk yazılı abidələri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir;

- iqtisadiyyat terminlərinin öyrənilməsi zamanı şifahi xalq dili və dialektlərlə yanaşı, milli dil vahidlərinə üstünlük verilməlidir;

- tərcümə vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə gələn bəzi terminlərin dilin qrammatik normalarına cavab vermədiyini, mənanın dolğun ifadə olunmamasını nəzərə alaraq, həmin terminlərin dəyişiklik olunmadan dilə gətirilməsi məqsədəuyğun hesab olunmalıdır;

- dilimizin müasir inkişafı səviyyəsində yaranmış yeni iqtisadiyyat terminləri iqtisadiyyatın indiki dövrünə aid anlayışları, iqtisadi reallıqları dolğun əks etdirir;

- omonimlik, sinonimlik və çoxmənalılıq terminlərə verilən tələblərə uyğun gəlməsə də iqtisadiyyat terminləri içərisində bu hal müşahidə olunur;

- qədim Azərbaycan sözlərinin fəallaşaraq termin kimi işlədilməsi, dialekt sözlərin ədəbi dilə gətirilməsi dilin milli əsasında inkişafı kimi götürülməlidir;

- Azərbaycan dilində müxtəlif yolla əmələ gələn iqtisadiyyat terminləri ədəbi dilin və terminoloji bazanın zənginləşməsində mühüm rol oynamır;

- dilimizin müasir inkişafı səviyyəsində yaranmış yeni iqtisadiyyat terminləri iqtisadiyyatın indiki dövrünə aid anlayışları, iqtisadi reallıqları dolğun əks etdirir;

- son dövr mətbuat dilində iqtisadiyyat terminlərinin işləklik qazanması və sabitləşməsi baş vermiş, bu inkişaf içərisində dilimizin milli dəyərləri əsas götürülmüşdür;

- Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin yaranmasında və dilin lüğət tərkibinə daxil olmasında kütləvi informasiya vasitələrinin, iqtisadi ədəbiyyatların və tərcümə əsərlərinin rolu nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Y.M.Xanmuradov. İngiliscə-Azərbaycanca maliyyə və iqtisadi terminlər lüğəti. Bakı, 2000
2. S.Sadıqova. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 2002
3. Ş.Paşayeva. Azərbaycan dilində iqtisadi nəzəriyyə terminləri. Bakı, 2005
4. R.Barro, V.Grilli. European Macroeconomics. London, 1994
5. И.Ф.Жданова. Англо-русский экономический словарь. Москва, 2000

THE ROLE OF MASS MEDIA IN ENRICHMENT OF ECONOMIC TERMINOLOGY

S.A.Mammadli

SUMMARY

After the reaffirmation of independence of the Republic of Azerbaijan, new economic terms, both national and international, rushed into Azeri language. Basically, these terms come to the wide range of readers through various magazines and newspapers such as Azerbaijan, Economics, Azadlig, Finance and the Accounting, etc. To convey the meaning of economic terms, TV and radio as the most powerful mass media are using a popular and understandable to everybody language, not only scientific one.

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ОБОГАЩЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

С.А.Мамедли

РЕЗЮМЕ

После восстановления Азербайджаном своей независимости, в азербайджанский язык хлынул поток новых (как национальных, так и международных) экономических терминов. Эти термины доходят до широкого круга читателей в основном через такие журналы и газеты, как “Азербайджан”, “Экономика”, “Азадлыг”, “Финансы и учет” и т.д. Телевидение и радио, как основные средства массовой информации, предоставляют телезрителям и радиослушателям экономические термины не только на научном, но и на простом и понятном для них языке.

Məqalə Odlar Yurdu Universitetinin “Xarici Dillər və Tərcümə” kafedrasının 25 fevral 2012 tarixli iclasının qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (Protokol № 6)

Məqalə redaksiyaya 30 mart 2012 tarixində daxil olmuşdur

MÜNDƏRİCAT

İQTİSADİYYAT BÖLMƏSİ

M.Ə.Vəliyev. Aqrar bölmənin kreditləşdirilməsinin dünya təcrübəsi.....	4
R.X.Abbasov. Azərbaycan sənayesinin strukturunda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri.....	17
V.I.Ismayilov, M.T.Kerimli. Technogramming of agro-marketing process.....	23
A.Б.Алиев. Роль государственных органов управления в обеспечении экономической безопасности Азербайджанской Республики.....	28
A.A.Алиева. Банковские ипотечные кредитные нововведения – выбор для развития национальной экономики.....	34
A.S.İsayev, Z.İ.Səmədova. Neft istehsalında texniki-iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdıran ehtiyat imkanların müəyyənləşdirilməsi metodikasına dair.....	40
R.H.Abbasov. Qiymətli kağızlar bazarının idarəedilmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.....	46
Z.H.İbrahimli. Kredit təşkilatlarında korporativ mədəniyyət sisteminin təşəkkülü məsələləri.....	51
И.Н.Мамедов. Банковские риски при ипотечном кредитовании.....	59
D.D.Fərəcova. İnvestisiya fəaliyyətində uçot obyektlərinin tərkibinin əsaslandırılması və qiymətləndirilməsi.....	64
T.İ.Kərimova. İnvestisiya risklərinin sistemli idarə olunması.....	68
N.Q.Adilova. Əmək bazarında məşğulluğun iqtisadi-demoqrafik aspektlərinin tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsasları.....	73

HÜQUQŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

Ə.Y.Şahbazi. Qətl cinayətləri ilə mübarizədə Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliklərinin inkişaf tarixi.....	78
N.V.Sadıqzadə. Cəzanin fərdiləşdirilməsi prinsipi və cinayət hüququnun digər prinsipləri	85
И.Дж.Джамалов, С.Дж.Ширалиева. Планирование преступлений и криминальная готовность.....	89
В.Ш.Гасанова, Ф.К.Исмайлов. Политическая деятельность женщин в арабских странах	96
N.S.Məmmədov. Seçkilər konstitusiyası quruluşunun ünsürü kimi.....	105
M.X.Pakdel. Adam oğurluğu cinayətinin xüsusilə tövsifedici əlamətləri.....	112
Z.Ə.Məmmədov. Sənədlərdə imzanın həqiqiliyinin notariat qaydasında təsdiq edilməsi...	117
K.M.Eminov. Bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması prosesində yaranan hüquqi münasibətlər və onların əsas əlamətləri.....	125
A.E.Qasımov. Məhkumların müraciətləri və onlara baxılması.....	133
T.Q.Qurbanov. Dələduzluq cinayətinin inkişafı tarixi.....	138
R.A.QasıMZadə. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində fiziki şəxslərdən gəlir vergisi.....	142

PEDAQOGİKA BÖLMƏSİ

E.Ə.Mollayeva. Azərbaycan Demokratik Respublikasının maarif islahatlarında gender bərabərliyinin yeri və rolu.....	147
И.А.Мустафаев. Механизмы финансового обеспечения образовательной сферы.....	152

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ	
L.N.Nəzirzadə. Sosial idrak prosesinə sinergetik yanaşma.....	159
SİYASƏTŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ	
A.Ş.Məmmədov. Geosiyasət və Xəzər dənizi hövzəsində yeni geosiyasi proseslər.....	166
Ш.Ф.Ахмедова. Теория модернизации и национальная идея.....	172
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ	
N.A.Məmmədova. Bayronun əsərlərində metaforanın tərənnümü.....	176
C.A.Dibirova. Atalar sözləri və onların xarakterik xüsusiyyətləri.....	182
DİLÇİLİK BÖLMƏSİ	
S.A.Məmmədli. Terminlərin yaranma prosesi və beynəlmiləl mahiyyəti.....	187
S.Ə.Allahverdiyeva. Alman dilində söz yaradıcılığının vasitə və modelləri.....	195
N.T.Bərxudarova. Semantik üsulla yaranan ictimai-siyasi terminlər.....	200
S.A.Məmmədli. Kütləvi informasiya vasitələrinin iqtisadi terminologiyanın zənginləşməsində rolu.....	204

CONTENTS

SECTION OF ECONOMICS

M.A.Veliev. World experience of agrarian crediting (<i>in Azeri</i>).....	4
R.Kh.Abbasov. Quantitative and qualitative changes in the structure of Azeri economy (<i>in Azeri</i>).....	17
V.I.Ismayilov, M.T.Kerimli. Technologramming of agro-marketing process.....	23
A.B.Aliyev. The role of state-run public authorities in ensuring of the state's economic security (<i>in Russian</i>).....	28
A.A.Aliyeva. Innovations in mortgage banking credit as a way to develop national economy (<i>in Russian</i>).....	34
A.S.Isayev, Z.I.Samedova. On the technique of determining production potentialities to improve technical and economical indicators in oil production (<i>in Azeri</i>).....	40
R.H.Abbasov. Improving securities market management mechanisms (<i>in Azeri</i>).....	46
Z.H.Ibrahimli. Formation of corporate culture system in credit organizations (<i>in Azeri</i>)...	51
I.N.Mammadov. Banking risks in hypothecary crediting (<i>in Russian</i>).....	59
D.D.Farajova. Feasibility and assessment for the structure of reference objects of investment activities (<i>in Azeri</i>).....	64
T.I.Kerimova. System management of investment risks (<i>in Azeri</i>).....	68
N.G.Adilova. Theoretical and methodological basis for studying economic and demographic aspects of employment (<i>in Azeri</i>).....	73

SECTION OF JURISPRUDENCE

A.Y.Shahbazi. History of Azeri legislation in battling crimes against life (<i>in Azeri</i>).....	78
N.V.Sadigzadeh. Individualization of punishment and other principles of criminal law (<i>in Azeri</i>).....	85
I.J.Jamalov, S.J.Shiraliyeva. Planning of crime and criminal readiness (<i>in Russian</i>).....	89
V.Sh.Hasanova, F.K.Ismaylov. Women's political activity in Arab countries (<i>in Russian</i>)	96
N.S.Mammadov. Elections as an element of constitutionalism (<i>in Azeri</i>).....	105
M.H.Pakdel. Special qualificative signs of kidnapping (<i>in Azeri</i>).....	112
Z.A.Mamedov. Certification of the signature on a document by a notary (<i>in Azeri</i>).....	117
K.M.Eminov. Legal relations in bank licensing process and their main features (<i>in Azeri</i>).	125
A.E.Gasimov. Appeals of the convicts and their consideration (<i>in Azeri</i>).....	133
T.G.Gurbanov. Historical development of fraud as a crime (<i>in Azeri</i>).....	138
R.A.Gasimzadeh. Personal income tax in the tax system in the Republic of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	142

SECTION OF PEDAGOGY

E.A.Mollayeva. The role of gender equality in education reforms in Democratic Republic of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	147
I.A.Mustafayev. Financial provision mechanisms for educational sphere (<i>in Russian</i>).....	152

SECTION OF PHILOSOPHY

L.N.Nazirzadeh. A synergistic approach to the process of social cognition (<i>in Azeri</i>).....	159
---	-----

SECTION OF POLITICAL SCIENCE	
A.Sh.Mamedov. Concept of geopolitics and new geopolitical processes in the Caspian Region (<i>in Azeri</i>).....	166
Sh.F.Ahmadova. Modernization theory and national idea (<i>in Russian</i>).....	172
SECTION OF LITERATURE STUDY	
N.A.Mamedova. Description of metaphor in Byron's poems (<i>in Azeri</i>).....	176
J.A.Dibirova. Proverbs and their specifications (<i>in Azeri</i>).....	182
SECTION OF LINGUISTICS	
S.A.Mammadli. Process of term creation and its international significance (<i>in Azeri</i>).....	187
S.A.Allahverdiyeva. Means and models of word formation in German (<i>in Azeri</i>).....	195
N.T.Barhudarova. Semantically generated socio-political terms (<i>in Azeri</i>).....	200
S.A.Mammadli. The role of mass media in enrichment of economic terminology (<i>in Azeri</i>).....	204

**“ODLAR YURDU UNIVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ”
JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
TƏRTİBAT QAYDALARI**

1. Elmlər doktorları və professorlar istisna olmaqla, hər məqalə üçün müvafiq elm sahəsi üzrə elmlər doktorunun rəyi və məqaləni çapa tövsiyə etmiş qurumun (tarix və protokol nömrəsi göstərilməklə) müvafiq iclasından çıxarış təqdim edilməlidir.

2. Jurnalda təqdim olunan məqalənin strukturu ümumdünya miqyasında elmi məqalələrə şamil edilən tələblərə cavab verməlidir. Yəni, məqalədə toxunulan problem ümumi şəkildə müəyyənləşdirilməli, onun mühüm elmi və praktiki məsələlərlə olan əlaqəsi göstərilməli, müəllifin bu problem üzrə istinad etdiyi ən son işlərin təhlili verilməli, məqalənin həsr olunduğu problemin həll olunmamış hissələri, habelə alınan nəticələr və onların perspektivləri göstərilməlidir.

3. Mövzusunun səthi və tezissayağı olduğu, elmi baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmadığı məqalələr qəbul edilmir.

4. Məqalənin başlığı qısa olmalı, məzmunu əks etdirməli və 100 işarədən artıq olmamalıdır. Məqaləyə üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) açar sözlər və UOT indeksi əlavə olunmalıdır. Azərbaycan dilində təqdim olunan məqalənin sonunda ingilis və rus dillərində, ingilis dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və rus dillərində, rus dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmunlu xülasələr verilməlidir.

5. Məqalə jurnalın redaksiyasına bir nüsxədə printerdən çıxarılmış şəkildə (A4 formatda) və elektron variantda (kompakt diskdə) təqdim olunmalı, nüsxə müəllif tərəfindən imzalanmalıdır.

6. Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Şriftin ölçüsü 12, sətirlərarası interval 1 olmalıdır. Sol və sağ tərəfdən məsafə 2,8 sm, yuxarı və aşağıdan isə 3 sm olmalıdır. Birinci sətirdəki boşluq 1,25 sm, düstur, rəsm və cədvəllərdə interval məsafələri (yuxarı və aşağıdan) 6 punkt olmalıdır. Şəkillər (rəsmlər) 11 ölçülü rəsmaltı yazılarla müşayiət olunmalı və mətnə skan edilmiş şəkildə (yəni skannerdən keçirilmiş şəkildə) daxil edilməlidir. Cədvəllərdə şriftin ölçüsü 11 olmalıdır. Düsturlar Word Equation redaktorunda yığılmalıdır.

7. Təqdim olunan məqalə 5-15 səhifə həcmində olmalıdır (9000-27000 işarə). Həcmi 15 səhifəni aşan məqalə yalnız redaksiya heyətinin razılığı ilə qəbul olunur. Mətnin qrammatik cəhətdən düzgünlüyü müəllif tərəfindən yoxlanılmalıdır.

8. Qoşma səhifədə müəllifin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi (varsa), iş yeri, iş yerinin ünvanı, müəllifin e-mail ünvanı və əlaqə telefonları göstərilməli, habelə əlyazmanın əvvəllər heç bir elmi nəşrdə dərc olunmadığı qeyd olunmalıdır.

əlaqə telefonu: (050) 645-13-58

email: fuadhud@yahoo.com

ünvan: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, otaq №384

<http://www.oyu.edu.az/menu/180/>

GUIDE FOR AUTHORS

1. All the submitted articles must be peer-reviewed. The peer-reviewers name and affiliation must be included as part of the article to be located at the end after the References. It should be on a separate line 2 lines below the last reference and start with the words “Reviewed by...”.

2. The contents of an article must meet generally accepted international scientific norms. The aim and the purpose of the article as well as its feasibility must be clearly indicated. It should deal with innovative ideas, developments, directions, misdirections, areas which need to be explored, future outlook, prior errors, problems, personnel, funding, or trends in the chosen field.

3. The manuscript with incomplete coverage of the subject will not be accepted.

4. The title of the article must be concise not to exceed 100 characters and be in full conformity with the contents. The article should include keywords and subject index (UDC). Also, an abstract is required consisting of: 1. 50-100 words; 2. author affiliations; and 3. date of submission.

5. Overseas authors are expected to submit their articles electronically to fuadhud@yahoo.com. Local contributors should submit a hard copy (in A4 format) and electronic version of their articles (in a compact disk) directly to the editorial office (see contact addresses at the bottom of this page).

6. Microsoft Word is the only preferred input program. The font used should be Times New Roman of 12 points. Text must be single spaced with 2.8 cm left/right margins and 3 cm top/bottom margins. Figures must be scanned and captioned in 11-points Times New Roman. Formulae should be input using Word Equation. And tabular data should be input using 11-points Times New Roman.

7. Authors are encouraged to submit articles ranging from 5-15 pages (including appendixes, references, figures and tables). Sanction of editorial board is required for the acceptance of manuscripts exceeding 15 pages. The author should check the text for grammar.

8. Each article should include title, name, patronymic, current affiliation, postal address, e-mail and phone numbers of the author who should also provide a written evidence that the presented manuscript has been never published before.

Tel.: (+994 50) 645 13 58

email: fuadhud@yahoo.com

Postal address: Room 384, Odlar Yurdu University, 13 K.Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

<http://www.oyu.edu.az/cat/400/>

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. За исключением докторов наук и профессоров, каждая статья должна иметь рецензию доктора наук в соответствующей области науки или же утвердительную выписку из заседания ученого совета соответствующей организации с указанием даты заседания и номера протокола.

2. Структура представляемой в журнал статьи должна отвечать общемировым требованиям к научным статьям. То есть, статья должна включать определение проблемы в общем виде, её связь с важными научными и практическими задачами; анализ последних достижений и публикаций по данной проблеме, на которые опирается автор; выделение нерешённых частей проблемы, которым посвящается данная статья; формирование целей статьи (постановка задачи); содержание основного исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы из проведенного исследования и перспективы в данном направлении.

3. Рукопись, в которой материал изложен поверхностно, тезисно, без достаточного научного обоснования - не принимается.

4. Заголовок должен быть кратким, отражать содержание статьи и не превышать 100 знаков. Статья должна содержать ключевые слова на трёх языках (азербайджанском, английском и русском) и индекс УДК. Если язык статьи – азербайджанский, в конце приводятся идентичные по содержанию резюме на английском и русском языках. Аналогично, англоязычная статья сопровождается азербайджанским и русским, а русскоязычная – азербайджанским и английским резюме (идентичного содержания).

5. Рукопись представляется в редакцию журнала в одном экземпляре хорошего качества формата А4 вместе с электронным вариантом (на компактном диске). Экземпляр подписывается автором.

6. Текст статьи должен быть набран в программе Microsoft Word шрифтом Times New Roman 12 размера с одиночным междустрочным интервалом. Верхние и нижние поля – 3 см, левые и правые – 2.8 см. Отступы: первой строки (абзац) – 1,25 см, интервалы (выше и ниже) от формул, рисунков, таблиц – 6 п.т. Рисунки и фото сопровождаются подрисуночными текстами в шрифте Times New Roman 11 размера и вставляются в текст в отсканированном виде. Формулы набираются в редакторе Word Equation с полуторным междустрочным интервалом.

7. Объём представляемой статьи должен быть в пределах 5 - 15 страниц (9000 – 27000 знаков без пропусков). Статьи большего объема принимаются только по согласованию с редколлегией журнала. Текст должен быть проверен на грамматические ошибки, вычитан и просмотрен автором.

8. На отдельной странице указываются фамилии, инициалы автора, учёная степень (если имеется), место работы, почтовый адрес места работы, а также электронный адрес и контактные телефоны автора. В сопроводительном письме следует указать, что рукопись ранее нигде не публиковалась.

контактный телефон редакции: (+994 50) 645 13 58

email: fuadhud@yahoo.com

адрес: Баку AZ1072, ул.Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, комната №384

<http://www.oyu.edu.az/cat/400/>

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir

This Journal is registered at the Ministry of Press
and Information of the Republic of Azerbaijan

Lisenziya №138
10 fevral 1999-cu il

License No. 138
February 10, 1999

Yığılmağa verilmişdir: 20.06.2012. Çapa imzalanmışdır: 25.06.2012
Formatı: 60x84 1/8. Həcmi: 28 ç.v. Ofset çap üsulu. Tiraj: 500

Sent for print: 20.06.2012. Authorized for printing: 25.06.2012
Format: 60x84 1/8. Volume: 28 p.s. Offset printing. 500 copies.
